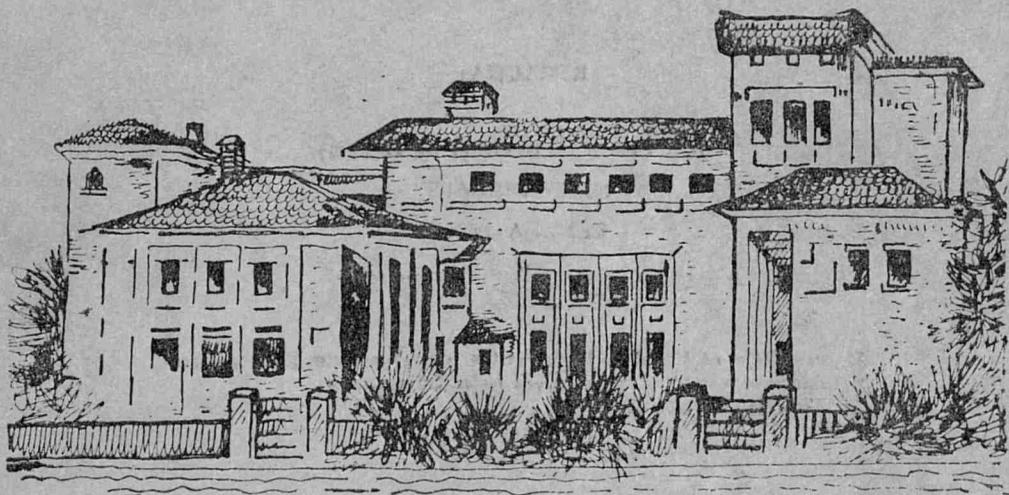

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 3, 1992

11–12

noiembrie — decembrie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), PAUL CERNOVODEANU,
VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CONSTANTINIU, EUGEN
DENIZE, GEORGETA PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU,
APOSTOL STAN, ION STANCIU, ANATOL ȚĂRANU.

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.
În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de
presă din întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament este de
600 lei pentru persoane fizice și 1200 lei pentru persoane juridice.
Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ORION SRL,
Splaiul Independenței 220 A, București, 6, P.O. Box 74—19
București, Tx 11939CBTxR, Fax (400) 424169.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)

NAGY PIENARU

VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice cores-
pondență se vor trimite pe adresa redacției revistei
„REVISTA ISTORICĂ”.

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — București, tel. 650.72.41.

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOM III, NR. 11—12

Noiembrie—Decembrie, 1992

S U M A R

ISTORIA ROMÂNIEI

METODĂ ȘI IZVOR

- PAUL CERNOVODEANU, Importanța corpusului de călători străini pentru istoria țărilor române în prima jumătate a secolului al XIX-lea 1091
- VIRGIL CIOCIȚAN, Componenta românească a țăratului Asăneștilor în oglinda izvoarelor orientale 1107

PUTERE, SOCIETATE, INDIVID

- GRIGORE CIHRIȚĂ, Armata, detronarea lui Cuza Vodă și Carol de Hohenzollern (II) 1123
- VIOLETA BARBU, „Ceea ce Dumnezeu a unit omul să nu despartă”. Studiu asupra divorțului în Țara Românească în perioada 1780—1850 1143
- MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, Libertate de opinie și presiune socială în Țara Românească în 1838 1157
- LIGIA LIVADĂ-CADESCHI, Asistența socială în Principate (secolul XVIII — începutul secolului XIX). Între religios și laic 1173

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

- CONSTANTIN REZACHEVICI, P. P. Panaitescu — o operă de renume, o viață puțin cunoscută 1183
- APOSTOL STAN, Mihail Kogălniceanu: ideologie și pragmatism în activitatea politică 1195

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, INSEMNAȚII

- VALERIU STAN, Un raport consular belgian din 1866 despre caracterul și moravurile românilor 1199

OPINII

- Testamentul istoricului — Comentarii la DAVID PRODAN, *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice*, Edit. Enciclopedică, București, 1992 (Louis Roman) 1203

„Revista istorică”, tom III, nr. 11—12, p. 1087—1252, 1992

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

- Al XII-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară din România (C. Mocanu); Prezența istoricilor militari români la cel de-al XVII-lea Congres Internațional de Științe Istorice (Mircea Dogaru); Stagiul de documentare în Ungaria (Viorel Achim); Stagiul de documentare în Polonia (Apostol Stan); Oaspeți de peste hotare în Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” în anul 1992 (Eugen Denize); Cu privire la articolul *Participarea populației evreiești la viața economică a României pînă la cel de-al doilea război mondial*, de Constantin Botoran (Dr. A. Rosen). 1209

RECENZII

- * * * *La guerre et la montagne dans l'histoire des Roumains*, Édit. Militaires, Bucarest, 1991, 320 p. (Aurel David) 1221
- * * * *Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706* (Culegere de documente privitoare la ceangăii din Moldova, 1467–1706), Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benda Kálmán, 2 vol., Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1989, 849 p. + 12 pl. (Viorel Achim) 1223
- BÉLA BORSI-KÁLMÁN, *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement 1849–1867*, Columbia University Press, 1991, XVI + 334 p. (Sever Mircea Catalan) 1225
- CAROLINE FINKEL, *The administration of warfare: the Ottoman military campaigns in Hungary: 1593–1606*, Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien, 1988, XI + 362 p. + 16 tabele anexă (Roxana Ilie) 1229
- ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Artă și document. Artă documentaristă în România secolului al XIX-lea*, Edit. Meridiane, București, 1990, 320 p. + il. (Paul Cernovodeanu) 1230
- ION STANGIU, *Aliați fără alianță. România și S.U.A., 1914–1920*, Edit. Albatros, București, 1992, 237 p. (Florin Constantiniu) 1232

NOTE

- CHRISTOPHE CHARLE, *Naissance des „intellectuels” 1880–1900*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1990, 272 p. (Mihai Sorin Rădulescu); NICOLAE DASCĂLU, *Relații româno-polone în perioada interbelică (1919–1939)*, Edit. Academiei Române, București, 1991, 229 p. (Tatiana Dușu); GHEORGHI ȘT. GHEORGHIEV, *Edin ot pārva diviziia* (Un om din divizia I), Voenna Izdatelstvo, Sofia, 1992, 312 p. (Adrian Tertecel); NICOLAE ISAR, *Istoria modernă a românilor. Imaginea societății românești în Franța (1774–1848)*, Tipografia Universității București, București, 1992, 192 p. (Mirela-Luminița Murgescu); MAURICE LÉVY-LEBOYER, FRANÇOIS BOURGUIGNON, *L'économie française au XIX-ème siècle. Analyse macro-économique*, Economica, Paris, 1985, 362 p. (Irina Gaurilă); BORIVOJE MARINKOVIĆ, *Bibliografija o našem ćirilickom štamparstvu, štamparijata i knjigata XV, XVI i XVII stoleća* (Bibliografia tipografilor, tipografiilor și cărților noastre chirilice din secolele XV, XVI și XVII), Četinje, 1991, 307 p. (Violeta Barbu); NICOLAS DE NICOLAY, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, Présenté et annoté par Marie-Christine Gomez-Gérand et Stéphane Yérasimos, Presses du CNRS, 1989, 310 p. (Nagy Pienaru); JUAN USLAR PIETHI, *La revolución francesa y la independencia de Venezuela*, Caracas, 1989, 120 p. (Eugen Denize); JUKKA TARKKA, *Weder Stalin, noch Hitler*, Otava-Verlag, Helsinki, 1991, 112 p. (Florin Constantiniu) 1235
- BULETIN BIBLIOGRAFIC 1245

NECROLOG

- † Eric D. Tappe (1910–1992) (Paul Cernovodeanu) 1251

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE

TOME IIIe, N°s 11—12

Novembre—Décembre 1992

S O M M A I R E

HISTOIRE DE LA ROUMANIE

SOURCES ET MÉTHODES

- PAUL CERNOVODEANU, L'importance du corpus de textes provenant des voyageurs étrangers pour l'histoire des Pays Roumains dans la première moitié du XIXe siècle 1091
- VIRGIL CIOCIŁTAN, La composante roumaine dans l'État des Assanides selon les sources orientales 1107

POUVOIR, SOCIÉTÉ, INDIVIDUALITÉ

- GRIGORE CIHIRIȚĂ, L'armée, le renversement du prince Cuza et Charles de Hohenzollern (II) 1123
- VIOLETA BARBU, „Ce que Dieu a uni, l'homme ne doit point le séparer”. Étude sur le divorce en Valachie dans la période 1780—1850 1143
- MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, Liberté d'opinion et pression sociale en Valachie en 1838. 1157
- LIGIA LIVADĂ-CADESCHI, L'assistance sociale dans les Principautés (XVIIIe siècle — début du XIXe) entre religieux et laïque 1173

HOMMES REPRÉSENTATIFS DANS L'HISTOIRE DES ROUMAINS

- CONSTANTIN REZACIIEVICI, P. P. Panaitescu — une œuvre célèbre, une vie moins connue 1183
- APOSTOL STAN, Mihail Kogălniceanu : idéologie et pragmatisme dans l'activité politique 1195

MÉMOIRES, CORRESPONDANCE, NOTES

- VALERIU STAN, Un rapport consulaire belge de 1866 concernant le caractère et les mœurs des Roumains 1199

OPINIONS

- Le testament de l'historien — Commentaires sur le livre de DAVID PRODAN, *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice* (La Transylvanie et la Transylvanie encore. Considérations historiques), Edit. Enciclopedică, București, 1992 (Louis Roman) 1203

„Revista istorică”, tom III, nr. 11—12, p. 1087—1252, 1992

LA VIE SCIENTIFIQUE

- Le XIIe Symposium national d'histoire et de rétrologie agraire de Roumanie (C. Mocanu) ; Les historiens militaires roumains au XVIIe Congrès International des Sciences Historiques (Mircea Dogaru) ; Voyage d'études en Hongrie (Viorel Achim) ; Voyage d'études en Pologne (Apostol Stan) ; Visiteurs étrangers à l'Institut d'Histoire „Nicolae Iorga” en 1992 (Eugen Denize) ; Au sujet de l'article *Participarea populației evreiești la viața economică a României pînă la cel de-al doilea război mondial* (La présence juive dans la vie économique de la Roumanie avant la seconde guerre mondiale) de Constantin Botoran (Dr. A. Ros n) 1209

COMPTES RENDUS

- * * * *La guerre et la montagne dans l'histoire des Roumains*, Édit. Militaires, Bucarest, 1991, 320 p. (Aurel David) 1221
- * * * *Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706* (Recueil de documents concernant les Hongrois de Moldavie, 1467–1706), Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benda Kálmán, 2 vol., Magyarsághkutató Intézet, Budapest, 1989, 849 p. + 12 pl. (Viorel Achim) 1223
- BÉLA BORSI-KÁLMÁN, *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement 1849–1867*, Columbia University Press, 1991, XVI + 334 p. (Sever Mircea Catalan) 1225
- CAROLINE FINKEL, *The administration of warfare : the Ottoman military campaigns in Hungary : 1593–1606*, Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien, 1988, XI + 362 p. + 16 tableaux annexes (Roxana Ilic) 1229
- ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Artă și document. Artă documentaristă în România secolului al XIX-lea* (Art et document. L'art des documents en Roumanie au XIXe siècle), Edit. Meridiane, București, 1990, 320 p. + ill. (Paul Cernovodeanu) 1230
- ION STANCIU, *Aliați fără alianță. România și S.U.A., 1911–1920* (Alliés sans alliance. La Roumanie et les États-Unis, 1914–1920), Edit. Albatros, București, 1992, 237 p. (Florin Constantiniu) 1232

NOTES

- CIIRISTOPHIE CHARLE, *Naissance des „intellectuels” 1880–1900*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1990, 272 p. (Mihai Sorin Rădulescu) ; NICOLAE DASCĂLU, *Relații româno-polone în perioada interbelică (1919–1939)*, (Relations roumano-polonaises pendant l'entre-deux-guerres, 1919–1939), Édit. Academiei Române, București, 1991, 229 p. (Tatiana Dușu) ; GHEORGHİ ȘT. GHEORGHIEV, *Edin ot pârva diviziia* (Un homme de la première division), Voenno Izdatelstvo, Sofia, 1992, 312 p. (Adrian Tertecel) ; NICOLAE ISAR, *Istoria modernă a românilor. Imaginea societății românești în Franța (1774–1848)* ; (L'histoire moderne des Roumains. L'image de la société roumaine en France, 1774–1848), Tipografia Universității București, București, 1992, 192 p. (Mirela-Luminița Murgescu) ; MAURICE LÉVY-LEBOYER, FRANÇOIS BOURGUIGNON, *L'économie française au XIXe siècle. Analyse macro-économique*, Economica, Paris, 1985, 362 p. (Irina Gavrilă) ; BORIVOJE MARINKOVIĆ, *Bibliografija o našem širiličkom štamparstvu, štamparijata i knjigata XV, XVI i XVII stoljeća* (La bibliographie des typographes, typographies et livres slaves aux XVe, XVIe et XVIIe siècles), Cetinje, 1991, 307 p. (Viorela Barbu) ; NICOLAS DE NICOLAY, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, Présenté et annoté par Marie-Christine Gomez-Gérard et Stéphane Yérasimos, Presses du CNRS, 1989, 310 p. (Nagy Pienaru) ; JUAN USLAR PIETRI, *La revolución francesa y la independencia de Venezuela*, Caracas, 1989, 120 p. (Eugen Denize) ; JUKKA TARKKA, *Weder Stalin, noch Hitler*, Otava-Verlag, Helsinki, 1991, 112 p. (Florin Constantiniu) 1235

BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE 1245

NÉCROLOGUE

† Eric D. Tappe (1910–1992) (Paul Cernovodeanu) 1251

ISTORIA ROMÂNIEI METODĂ ȘI IZVOR

IMPORTANȚA CORPUSULUI DE CĂLĂTORI STRĂINI PENTRU ISTORIA ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

PAUL CERNOVODEANU

În anul 1968 a apărut cel dintâi volum al seriei *Călători străini despre țările române*, concepută și realizată în Institutul de istorie „Nicolae Iorga”¹, ca un vast corpus de izvoare narative externe al evului mediu românesc.

Așa după cum arăta în inspiratul său *Cuvînt înainte*, inaugurînd colecția, regretatul profesor Mihai Berza, sub auspiciile căruia au început, după 1954, lucrările pregătitoare de depistare, selectare, traducere și adnotare a textelor, „relațiile lăsate de străinii care au trecut în cursul vremurilor prin țările noastre și pe care-i numim în mod obișnuit călători, deși condiția lor și interesele care-i aduc pe la noi sînt foarte variate, cuprind o mare bogăție de știri privitoare la feluritele aspecte ale existenței de altădată a poporului român. Ele se opresc adesea asupra bogățiilor țării și felului în care sînt puse în valoare, asupra înfățișării orașelor și populației, asupra modului de viață al diferitelor clase sociale și relațiilor dintre ele, asupra organizării de stat și obligațiilor impuse de Imperiul Otoman, asupra fenomenelor de cultură și de artă”².

Deși imbolduri de a realiza un corpus al călătorilor străini sau cel puțin de a încuraja editarea textelor lor se întîlnesc în istoriografia română încă din veacul trecut la Nicolae Bălcescu („Magazin istoric pentru Dacia”), Alexandru Papiu-Ilarian (*Tesauru de monumente istorice pentru Români*), Timotei Cipariu („Archivu pentru filologie și istorie”), Theodor Codrescu („Uricariul”) sau Bogdan Petriceicu Hașdeu („Archiva istorică a Româ-

¹ La elaborarea întregii serii medievale a lucrat un colectiv alcătuit, la început din regretata Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca-Bulgaru și regretatul Ion Totoiu, cărora li s-a adăugat pe parcurs și subsemnatul și, sporadic, Marina Vlasiu. Și-au adus de asemenea aportul cuvenit — la solicitare — regretații profesori Aurel Decei, Vasile Mihordea, apoi Octavian Iliescu, Lajos Demény, Mustafa Ali Mehmed, Nicolae Stoicescu, Olga Cicanci, Radu Constantinescu și Adolf Armbruster. Pentru unele traduceri s-a apelat la Eugenia Chișcă Tistu, S. Muratcea, Theodor Holban, Mihai Caratașu, Lidia Löwendal-Papac și regretatul armenolog Hagop Djololian Siruni. Regretații profesori Petre P. Panaitescu și Traian Ionescu-Nișcov au efectuat verificări pe original ale unor versiuni românești iar profesorul Valentin Al. Georgescu și dr. Șerban Papacostea au contribuit cu prețioase observații la îmbunătățirea lucrării. În faza editorială, între 1968—1986, au lucrat numai Maria Holban (ca redactor responsabil), M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și subsemnatul.

² M. Berza, *Cuvînt înainte la Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. VI.

niei”)³, totuși munca sistematică în acest domeniu a inițiat-o Nicolae Iorga, adevărat deschizător de drumuri ca în atâtea alte domenii⁴. Dacă studiul de largă respirație *Călători, ambasadori și misionari în țările noastre și asupra țărilor noastre* (extras din „Buletinul Societății Regale de Geografie”, 1898) constituie prima culegere mai substanțială a unor asemenea izvoare narative, în schimb bogata și atât de utila *Istoria românilor prin călători*, scoasă în două ediții din care ultima în 4 volume apărută la București în 1928—1929, a reprezentat cea mai completă lucrare reunind mărturiile călătorilor din veacul XIV și pînă la sfîșitul secolului trecut din întreaga noastră istoriografie⁵, pînă la apariția seriei amintite sub auspiciile Institutului de istorie, care poartă numele fondatorului său. Este interesant de amintit că idei precuroare în alcătuirea colecției care astăzi ne stă la dispoziție doar pentru evul mediu românesc, cu începere de la 1330 și pînă la instituirea regimului fanariot⁶, se întîlnesc încă din 1924 la apreciatul istoric Victor Papacostea. El releva, astfel, subliniind totodată importanța relatărilor de călătorie pentru istoria națională, că „în decursul vremurilor din cele mai vechi timpuri ale întocmirilor noastre politice și pînă astăzi, mulți străini, aparținînd mai tuturor popoarelor europene, au venit în contact cu noi și ne-au cunoscut, fie prin vreo ocupație legală de pămîntul Principatelor, fie prin vreo simplă călătorie. Acești străini, călători cu treburi negustorești ori cu misiuni diplomatice și-au descris observațiile pe care le-au făcut cu ocazia călătoriei lor. Povestile acestea sînt foarte interesante, firește întii prin informația istorică — adesea mai valabilă decît a izvoarelor istorice directe — dar nu sînt

³ *Ibidem*.

⁴ Inițiativa lui N. Iorga a fost sprijinită și prin apariția lucrărilor lui Alexandru Sadi Ionescu, care a redactat *Bibliografia călătorilor străini în ținuturile românești* (București, 1916), din nefericire neterminată și oprită la anul 1650 și Alexandru Ștefănescu-Galați, ce a încercat, la rîndul său, să întocmească o bibliografie sumară a călătorilor străini între secolul al XIII-lea și anul 1860 în volumul *Contribuțiuni bibliografice pentru cunoașterea evoluției vieții poporului român*, tipărit în două părți (Cernăuți, 1923 ; București, 1939), care nu se ridică, însă, la nivelul lucrării lui Sadi Ionescu.

⁵ Lucrarea a fost reeditată în 1981 în editura Eminescu din București, sub îngrijirea lui Adrian Anghelescu, într-un singur volum compact de 701 pagini (cu unele prescurtări), studiu introductiv și succinte note. După cum remarcă, pe bună dreptate, editorul, „*Istoria românilor prin călători* poartă, firește, anprenta timpului în care a fost scrisă, nefiind scutită, pe alocuri, de anumite inexactități sau lacune. Așa, bunăoară, N. Iorga își delimitază, . . . dintru început cîmpul de investigație, referindu-se cu precădere la relatările privind Țara Românească și Moldova. Luarea în considerare de către autor și a relatărilor referitoare la Transilvania, devenită în toată această perioadă un focar al luptelor politice și religioase, dar și al revoltelor maselor asuprite în scopul afirmării drepturilor și identității lor naționale ar fi întregit, desigur, tabloul și așa încă foarte dinamic, viu și, nu o dată, dramatic, asupra istoriei țării române — tablou pe care îl reconstituie autorul în paginile acestei pasionante lucrări consacrată călătorilor străini ce ne-au vizitat în veacuri de mari încercări, hotărîtoare pentru însăși existența, dăinuirea, coeziunea și destinul poporului nostru” (ediția citată, p. 9). Vezi și prezentarea acestei ediții în articolul meu *Le témoignage des voyages* în „Revue roumaine”, XXXVI (1982), nr. 10, p. 81—82.

⁶ Pînă în prezent au fost tipărite în Editura științifică iar din 1976 în Editura științifică și enciclopedică următoarele volume : I (1331—1550), XLIX + 587 p. (București, 1968) ; II (1551—1583), XXXVIII + 688 p. (1970) ; III (1583—1596), XXIX + 767 p. (1971) ; IV (1596—1622), XXX + 634 p. (1972) ; V (1623—1659), XXIX + 701 p. (1973) ; VI (1653—1664, Călători orientali), VIII + 821 p. (1976) ; VII (1638—1688), 621 p. (1980) ; VIII (1685—1718), 690 p. (1983). Volumul I a apărut sub îngrijirea Mariei Holban, iar cel de al VI-lea sub aceea a lui Aurel Dedei, a Mariei Matilda Alexandrescu Dersca-Bulgaru și a lui Mustafa Ali Mehmed ; restul volumelor au fost editate de M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și subsemnatul.

mai puțin însemnate prin latura lor critică... Unele din aceste lucrări au și valoare literară, iar capitalul lor de observații și impresii are o mare valoare obiectivă, de vreme ce provine de la oameni nelocalnici, deci pre-dispuși a remarca mai repede specificul vieții și ținuturilor noastre. Așa stînd lucrurile *e regretabil că pînă astăzi nu s-a ridicat nici o inițiativă în vederea traducerii tuturor acestor călătorii într-o colecție ordonată cronologic*” (subl. ns.); și — printr-o concluzie amară — Victor Papacostea își exprima îndoiala în 1924 că „în condițiile vieții de azi ne putem și mai puțin aștepta la acest lucru”⁷.

Totuși prin munca stăruitoare și competență a colectivului de specialiști înmănușiat la Institutul de istorie „Nicolae Iorga” în frunte cu regretata medievistă Maria Holban, s-a ajuns la concretizarea îndemnurilor vizionare ale lui Victor Papacostea cel puțin într-o anumită măsură. În cadrul operațiilor preliminare s-a pornit astfel la o definiție mai adecvată a termenului de „călător”⁸ și s-a pornit la explorarea sistematică a bibliotecilor și arhivelor din țară, iar în măsura posibilului și a celor de peste hotare, de unde s-au obținut microfilme, pentru depistarea și includerea unui număr cît mai mare de relatări în corpusul proiectat, cuprinzînd textele și bio-bibliografiile a zeci și zeci de peregrini ce s-au succedat pe la noi de-a lungul a cinci veacuri pînă la 1800⁹. Publicarea colecției — ce a inspirat din 1975 și pe colegii din Bulgaria la alcătuirea uneia similare pentru țara lor¹⁰ — s-a dovedit utilă și a înregistrat ecouri pozitive alît în istoriografia română cît și în cea străină; ar mai fi fost necesar însă un efort de voință din partea factorilor de decizie spre a se tipări și ultimele două volume (IX și X) dedicate perioadei fanariote pînă la 1800¹¹ și care predate Editurii științifice și enciclopedice încă de la începutul anului 1986, își mai așteaptă cu resemnare rîndul în portofoliul Editurii științifice.

⁷ V. Papacostea, *Scrierile călătorilor străini despre noi*... în „Adevărul literar și artistic”, V (1924), nr. 192, p. 7.

⁸ Redactorul responsabil al volumelor tipărite, Maria Holban, a definit astfel termenul de „călător”: „Cît privește noțiunea de călător, ea se lărgeste pentru a cuprinde pe toți cei ce au stat cîtva timp sau au trecut cu vreun prilej oarceare prin țările române și au lăsat o mărturie despre cele văzute acolo” (*Introducerea generală la Călători străini*..., I, p. XIII).

⁹ Vezi introducerea la fiecare volum — din cele opt apărute pînă în prezent — redactate în majoritatea cazurilor de Maria Holban.

¹⁰ Colecția intitulată *Чужди пътеписи за Балканите* (Călători străini în Balcani) a fost inițiată în 1975 de Institutul de balcanistică al Academiei de științe din R. P. Bulgaria, tratînd însă călătoriile pe naționalități și nu cronologic. Textele de călătorie, traduse și adnotate în limba bulgară, sînt precedate de scurte bibliografii iar unele însoțite și de hărți, cuprinzînd itinerariile urmate de peregrinii respectivi. Călătorii francezi (vol. 1, sec. XV—XVIII, Sofia, 1975, 534 p.; vol. 4, sec. XIX, partea I 1801—1840, Sofia, 1981, 578 p.) au fost editați de regretata cercetătoare Bistra Ovetkova, iar cei armeni (vol. 5, sec. XVII—XIX, Sofia, 1984, 246 p.) de orientalistul Agop Onik Ormandjian; volumele cuprinzînd textele călătorilor englezi și germani nu mi-au fost accesibile. Vezi unele considerații pe marginea importanței mărturiilor călătorilor străini pentru trecutul Peninsulei Balcanice și cu bibliografia aferentă în studiul meu *Image „de l'autre”: réalités balkaniques et roumaines à travers les récits de voyageurs étrangers* în „Revue des études sud-est européennes”, XVIII (1980), nr. 4, p. 584—590.

¹¹ Volumul IX, tratînd perioada 1716—1774, cuprinde relatările a 53 de călători (1308 p. dactilografiate) iar cel de al X-lea, intervalul 1775—1800, cu textele a 78 de călători (2015 p. dactilografiate). Pe baza mărturiilor depistate din secolul XIV pînă la 1800 am alcătuit lucrarea mea de sinteză intitulată *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV—XVIII)*, București, 1973, 273 p. + il.

Acesta a fost, pe scurt, istoricul colecției *Călători străini despre țările române*, seria medievală, a cărei limită finală a fost fixată convențional, din exigențe editoriale, la anul 1800.

Desigur, primul an al secolului al XIX-lea nu are o semnificație deosebită, deoarece nu reprezintă nici sfârșitul evului mediu și nici începutul epocii moderne. Ba dimpotrivă, această dată divide, în mod arbitrar, perioada fanariotă în două părți, fiind lăsat de o parte sfârșitul acestui regim, care a mai durat încă 21 de ani. Se resimțea, oricum, nevoia de a suplini această lacună a colecției amintite și de aici ideea primordială a necesității continuării ei. Într-adevăr secolul al XIX-lea, de redeşeptare națională a poporului român, de afirmare și realizare — într-o primă etapă — a idealului de unificare statală, de obținere a independenței și de pășire a țării noastre pe calea modernizării și de integrare în sinul comunității europene¹², este cît se poate de interesant de cercetat sub toate aspectele pe care le oferă izvoarele vremii, acum mult mai cuprinzătoare și mai diversificate și în rîndul cărora mărturiile călătorilor străini își păstrează — în cea mai largă măsură — valoarea intactă de surse relevante. „Imaginea celuilalt” este percepută cu suficient interes, o mai deplină înțelegere și mai multă fidelitate de peregrinii de peste hotare, martori ai mișcărilor revoluționare de la 1821 și 1848, ai perioadei de plămădire a conștiinței naționale și de naștere a opiniei publice, de făurire a instituțiilor și de vaste transformări inițiate pe plan economic și social, care au premers făurirea statului național modern la 1859. Calitatea și mai ales numărul călătorilor epocii moderne diferă, în general, de cele ale peregrinilor ce au străbătut teritoriul nostru în perioada feudală, cînd au dominat clericii misionari, curtenii aristocrați, uneori cu rosturi diplomatice, cărturarii, militarii, negustorii sau meseriași artizani, perindîndu-se mai mult în trecere prin țările române și din rîndurile cărora prea puțini s-au stabilit pentru perioade de timp mai îndelungate în țările române spre a le ilustra cu mai multă pregnanță realitățile¹³. În secolul al XIX-lea, în special din a treia decadă a sa, naționalitatea și proveniența socială a călătorilor sînt foarte diferite, îndeletnicirile profesionale, gradul lor de cultură, de instruire, posibilitățile de percepere mai obiectivă a realităților sînt evident ameliorate, interesul pentru ceea ce reprezintă poporul nostru în acest colț al Europei eficient sporit. Și toate acestea în contextul critic al „problemei orientale”, ce cunoaște o certă agravare în această perioadă, odată cu decăderea tot mai accentuată a Imperiului otoman pe plan politic, socio-economic și militar, a amplexării ce ia lupta de eliberare națională a popoarelor din Balcani și de ascuțire a contradicțiilor și rivalităților dintre marile puteri ale vremii: Franța, Marea Britanie, Austria și Rusia, interesate fie în menținerea integrității sau dimpotrivă în lichidarea moștenirii „omului bolnav” al Europei¹⁴.

¹² Vezi în special pertinentele considerații ale lui Nicolae Boeșan, *Opțiuni sociale și democratice în procesul constituirii solidarității naționale moderne 1821—1848*, în vol. *Națiunea română. Geneză — Afirmare — Orizont contemporan* (sub coordonarea prof. Ștefan Ștefănescu), București, 1981, p. 338—377.

¹³ Amănunte asupra acestor aspecte în studiul meu *Imaginea țărilor române la călătorii străini din secolele XIV—XVIII*, în „Revista de istorie”, 32 (1979), nr. 12, p. 2353—2365.

¹⁴ Vezi cadrul general al problemei la Klaus-Detlev Grothusen, *Die Orientalische Frage als Problem der europäischen Geschichte*, în „Südosteuropa-Mitteilungen”. Vierteljahresschrift der Südosteuropa Gesellschaft, München, 18 (1978), nr. 4, p. 3—14.

Pentru abordarea unui corpus al călătorilor străini în țările române în veacul trecut, astăzi sîntem în posesia unui excelent instrument de lucru și anume a tomului I intitulat *Cadrul general. Țara și locuitorii* (București, 1972), alcătuit de apreciată cercetătoare Cornelia Bodea în cadrul monumentalei opere *Bibliografia istorică a României. Secolul XIX*, inițiată de regretații academicieni Andrei Oțetea, Gheorghe Zane și Constantin C. Giurescu. În partea a IV-a a amintitului tom, *Descrieri de călătorii* se întîlnesc rubricile *Lucrări generale despre călători din secolul XIX* (p. 59—61, nr. 793—836) și apoi *Călători străini în România* (în ordinea alfabetică a călătorilor) divizați pe perioade cronologice tematice (1800—1820, 1821, 1822—1847, 1848—1849, 1849—1859, 1859—1866, 1866—1876, 1877—1878, 1878—1900) (p. 70—110, nr. 1066—1966), în sfîrșit, călătorii pe Dunăre (cronologic) (p. 110—111, nr. 1967—1985) și unii autori de ghiduri și itinerarii (*Referințe generale*, p. 112, nr. 1986—1998); completări se pot găsi și în partea a V-a a lucrării, denumită *Descrieri generale și geografice*, cuprinzînd descrierile geografice ale țărilor române împărțite din nou cronologic (1800—1821, 1822—1848, 1848—1859, 1859—1878, 1879—1900) (p. 116—123, nr. 2052—2206), studiile geografice generale divizate după aceleași criterii (p. 123—127, nr. 2207—2274) apoi pe provincii: Țara Românească (și Oltenia) Dobrogea, Moldova, Bucovina, Transilvania, Banatul și la sfîrșit Dunărea și Carpații (p. 128—143, nr. 2275—2602 bis). Informații sporadice se mai pot depista și în celelalte părți ale tomului (VI. *Istorie provincială și locală* și VII. *Geografie istorică. Cartografie*), oferind astfel o bază cît mai largă de informare¹⁵.

În afara depistărilor de ordin bibliografic¹⁶, editorii noii serii a colecției s-au aplecat și asupra textelor de călătorie din secolul al XIX-lea

¹⁵ Această bibliografie, oricît de temeinic lucrată și tinzînd spre exhaustiv, își are și ea lacunele inerente pe care editorii seriei noi a colecției *Călători străini despre țările române* au căutat să le suplinească prin propriile lor cercetări în arhive și biblioteci și aducerea ci la zi, incluzînd aparițiile după 1972. Astfel, printre călători ce nu figurează în bibliografia alcătuită de Cornelia Bodea dar înscrăși în colecție amintim pe lordul William Cavendish Bentinck (1801), colonelul Charles Holloway (1802), numismatul Louis Allier de Hauteroche (1803), ofițerii francezi, colonelul Guillemintot (1807) și François Daniel Thomassin (1814), economistul István Széchenyi (1821), reverendul Benjamin Barker (1834), diplomatul Nikolai Karlovici Giers (1841), polcovnicul Ivan Nicolaevici Botianov (1846) ș.a., precum și relatările inedite de călătorie ale lui Stanislas Bellanger (1846) cf. Trevor J. Hope, *The Journey of an English Aristocrat through the Balkans in 1801: ... Col. Lord William Bentinck, M.P.* în „Revue des études sud-est européennes”, XII (1974), nr. 4, p. 561—576; idem, *British Army Officers in the Danubian Lands, 1799—1802*, în „Revue des études roumaines”, Paris, XV (1975), p. 97—112; Andrei Pippidi, *Encore un voyageur français dans les pays roumains...*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXVI (1987), nr. 1—2, p. 109—123; N. Isar, *Les principautés roumaines au début du XIXe siècle dans les récits des officiers français...* în „Analele Universității București” Seria Istorie, XXX (1981), p. 79—84; Széchenyi István Naploi (Jurnalul lui I.S.) (ed. Gyula Vizseta), vol. II, Budapest, 1926, p. 262—285; Eric D. Tappe, *A Bible Society Agent in the Rumanian Principalities*, în „The Slavonic & East European Review”, XVII (1964), no. 99, p. 388—402, *Rumania and the Bible Society until the Crimean War*, în *ibidem*, XLVI (1968), no. 106, p. 91—104 și *Rumania and the Bible Society, 1853—1920*, în *ibidem*, LI (1973), no. 123, p. 276—291; Charles and Barbara Jelavich, *The education of a Russian statesman. The Memoirs of Nicholas Karlovich Giers*, Berkeley & Los Angeles, 1962, IX + 241 p.; Paul Cernovodcanu, *Un exposé sur les Principautés Danubiennes par le colonel russe Ivan Botianov en 1846* în „Revue roumaine d'histoire” XXXII (1993) (sub tipar); Georges Cioranescu, *La mission de Stanislas Bellanger dans l'Empire Ottoman, Thessaloniki*, 1981, 295 p.

¹⁶ De un real folos s-au arătat a fi și bibliografiile specializate datorate lui Georges Bengesco, *Bibliographie franco-roumaine depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'à nos jours* (ed. a II-a, Paris, 1907), Alexandre Rally et Getta Hélène Rally, *Bibliographie franco-*

propriu zise semnalate sau traduse parțial în unele lucrări de specialitate. Astfel exceptînd prețioasele referințe generale (întîlnite în special în volumele III și IV ale clasicei lucrări a lui N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediția a II-a, București, 1929)¹⁷ au fost depistate metodic studiile sau monografiile închinatăe călătorilor străini pe naționalități: Marcu Beza, care s-a devotat călătorilor englezi¹⁸ ca și Constantin I. Karadja¹⁹, preocupat de asemeni, ca și Nestor Țrechea²⁰ și de cei germani²¹ și scandinavii²², Paul Desfeuilles și Jacques Lassaing ce au consacrat o culegere călătorilor francezi²³, de care s-au mai interesat Theodor Holban²⁴, Ioan C. Băcilă²⁵ și George Oprescu²⁶; apoi Gheorghe Bezviconi de cei ruși²⁷,

roumaine, (Paris, 1930) sau Octav Păduraru, *Contributions à l'histoire des relations culturelles entre les pays de langue allemande et la Roumanie*, I-ère partie (București, 1944) și *Anglo-Roumanian and Roumanian-English Bibliography* (București, 1946).

¹⁷ În vol. III (cap. IV. Războiul ruso-turc din 1806—12 în descrierea călătorilor străini; V. Călători de la răpirea Basarabiei pînă la Eteria (1812—1821); VI. Călători străini în ajunul domniilor pămînteni; VII. Călători după 1821; VIII. Călători francezi din epoca Regulamentului Organic; IX. Călători francezi din epoca războiului Crimeii, p. 51—352) iar în vol. IV (cap. I. Călători artiști francezi în țările noastre; II. Călători italieni, germani, elvețieni și englezi în țările noastre; III. Călători în epoca de critică, p. 3—166).

¹⁸ *Călători englezi despre români*, în „Românul”, Arad, I (1911), nr. 147 (7/20 iulie), p. 6; nr. 150 (10/23 iulie), p. 5; nr. 158 (18/31 iulie), p. 6—7; nr. 163 (23 iulie/5 august), p. 5; nr. 165 (25 iulie/7 august), p. 6; nr. 168 (28 iulie/10 august), p. 6; nr. 169 (29 iulie/11 august), p. 6; nr. 196 (25 august/7 septembrie), p. 78; nr. 201 (3/16 septembrie), p. 5; nr. 215 (13/26 septembrie), p. 10—11; nr. 232 (22 octombrie/4 noiembrie), p. 6—7; II (1912), nr. 25 (25 ianuarie/7 februarie), p. 1—2; idem, *Papers on the Rumanian people and literature*, London, 1920, p. 60—79.

¹⁹ *Călătoria lui Adam Neale (1805)* în „Spicuitor în ogor vecin”, II (1920), p. 133—135; *O călătorie pe apele române și prin Basarabia (în 1835)*, în „Buletinul Societății regale geografice române”, XLI (1922)/p. 1—8 (despre C. B. Elliott); *Vizita unor prinți persani la București în anul 1836*, în „Revista istorică”, XVII (1931), nr. 1—3, p. 15—80 (însoțit de publicistul James Bailie Fraser); *Încă o călătorie pe Dunăre*, în „Bul. Soc. reg. geogr. rom.”, XLII (1923), p. 7—14 (Laurence Oliphant, 1852); *O călătorie geologică în Ardeal la 1862*, în „Cultura”, I (1924), p. 365—369 (despre D. T. Ansted).

²⁰ *Doi călători germani în Țara Românească* în „Preocupări literare”, III (1929), nr. 20—21, p. 16—19 (despre F. S. Chrismar și E. A. Quitzmann); *Călătoria caretașului german Döbel în țările române în 1830*, în „Preocupări literare”, III (1928), nr. 4, p. 10—11; nr. 5, p. 11—13; nr. 6, p. 20—21; nr. 7, p. 10—11; *Doi călători străini în Țara Românească*, în „Propilele literare”, II (1927), nr. 16, p. 13—14 (despre A. J. Krickel).

²¹ *Un saxon despre mizeria moșilor pe la începutul veacului trecut*, în „Revista istorică”, XXI (1935), nr. 1—3, p. 64—66 (despre W. G. Becker); *Les aquarelles grecques du chevalier de Henikstein* în „Le Messager d'Athènes”, 1933, nr. 3407, p. 1; *Craiova și Muntenia în 1835 după ziarul de drum al contelui Moltke*, în „Arhivele Olteniei”, VIII (1929), nr. 45—46, p. 528—530; *Un neamț despre țara noastră în anul 1858*, în „Analele Dobrogei”, VII (1926), p. 82—86 (despre W. Hamm).

²² *O călă de croitor prin țara noastră în 1817*, în „Revista istorică”, XIV (1928), nr. 7—9, p. 357—360 (despre J. F. J. Borsum); *Despre biserica luterană din București*; în *ibidem*, IX (1923), nr. 1—3, p. 121—123 (despre Berggren); *Un diplomat danez la curtea lui Grigore Ghica Vodă (1824)*, în *ibidem*, XIV (1928), nr. 7—9, p. 361—364 (despre Clausewitz); *Părerile unui suedez despre țara noastră, pe la începutul secolului al XIX-lea*, în *ibidem*, VI (1920), nr. 1—2, p. 49—52 (despre J. Hedenborg).

²³ *Les Français et la Roumanie*, Bucarest, 1937, 362 p. + 1 h.

²⁴ *Călători străini despre orașul București*, în „Îndreptarea”, XIX (1936) nr. 79, p. 1—6.

²⁵ *Pictori francezi prin țara noastră 1828—1856*, Sibiu, 1923, 40 p. + il.

²⁶ *Țările române văzute de artiști francezi (sec. XVIII și XIX)* București, 1926, 77 p. + il.

²⁷ *Călători ruși din Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 157—437 (pentru secolul al XIX-lea).

R. V. Bossy de finlandezi ²⁸, Manfred Eggermann de elvețieni ²⁹, Al. Dem. Marcu de italieni ³⁰, I. Corfus de poloni ³¹, György Kristóf de maghiari ³² și în sfârșit H. Dj. Siruni de cei armeni ³³. Culegeri miscelane — în perioada interbelică — s-au datorat lui Scarlat Callimaki și S. Cristian ³⁴, Al. Buiușoceanu ³⁵, Corneliu Rudescu ³⁶ și Constantin Turcu ³⁷; după cel de al doilea război mondial, în străinătate, și-au mai îndreptat atenția asupra călătorilor francezi Germaine Lebel ³⁸, iar asupra celor englezi Eric D. Tappe ³⁹. În țara noastră, în ultimii ani, luându-și ca model monumentală opera a lui N. Iorga, scriitorul Constantin Cioroiu a alcătuit culegerea tematică *Călători la Pontul Euxin* (București, 1984), dedicând o mare parte a cărții sale peregrinilor din secolul al XIX-lea ⁴⁰, iar inspirându-se din colecția

²⁸ *Mărturii finlandeze despre România*, București, 1937, 160 p.

²⁹ *Die Schweizer Kolonien in Rumänien*, Bukarest, 1931, 214 p. + pl.

³⁰ *Românii priviți din Italia în sec. al XIX-lea*, în „*Studii italiene*”, II (1922), nr. 3, p. 1—4; *Un alt abate italian la noi în țară: Domenico Zanelli și relațiunea sa din 1841*, în „*Analele Dobrogei*”, IV (1923), p. 157—176; *Edoardo Scarfoglio la București (1890)*, în „*Studii italiene*”, VII (1940), p. 193—195.

³¹ *Aspecte din Iași și din București în timpul ocupației rusești din 1853—54. Fragmente dintr-un jurnal polonez, în Omagiu lui Ioan Lupaș...*, București, 1943, p. 170—177.

³² *Dunántúli irók — Erdélyben, Adalék az Erdélyismeret történetéhez* (Scriitori maghiari din Panonia în Transilvania. Contribuții la istoria cunoașterii Transilvaniei), Győr, 1935, 25 p. și *Schrittsteller diesseits vom Königspass in Siebenbürgen*, (Kolozsvár), 1942, 253 p.

³³ *Armenii în România*, București, 1940, 48 p. și *Armenii în viața economică a țărilor române*, București, 1944, 93 p. + 16 pl.

³⁴ *Călători și scriitori străini despre evreii din principatele românești*, Iași, 1935, V + 138 p.

³⁵ *Călători și scriitori străini despre țărilor române*, în *Închinare lui Nicolae Iorga...*, Cluj, 1931, p. 84—92.

³⁶ *Experți străini despre noi la epoci diferite*, în „*Revista Fundațiile Regale*”, IV (1937), nr. 5, p. 360—370.

³⁷ *Călători străini prin județul Neamț*, în „*Anuarul Școlii Normale din Piatra Neamț*”, 1919—1939, p. 103—112.

³⁸ *La France et les principautés danubiennes (du XIVe siècle à la chute de Napoléon I-er)*, Paris, 1955, p. 273—302.

³⁹ *Some new English travellers in the Rumanian Principalities*, în „*Revue des études roumaines*”, Paris, V—VI, 1960, p. 247—256; *Sir David Wilkie's Portrait of Soliti, Principal Albanian to the British Consulate at Bucharest*, în „*Revue roumaine de l'histoire de l'art*”, 7 (1970) Série Beau-Arts, p. 115—117; *English speaking travellers by boat on the lower Danube*, în „*Bulletin de l'Association internationale d'études de sud-est européennes*”, IX (1971), nr. 1—2, p. 34—40; *The Skene family in South Eastern Europe*, în „*Revue des études sud-est européennes*”, X (1972), nr. 3, p. 581—584; *E. E. and J. A. Crowe and Rumanian Union: some unpublished letters of 1857*, în „*The Slavonic & East European Review*”, XLI (1962), no. 96, p. 135—144; *Rumania after the Union as seen by two English journalists*, în *ibidem*, XXXIX (1960), no. 92, p. 198—216; *E. C. Grenville Murray and Rumania*, în „*Revue de Littérature comparée*”, 1965, p. 439—448; *General Gordon in Rumania*, în „*The Slavonic & East European Review*”, XXXV (1957), no. 85, p. 566—573.

⁴⁰ În al său *Cuânt înaintea* autorul mărturisea că „cei ce au trecut prin acest ținut (pontic = n.n.), dintr-un motiv sau altul, de-a lungul timpurilor au fost foarte numeroși, unii dintre ei personalități cu totul remarcabile. Această surprinzătoare revelație ne-a suscitât ideea de a stringe la un loc mărturiile călătorilor de ajura la *Pontul Euxin*, nu însă cu intenția de a serie, prin călători, o istorie a ținutului dobrogean, ci în scopul de a releva, [...] folosind relațiile de voiaj ale celor ce au drumetșit cindva pe aici sau consemnările despre trecerea prin aceste locuri a unor mari personalități istorice, evoluția mealegurilor pontice de-a lungul vremurilor, permanența și continuitatea poporului român în spațiul dintre Dunăre și mare, importanța unor evenimente petrecute în zonă pentru destinul Europei de sud-est și al latinității orientale, remarcabilul progres realizat în Dobrogea după războiul de independență” (p. 5—6).

*Călători străini despre țările române*⁴¹, seria veche, publicista Simona Vârzaru a făcut o încercare — nereușită — de a edita o antologie selectivă *Prin țările române. Călători străini din secolul al XIX-lea* (București, 1984)⁴². Tot așa cercetătorul Dan Amedeu Lăzărescu a dorit să abordeze, în mod ambițios, chiar *Istoria României prin călători*, din care au apărut pînă acum două volume (București, 1985 și 1986), ultimul dedicat în exclusivitate începutului secolului al XIX-lea, pînă la 1821⁴³. Diversele aspecte ale societății românești din prima jumătate a secolului al XIX-lea nu pot fi reconstituite numai prin fragmentele cele mai semnificative extrase din monografiile de largă respirație ca acelea datorate unor Wilkin-son, Recordon, Iakovenko, Laurençon, Huch, Demidov, Colson, Bellan-ger, Vaillant, Koch sau Neigebour, dar și din amalgamul relatărilor de mai mică importanță și întindere — cu caracter caleidoscopic și mozaical, din jurnale, note fugare de drum sau însemnări memorialistice — ce alcătuiesc grosul mărturiilor. Din punct de vedere al naționalității, călătorii secolului al XIX-lea sînt extrem de diferiți; ei aparțin în număr foarte ridicat, în primul rînd, marilor puteri europene, cifra francezilor, englezilor, germanilor, austriecilor și rușilor fiind deosebit de ridicată. Totodată constatăm însă și — nu pușini — peregrini aparținînd țărilor vecine (Po-lonia, Ungaria și Serbia) ca și Greciei și Italiei (ca expresie geografică), Elveției, Finlandei sau Peninsulei Scandinave. Mai mic este numărul călă-torilor iberici și al celor exotici (de pildă prinții persani Riza Culi Mîrza, Negief Culi Mîrza și Timur Mîrza la 1836)⁴⁴ iar în premieră întîlnim primii peregrini din Statele Unite ale Americii poposiți pe meleagurile

⁴¹ Proliferarea unor asemenea materiale se datorează și nefericitei intreruperi a publicării colecției în 1983, dînd naștere la tot felul de inițiative venite de aiurea, aspirînd — nu totdeauna cu teme — să suplinească sau chiar să ducă mai departe vechea colecție, fără ca editorul să dispună de pregătirea filologică și competența istorică indispensabile ducerii la bun sfîrșit a unei astfel de temerare întreprinderi.

⁴² În chip prezumțios editoarea afirma că lucrarea ei „s-a născut din dorința de a schița o imagine a României în secolul al XIX lea, cu alte instrumente decît cele ale istoricului (prezen-tare și interpretare de date, evenimente, personalități), adică prin intermediul unor pagini extrase din jurnalele de călătorie, notele de drum, corespondența, amintirile unor călători străini care au trecut prin țara noastră. Din mărturiile celor aproape cîzeci (!!) de autori pe care i-am consultat <reducîndu-se de fapt la 18 dintre care unul aparține secolului al XVIII-lea = n.n.>, oferim acum cititorilor doar o *schită* din vastul tablou alcătuit din peisaje, portrete și narațiuni literare sau din studii istorice, politice, economice, sociologice, etnografice, artistice, literare ale României din veacul trecut” (p. 5). Asupra carențelor supărătoare ale acestei pseudo-antologii, vezi recen-zia mea publicată în „Revista de istorie”, 38 (1985), nr.9, p. 906—910, cu toate observațiile, îndreptările și completările necesare.

⁴³ Autorul s-a străduit — mai ales în volumul al II-lea ce interesează intervalul cronologic luat în discuție — ca, făcînd apel la cele mai caracteristice mărturii să ilustreze modul în care străinii au fost în măsură să perceapă realitățile atît de complexe și contradictorii prezentate de societatea românească într-o perioadă de intense frămîntări și transformări pe plan socio-economic și politic, corespunzătoare trecerii de la formele cele mai desuete ale „feudalismului” spre un capitalism incipient, cf. recenzia mea publicată în „Revista de istorie”, 41 (1988), nr. 2, p. 243—247. Dan A. Lăzărescu a inserat în volumul amintit — printre altele — fragmente rele-vante din textele a patru călători englezi (Thomas Thornton, William Wilkinson, Adam Neale și William Mc Michael), doi francezi (maiorul Demian și Marcel de Serres) și un italian (Felice Caronni).

⁴⁴ James Bailie Fraser, *Narative of the Residence of the Persian Princes in London in 1835 and 1836*, vol. II, London, 1842.

noastre, în persoana medicului Valentine Mott și a lui Vincent Nolte la 1840 și 1841⁴⁵.

Varietatea originii sociale și a profesiilor călătorilor veacului trecut este mare; mulți aparțin încă aristocrației (în special diplomației⁴⁶, militarii⁴⁷ cu grade superioare sau unii „turiști” sau „globe-trotters” de ocazie⁴⁸), dar majoritatea sînt recrutați din burghezia devenită atotputernică în Occident, în secolul ascensiunii capitalismului și a rînduieiilor liberal-democrate. Astfel din această din urmă categorie se recrutează din punct de vedere profesional medici⁴⁹, geologi și naturaliști⁵⁰, cadre didactice, publiciști, literați și ziariști⁵¹, ofițeri de carieră⁵², artiști plastici⁵³, muzicieni⁵⁴. Se mai întîlnesc încă preoți și misionari aparținînd atît cultului ortodox⁵⁵ cit și confesiunilor catolice⁵⁶ și mai ales protestante⁵⁷ și foarte puțini meseriași cu știință de carte care să fi lăsat măr-

⁴⁵ V. Mott, *Travels in Europe and the East*, New York, 1812; *The Memoirs of Vincent Nolte*, New York, 1854; N. Iorga, *Încă un călător la noi în „Revista istorică”*, XXVIII (1942) nr. 1–12, p. 20–21; P. Cernovodeanu și I. Stanciu, *Imaginea Lumii Noi în țările române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii pînă în 1859*, București, 1977, p. 112.

⁴⁶ Ca, de pildă, Don Ignacio del Corral y Aguirre (1801), contele Charles Frédéric Reinhard (1806), baronul Ludwig von Stürmer (1816), contele Alexandre Jean de Ribeaupierre (1827), C. O. L. von Arnim (1839) ș.a.

⁴⁷ Dintre care menționăm pe colonelul lord William Cavendish Bentinck (1801), generalul conte de Rochechouart (1806), generalul conte Andrault de Langeron (1806–12), generalul conte Mihail I. Kutuzov (1810–11), căpitanul (viitorul mareșal) Helmuth von Moltke (1835), mareșalul Auguste Marmont, duce de Ragusa (1837) etc.

⁴⁸ Categorie foarte numeroasă din care spicuim pe contele Vincze Batthyány (1801), contele de Moriollles (1809), contele Auguste Messence de Lagarde (1812–13), Sir Robert Ker Porter (1820), vicontele Marie Louis de Marcellus (1820), baronul d’Haussez (1831), baronul Karl Th. von Halburg-Broich (1836), prințul Heinrich von Pükler-Muskau (1837), prințul Henri de Bourbon, conte de Chambord (1839), pretendent la tronul Franței, lady Frances Ann Vane, marchiză de Londonderry (1841), vicontele Al. de Vallon (1843), Gabrielle de Courtiras, contesa Dash (1845) sau baroana Aloyse de Karlowitz (1846).

⁴⁹ Ne mărginim a menționa pe: Adam Neale (1805), Joseph von Dorner (1839), Valentine Mott (1841), Ernst A. Quitzmann (1847), etc.

⁵⁰ Din rîndul cărora amintim pe Edw. Dan. Clarke (1801), W. G. Becker (1805–6), Felice Caronni (1809), Sonnini de Manoncour (1810–11), F. S. Beudant (1818), Lill von Lillienbach (1834), D. Lowi sau Lowir (1834), A. Rochel (1835), J. J. Huot (1837–38), Gustav Schüller (1838) ș.a.

⁵¹ Din nou profesioni foarte des întîlnite înglobînd pe Fr. Recordon (1815), Will. Mc Michael (1818), F. S. Chrismar (1833), Saint Marc Girardin (1836), James B. Fraser (1836), Stanislas Bellanger (1836 și 1846), Al. Royer (1837), Raoul Perrin (1839), J. B. Morot (1839–40), Hans Andersen (1841), Fr. Grillparzer (1843), Karl Koch (1843), J. A. Vaillant (1844), Adolphe Joanne (1846), Porfirie Uspenski (1846), Xavier Hommaire de Hell (1846), Hyp. Desprez (1848), J. H. Ubcini (1848), John Paget (1848–49), etc.

⁵² Printre care spicuim pe chirurgul militar Will. Wittman (1802), căpitanii Aubert (1807), John Mc Donald Kinneir (1813), Bacheville (1817), J. E. Alexander (1826), Ch. Colville Frankland (1827), Rosenstrom, Alexandr Mihailovici Danilevski și Fredryk Nyberg (1828–1829), J. Sabatier și A. Desaint (1848) ș.a.

⁵³ Cei mai cunoscuți fiind Louis Dupré (1819), Auguste D. Raffet (1837), Michel Bouquet (1840) și Ch. Doussault (1843).

⁵⁴ Cel mai celebru fiind, fără îndoială, Franz Liszt (1846).

⁵⁵ Cum au fost, de pildă, protoiereul Matia Nenadović (1807) sau călugărul Partenie (1846).

⁵⁶ Dintre care menționăm pe abatele Domenico Zanelli (1841), preotul A. Wasniewski (1846), priorul Sombreuil (1847) sau monseniorul Joseph Mislin (1848).

⁵⁷ În totalitate englezi sau scoțieni și anume reverendul Rich. Walsh (1824), rev. Nathaniel Burton (1837), clergimenii misionari Andrew Bonnar și Robert Mc Cheyne (1839), rev. George Fisk (1842).

turii scrise asupra periplului lor (o calfă de croitor, un croitor și un căruțaș)⁵⁸.

Mijloacele de călătorie au fost și ele diferite; cel mai adesea erau urmate căile terestre, în lipsa „drumului de fier”, răspândit în vestul și centrul Europei din al patrulea deceniu al secolului trecut, folosindu-se cu precădere „căruța de poștă” sau poștalionul⁵⁹, iar pentru peregrinii mai înstăriți trăsuri sau calești închiriate sau personale; după 1834 s-a folosit din ce în ce mai mult Dunărea, odată cu înființarea companiei vaselor cu aburi⁶⁰.

Ruta de călătorie cea mai obișnuită care străbătea, de pildă Transilvania și Țara Românească, în drum spre Istanbul, trecea prin orașele Cluj—Alba Iulia—Sibiu de unde se diviza în două artere spre a ajunge la București: una traversa Carpații prin trecătoarea Turnu Roșu (unde se afla instalată la graniță carantina autorităților austriece⁶¹), coborându-se spre capitală prin Rimnicu Vilcea — Pitești, iar cealaltă prin Brașov — trecătoarea Rucăr—Ciineni—Cimpulung—Tîrgoviște sau pe valea Prahovei prin Ploiești, ambele trasee trecînd prin București. Dacă drumeții veneau dinspre Banat, atunci urmau itinerarul Timișoara—Lugoj—Hunedoara—Alba Iulia—Sibiu și de acolo drumul obișnuit către capitala Țării Românești sau coborau de la Timișoara spre Cerneți la Dunăre iar apoi prin Craiova—Slatina—Pitești spre București. Din capitală se îndreptau de obicei spre Dunăre fie la Giurgiu, fie la Călărași, pe unde traversau fluviul spre a ajunge respectiv la Ruscuk ori Silistra în Bulgaria iar de acolo luau drumul Istanbulului.

Peregrinii ce străbăteau Moldova coborînd spre Marea Neagră utilizau axul Cernăuți—Siret—Suceava (prin Bucovina ocupată de austrieci) — Iași—Fălciu—Galați, urmînd apoi calea Dunării pînă la vărsare; cînd călătoreau spre Țara Românească ei foloseau ruta Iași—Roman—Bacău—Adjud—Focșani iar spre Transilvania treceau Carpații prin pasurile Oituz și Birgău, respectiv spre Tîrgu Secuiesc, Brașov sau Bistrița; către Rusia foloseau calea Iași—Ungheni—Chișinău, localitate aflată în Basarabia anexată Imperiului vecin în 1812.

⁵⁸ Anume J. F. Borsum (1817), Ernst Döbel (1831) și P. D. Illothaus (1829, 1840, 1843).

⁵⁹ În prima jumătate a secolului trecut a fost inițiată o adevărată literatură a străinilor închinată mijloacelor de transport din principate din rîndul căreia cca mai reprezentativă lucrare a rămas faimoasa *Le (!) Kéroutza. Voyage en Moldo-Valachie* a lui Stanislas Bellanger (Paris, 2 vol., 1846). În istoriografia română modernă se evidențiază în acest domeniu meritoriile contribuții ale lui Nestor Urechia *Căruța poștei (Cum călătoreau strămoșii noștri)*, București, 1907, 99 p.; *Drumurile noastre*, București, 1911, 145 p. și *Drumul Brașoului*, București, 1913, 310 p. + il. iar în ultimele decenii au apărut Al. Cebuc, *Din istoria transportului de călători în București*, București, 1962, 211 p. + il. și Al. Cebuc — C. Mocanu, *Din istoria transporturilor de călători în România*, București, 1967, 231 p. + il. (în special, p. 45—85).

⁶⁰ În această privință călătorii englezi au deținut prioritatea, folosind ccl mai intens calea Dunării după înființarea navigației cu aburi; din rîndurile lor amintim pe Michael Quin (1835), Edmund Spencer (1836), Julie Pardoe (1837), Adolphus Slade (1830), W. T. Cuming (1840), lord Charles William Stewart Vane și soția sa lady Frances Ann Vane, marchiză de Londonderry (1840—41), Richard Snow (1842), John Palgrave Simpson (1847), Edmund Spencer (1850) și J. H. Skene (1850—1851). Pentru cursele de vapoare cu aburi în epocă vezi și Al. Cebuc, C. Mocanu, *op. cit.*, p. 179—186.

⁶¹ Vezi pentru unii călători ce au trecut pe la carantina din Turnu Roșu la Baron Gustav Bedeus, *Trecătoarea de la Turnu Roșu*, București, 1910, 24 p. și C. I. Karadja, *Ceva despre Turnul Roșu*, în „Arhivele Olteniei”, III (1924), p. 97—110.

Călătorii ce foloseau calea Dunării, imbarcându-se pe vasele cu aburi fie la Viena, fie la Pesta, făceau o transbordare la Porțile de Fier, apoi pe la Cerneți—Calafat—Corabia urmau cursul fluviului pînă la Giurgiu (de aici spre București), ori își continuau drumul pînă la Galați (pentru Moldova) sau petreceau prin Deltă (prin brațul Sulina) către Odesa sau Istanbul. Datorită acaparării Gurilor Dunării de către Rusia țaristă prin tratatul de la Adrianopol (1829), pînă în perioada războiului Crimeii s-au înregistrat greutăți de navigație în zona Deltei, încît după 1838 au apărut, în Anglia, Franța și Austria, primele proiecte de realizare a unui canal navigabil de-a lungul Dobrogei între Cernavodă sau Rasova—Constanța, spre a scurta astfel ruta între Viena și Istanbul și a ocoli regiunea nevralgică a Deltei⁶²; în acest sens călătorii străini ai deceniilor patru și cinci au fost antrenati în scrierile lor într-o adevărată dezbatere polemică în jurul acestui proiect⁶³, abandonat după 1854 și neprinzînd viață decît în zilele noastre.

În sfîrșit, dacă doreau să drumețească prin Dobrogea spre Istanbul, călătorii din Țara Românească traversau Dunărea pe la Hirșova sau Cernavodă iar cei din Moldova pe la Isaccea ori Tulcea și de acolo prin Babadag—Constanța—Mangalia se îndreptau spre Varna, în Bulgaria, iar din această din urmă localitate, fie pe mare, fie pe uscat, ajungeau în capitala Imperiului otoman. Aceleași rute erau valabile și pentru drumeții ce se întorceau din Turcia și luau calea Europei centrale spre Viena ori se îndreptau către Rusia.

Abundența relatărilor de călătorie și a mărturiilor privind țările române în prima jumătate a secolului al XIX-lea — epocă de destrămare a vechiului regim și a formării relațiilor capitaliste în țările române, ilustrate prin sfîrșitul regimului fanariot, domniile pămîntene și perioada regulăntară în principatele dunărene și de înăsprire a politicii autoritare habsburgice în Transilvania, mai ales în timpul guvernării lui Metternich, — este consecința, așa cum am mai arătat, și activării pe plan internațional a „problemei orientale” și a intensificării luptei de eliberare națională și emancipare socială a popoarelor din Balcani.

De atenția cuvenită s-au bucurat în fața călătorilor evenimentele majore ale epocii: revoluțiile din 1821 și 1848. Iakovenko, Wyburn. Laurençon și Pertusier au fost martorii celei dintîi și au încercat să reliefeze individualitatea acțiunii inițiată de românii lui Tudor Vladimirescu față de ridicarea Eteriei grecești sub Alexandru Ipsilanti⁶⁴. Revoluția din 1848 a fost, în schimb, atent analizată de Blaze de Bury, Hyppolyte Desprez, căpitanii Jean Desaint și André Sabatier, Jean Henri Ubbicini sau John Paget relevînd idealul de libertate și unitate întîlnit în cele trei

⁶² Vezi discuția în studiul meu *România și primele proiecte de construire a canalului Dunăre—Marea Neagră (1838—1856)*, în „Revista de istorie”, 29 (1976), nr. 2, p. 189—209 și Stela Mărieș, *Unveröffentlichte Dokumente in Deutschen Archiven über das Projekt des Donau—Schwarzen—Meers—Kanalbaus (1855—1856)* în „Revue roumaine d’histoire”, XXVI (1987), nr. 3, p. 229—243.

⁶³ Printre susținătorii canalului apar Saint Marc Girardin (1836), A. Griesebach (1839), Felix Colson (1839), E. Zachariä (1838), Hans Andersen (1841), K. Koch (1843), A. de Valon (1843) și E. Spencer (1850), iar între adversarii săi se numără H. von Moltke (1835), Karl von Vincke Olbendorf (1837) și A. Slade (1838).

⁶⁴ Relatările lor pot fi comparate și cu rapoartele diplomatice ale vremii reunite în volumul *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe*, București, 1980, 496 p. + il.

provincii românești și dorința lor de descătușare de sub dominația celor trei imperii autocrate: otoman, țarist și habsburgic ⁶⁵.

În măsura în care, odată cu slăbirea dominației otomane, s-a consolidat poziția țărilor române pe plan economic și politic și s-au lărgit legăturile cu restul Europei, a crescut și interesul străinilor pentru această regiune a sud-estului continentului, dînd noi dimensiuni „problemei orientale” și deschizînd perspective nebanuite pentru comerțul mondial.

În majoritatea cazurilor mărturiile străinilor prezintă o suficientă doză de obiectivitate și pot fi adoptate ca izvoare de epocă; chiar și critica ce se face stărilor negative întîlnite în țările române trebuie relevată în corpus și nu escamotată. În acest sens sînt încă valabile și foarte actuale considerentele lui Victor Papacostea făcute în 1924: „Cum am mai spus, pe toți acești călători i-a izbit, într-o măsură mai mică ori mai mare, ceea ce este particular vieții românești și împrejurărilor istorice în care ei au cunoscut-o; cele bune ca și cele rele... Iată de ce, mai ales prin latura lor critică, aceste povestiri trebuie să stea la îndemîna tuturor — tinerețului în special —, a cărui educație trebuie îndreptată către o mai sinceră și deplină cunoaștere a ființei noastre etnice și istorice. Prea multă vreme am fost victimele unei dureroase mistificații privind viața poporului nostru prin viziunea carului cu boi ireproșabili a lui Grigorescu, sau prin aceea aproape mitologică a cosinzenelor lui Coșbuc. În dosul acestui decor de teatru feeric, s-a urzit și pregătit o jumătate de secol, ruina și decepția” de mai tîrziu. „E timpul și pentru noi — își încheia considerațiile autorul — să dăm o educație mai realistă sentimentelor naționale și într-o însemnată parte, povestirile critice ale străinilor ne vor folosi. Doar prin Orient, prin fundul Asiei mici și al Armeniei se mai văd și azi (1924 = n.n.) oameni care, atinși de anumite boale, urite și nedemne prin proveniența lor, își ascund plăgile în cîrpe și nu le mărturisesc medicilor ani de zile, dintr-un bizar sentiment de demnitate și pudoare” ⁶⁶.

Tot atît de adevărat este că mărturiile călătorilor trebuie folosite cu toată răspunderea cuvenită. În cazul cînd constatările critice ale pelerinilor nu sînt obiective, ci deformează realitatea, trebuie făcută critica izvorului pentru explicarea atitudinii autorilor respectivi și îndreptarea aprecierilor eronate; tot așa și în cazul laudelor nemeritate pentru anumite stări de lucruri defectuoase sau a apologiei gratuite făcute unor domnitori sau guvernanți politici. Datorită poziției sociale, a intereselor diferite, a profesiei și mai ales a mediului de viață și cultură din care proveneau, acești călători, recrutați din mijlocul unor categorii atît de variate, au proiectat — în mod conștient sau nu — o lumină proprie asupra realităților pe care le descriau. Uneori concepute în mod grăbit, cu informații dispartate, notate în graba condeiului, conținînd impresii superficiale și de suprafață sau locuri comune, descrierile de călătorie — datorate mai ales unor observatori atenți și perspicace — tind, pe măsura timpului, să se amplifice, îmbrățișînd cît mai multe domenii de activitate, să includă și elemente statistice și să treacă, mai ales în epoca regulamentară, la ample analize ale stării de spirit ale opiniei publice, la situația socio-eco-

⁶⁵ Pentru încadrarea acestor mărturii în contextul evenimentelor a se folosi prețioasa antologie a Corneliiei Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, București, 1982, partea I și II, 1276 p.

⁶⁶ V. Papacostea, *Scrierile călătorilor străini despre noi*, p. 7.

nomică și politică a principatelor. Wilkinson, Bois le Comte, Colson, Huch, Saint Marc Girardin, Thouvenel, Vaillant, Billecoq sau Neige-baur nu se mai limitează la evidențierea originii și trecutului istoric al poporului nostru, ci axează istoria țărilor române pe realitatea faptelor și precizia amănunțelor — la nivelul puterii lor de înțelegere — bazându-se pe datele demografice și analiza structurilor sociale, examinând evoluția și gradul de dezvoltare ale învățămîntului, științei, culturii și artelor, înregistrînd înfăptuirile pe plan edilitar și urbanistic în opera de modernizare a orașelor de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic.

Simpli turiști ca Döbel, Holthaus, Elliot, Grillparzer, Halburg-Broich, Quin, Pückler-Muskau, Andersen, de Valon, baroana de Carlowitz, conțesa Dash, contele de Chambord, marchiza de Londonderry ș.a. ne redau, în aceeași epocă, impresii literare și anecdotice care își găsesc locul cuvenit în cunoașterea moravurilor și a vieții noastre sociale din trecut.

Ofițerii armatelor străine ce au străbătut țările române sau au cantonat în decursul numeroaselor campanii pe teritoriul principatelor, în frunte cu Bentinck, Langeron, Kutuzov, Ciceagov, Mc. Kinneir, Nyberg, Ramsay, Mihailovski-Danilevski, Liprandi, Batianov etc. ne-au lăsat la rîndul lor, însemnări prețioase cu caracter documentar, descrieri de fortificații militare și ridicări de planuri și relevee ale unor așezări întărite de pe linia Dunării ca și a orașelor București și Iași, de care merită să se țină seama.

Transilvania și Banatul au fost străbătute de Clarke, Caronni, Martini, Walsh, Ackner, Krickel, Burton, Elsver, Dorner, D'Haussez, Gerando, Kohl, Klein, Uhl, Rey, Paget și alții care — nutrind sau nu simpatie față de populația românească majoritară din provinciile intracarpătice — n-au tăgăduit viața ei plină de privațiuni și frustrare resimțită pe plan politic și socio-economic.

În sfîrșit, tot din prima jumătate a secolului al XIX-lea datează și o mai completă reprezentare iconografică a peisajului românesc, făurită de mîna unor artiști străini, autori ai minunatelor gravuri și acuarele în care au redat monumente, scene pitorești și diferite tipuri sociale, prevalînd cel al țăranilor. Schițele, desenele și gravurile unui de Béarn, Barabas, Raffet, Bouquet, Doussault sau Lancelot reinvie o epocă, iar completate prin textul care le însoțește, ilustrează o societate, oglindesc în mod fidel imaginea trecutului.

Așadar, prin pana diferiților călători se poate reconstitui istoria țărilor române în veacul trecut, abordată din cele mai variate puncte de vedere: istoric și arheologic, social și etnic, cu contrastele izbitoare dintre clase, cu activitatea vie a comerțului, cu apariția primelor întreprinderi manufacturiere, cu prefacerile de pe plan edilitar și urbanistic, în sfîrșit cu moravurile și viața spirituală a epocii. Totodată ochiul format al cititorului avizat va trebui să discearnă în cuprinsul textelor unor relatări de călătorie în afara contribuției originale a autorilor și a imaginilor înregistrate „pe viu” și eventualele împrumuturi, cîteodată preluate necritic și fără indicarea sursei din operele unor predecesori. Din acest punct de vedere scrierile mai vechi ale lui Carra, Sestini, Sulzer, Raicevich sau mai noi ale lui Wilkinson, Colson sau Vaillant au fost copios „consultate”, în prima jumătate a secolului al XIX-lea și chiar mai tirziu și uneori „fidel” reproduse, fără prea multe scrupule. Aparține, însă, spiritului cri-

tic al editorilor să depisteze asemenea „aluvioni” și să le semnaleze ca atare.

În final, interesul pentru publicare, în traduceri comentate, a textelor călătorilor străini din prima jumătate a secolului al XIX-lea — într-un nou corpus — sînt încredințat că apare, pentru toți iubitorii trecutului nostru, ca fiind de netăgăduit. Totul este ca să poată fi învinse cu bine inerentele dificultăți ale unei asemenea întreprinderi de proporții ⁶⁷ și să se reușească în continuarea strădaniilor depuse de înaintași spre a se reconstitui — prin intermediul acestui gen de izvoare narative externe atît de caracteristice — imaginea țărilor române în epoca premergătoare făuririi statului național unitar modern.

L'IMPORTANCE DU CORPUS DE TEXTES PROVENANT DES VOYAGEURS ÉTRANGERS POUR L'HISTOIRE DES PAYS ROUMAINS DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

Résumé

On connaît l'importance du corpus *Relations des voyageurs étrangers concernant les pays roumains* pour le Moyen-Âge et les résultats bénéfiques obtenus dans l'étude de l'histoire des pays roumains selon cette catégorie de sources. Voilà l'une des raisons pour lesquelles on a proposé la continuation du travail à la collection pour la première moitié du XIXe siècle en deux tomes consistants : 1801—1821 et 1822—1850. „L'image de l'autre” est perçue avec assez d'intérêt, il y a une compréhension plus complète et plus de fidélité dans les relations des voyageurs étrangers, témoins des mouvements révolutionnaires de 1821 et 1848, de la période de formation de la conscience nationale et de la naissance de l'opinion publique, de la création des institutions et des vastes transformations initiées au niveau économique et social qui ont précédé la formation de l'Etat national moderne en 1859.

La qualité et surtout le nombre des voyageurs à l'époque moderne diffèrent en général de la qualité et du nombre de ceux qui ont traversé notre territoire à l'époque féodale ; au XIXe siècle, notamment pendant sa troisième décennie, la nationalité et la provenance sociale des voyageurs sont très différentes ; leurs professions, instruction, possibilité de perception objective des réalités sont évidemment améliorées ; l'intérêt pour ce qui représente notre peuple dans cette région d'Europe a visiblement augmenté dans le contexte de l'aggravation de la „question orientale”.

⁶⁷ Pentru acest corpus călătorii de limbă franceză au fost traduși de Georgeta Penclea-Filitti și Beatrice Marinescu, cei de limbă engleză de subsemnatul și Beatrice Marinescu, cei de limbă germană de Șerban Rădulescu Zoner și în sfîrșit cei de limbă rusă de Marian Stroia. Pentru textele în alte limbi s-a făcut apel la diferiți specialiști (L. Demény, Șt. Andreescu ș.a.) cu mulțumirile de rigoare.

On passe en revue les catégories de voyageurs qui se sont succédés sur le territoire roumain entre 1801 et 1850, leur origine ethnique et le statut social très différent, leur degré d'instruction et leur compétence intellectuelle, les moyens de communication et de transport utilisés.

Dans la plupart des cas les témoignages des étrangers sont suffisamment objectifs et peuvent être adoptés comme sources d'époque. Ils relèvent les états de choses négatifs existants dans les pays roumains concernant leur régime politique et social. Tout cela contribue à la réalisation d'une image nuancée, mais dans les grandes lignes assez exacte, des réalités de la société roumaine dans la première moitié du XIXe siècle.

COMPONENTA ROMÂNEASCĂ A ȚARATULUI ASĂNEȘTILOR ÎN OGLINDA IZVOARELOR ORIENTALE

VIRGIL CIOCÎLTAN

În ciuda impresionantei stăruințe cu care specialiștii țaratului Asăneștilor adună și interpretează de multe decenii informații referitoare la originea și la structura etnică în evoluție a acestui stat — chestiuni la fel de controversate astăzi ca și odinioară¹ —, impunătorul dosar al mărturiilor și pledoariilor este departe de a fi complet, prezentînd din acest punct de vedere o curioasă particularitate: pe cît de atent au fost culese, rînduite, cercetate pe toate fețele, tălmăcite și, din păcate, prea ades răs-tălmăcite știrile de proveniență bizantină și apuseană, pe atît de vitreg au fost tratate datele complementare furnizate de sursele răsăritene, mongole și mameluce în speță.

Omiterea totală a acestui grup de izvoare din discuție constituie numitorul comun al covârșitoarei majorități a lucrărilor care au abordat problema participării românilor la crearea și la dezvoltarea celui de-al doilea țarat. Dintre puținele dovezi orientale care au spart acest zid al tăcerii și au participat la dispută, unele au pătruns atît de vătămât filologic în circuitul istoriografic, încît au adus mai multă negură decît lumină. Acest fapt a șubrezit drastic încrederea în rarele mărturii scăpate de maltratare și a determinat în consecință discriminarea la care au fost supuse: cazate de regulă în subsoluri, mai mult din scrupul bibliografic decît din nevoie de argumentare propriu-zisă, depozițiile mongolilor și ale mamelucilor figurează în procesul Asăneștilor ca note răzlețe, accidentale, a căror valoare probatorie poate fi neglijată fără pagubă.

Această stare de lucruri a fost agravată tocmai de utilizarea ocazională, izolată, a unuia sau altuia dintre izvoarele orientale, de unde impresia — și suspiciunea! — că informația transmisă are un caracter aleatoriu. Fiind singulară, s-a aflat, firește, sub incidența principiului *testis unus, testis nullus*. Or, punînd cap la cap sursele mongole și mameluce care privesc statul întemeiat de Asănești se constată că, deși provin din zone geografice și din medii culturale diferite, ele își sprijină și își întăresc reciproc dovezile. Aceste concordanțe nu consolidează numai veracitatea fiecărui izvor în parte și a ansamblului lor, ci permit reconstituirea unei viziuni unice, comună mongolilor și mamelucilor, în care s-a oglindit — desigur schematic, dar cît se poate de limpede — țaratul din sudul Dunării.

¹ Vezi studiul, pe cît de informat, pe atît de pătrunzător, al lui N. Ș. Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, în vol. *Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii*, coordonator E. Stănescu, București, 1989, p. 153—181.

Acuratețea imaginii rezultate din coroborarea acestor izvoare nu este singura calitate care recomandă reconsiderarea lor. Cele două însușiri care conferă credibilitate maximă unei surse autentice, anume cunoaștere directă și atitudine nepărtinitoare, nu le lipsesc nici ele.

Contactele nemijlocite între mongoli și locuitorii țaratului au fost inaugurate de raidul devastator întreprins pe teritoriul acestui stat de prințul genghizhanid Qadan în 1242². Hegemonia mongolă, instaurată probabil încă în acest an³, a îmbrăcat treptat forme tot mai strinse și mai apăsătoare, paralel cu creșterea vertiginoasă a puterii lui Nohai, emirul și, apoi, în ultimii ani ai secolului XIII, hanul tătar de la Dunărea de Jos⁴. Această situație a oferit, evident, mongolilor nenumărate prilejuri de a se familiariza prin experiență proprie cu realitățile din spațiul carpat-balcanic.

Cercurile oficiale din îndepărtatul Egipt și din Siria au dispus la rindul lor de posibilități excelente de cunoaștere a menționatei regiuni geografice. Robi originari din stepele nord-pontice și din zonele limitrofe gurilor Dunării, mamelucii au întreținut din două considerente relații permanente cu ținuturile lor de baștină intrate în componența Hoardei de Aur. Mereu rărită de nesfârșitele înfruntări militare cu mongolii din Iran, începute în 1260, oastea mamelucă și, împreună cu ea, însuși existența sultanatului egiptean, au depins vital de importul de sclavi din Kîpceak⁵. Încurajați și, în parte, subvenționați de sultan, negustorii musulmani din Orientul Apropiat au cuprins în aria lor de activitate obișnuită și țărmul nord-pontic⁶. Ajunși acasă, ei livrau, pe lângă mărfuri, și un articol extrem de solicitat de funcționarii administrației centrale: dări de seamă despre locurile vizitate. Aviditatea cu care erau culese aceste știri și grija cu care erau consemnate în cronicile oficiale au fost dictate de natura raporturilor politice ale mamelucilor cu tătarii Hoardei de Aur. Alianța încheiată în 1261—1262 între sultanul din Cairo și hanul din Sarai împotriva inamicului comun, ilhanul mongol din Iran, a devenit din capul locului o linie directoare a politicii externe mameluce⁷. După cum rezultă din consecvența schimburilor de solii, ea și-a menținut vigoarea și în secolul XIV, timp în care curtea sultanală s-a străduit continuu să se țină la curent cu evenimentele petrecute în teritoriile controlate, direct sau indirect, de aliații ei tătari. Ambasadorii care au vizitat ulusul Djuci au completat cu mult profesionalism datele reținute din altă perspectivă de negustorii particulari⁸.

² Vezi A. Ducei, *Invazia tătarilor din 1241/42 în ținuturile noastre după Djami' ot-levārikk a lui Fūz̄l Ollāh Rašīd od-Dīn*, în vol. *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 195—206.

³ Prima știre despre supunerea Bulgariei, furnizată de misionarul franciscan Guillaume de Rubruc, datează abia din 1255 (*Sinica franciscana*, vol. I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi, 1929, p. 330).

⁴ Vezi P. Nikov, *Tatarobălgarski otnošenija prez srednile vekove s ogled žaruwaneto na Smileta*, în „Godišnik na Sofijskija Universitet, Istorikofilologičeski Fakultet”, XV—XVI (1919—1920), Sofia, 1921, p. 1—52; N. I. Veselovski, *Han iz temnikov Zolotoj Ordy. Nogaj i ego vremja*, St. Petersburg, 1922.

⁵ G. Pachymeres, *Relations historiques*, t. I, p. 236—238.

⁶ S. Y. Labib, *Handelsgeschichte Aegyptens im Spätmittelalter*, în „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, 1965, p. 73, 209.

⁷ Vezi monografia lui S. Zakirov, *Diplomatičeskie otnošenija Zolotoj Ordy s Egiptom (XIII—XIV vv.)*, Moscova, 1966.

⁸ *Ibidem*.

Semnificativ pentru eficiența serviciului de informații mameluce este, între altele, cazul Nohai, a cărui puternică personalitate a fost repetată încă din stadiu larvar. Cu mult înainte de a face dovada marilor sale calități de om politic și de a fi principalul factor de decizie în hoardă, sultanul din Cairo s-a grăbit să-i capteze bunăvoința : el trimitea încă din 1270 daruri scumpe emirului de la Dunăre, anticipând astfel strălucita sa carieră⁹. Pe măsură ce puterea acestei căpetenii mongole a sporit, s-a intensificat și atenția cu care i-au fost urmărite în Egipt faptele și, apoi, sfârșitul. Desfășurările militare și politice, petrecute la sfârșitul secolului XIII și începutul celui următor în bazinul Dunării inferioare și în statul Asăneștilor, își datorează reflectarea circumstanțiată în analele mameluce acestui interes.

În ceea ce privește obiectivitatea surselor orientale — a doua condiție majoră care conferă calitate unei informații —, ele se află într-o situație teoretic privilegiată față de o parte dintre celelalte izvoare referitoare la țaratul Asăneștilor. După cum se știe, corespondența papei Inocențiu III cu țarul Ioniță Asan și cronicile bizantine sînt apreciate de unii istorici ca tendențioase, întrucît ele reflectă atitudini ale unor centre de putere angajate adinc în chestiunile țaratului¹⁰. Sursele orientale nu pot fi bănuite că au deformat faptele dintr-un asemenea considerent : nici mongolii, nici mamelucii n-au avut motive ideologice, respectiv politice, să înfățișeze țaratul Asăneștilor în alt mod decît l-au cunoscut ei în realitatea sa nemijlocită.

Dirza polemică, nu totdeauna științifică, dezvoltată în jurul formei și înțelesului numelor sub care au fost cunoscuți românii medievali în Bizanț, *vlahoi*, în Occident, *blaci* și în lumea rusă, *volohi*, obligă la cîteva lămuriri referitoare la versiunile orientale ale etnonimului și la răspîndirea lor.

Forma *ūlāq* (cu varianta *ūlāgh*), singura cunoscută de mongoli și de mameluci, este după toate probabilitățile un împrumut din limba cumană, în care însă nu este atestată. În sensul originii cumane a cuvîntului *ūlāq* nu pledează numai indicii de ordin istoric, anume strînsa conviețuire, „simbioza româno-cumană”, mult anterioară invaziei mongole din 1241, ci și argumente lingvistice încă mai consistente. Apartenența termenului *ūlāq* la grupul de etnonime prin care străinii îl desemnau pe român (*blac*, *valah*, *vlah*, *voloh*, *oláh* etc.) ține de domeniul evidenței. Vecinătatea cumanilor cu slavii orientali și balcanici, populații care îi cunoșteau pe români de cîteva veacuri, justifică presupunerea că etniconul turanic *ūlāq* are ca etimon slavul *voloh*. Transformarea lui *voloh* în *ūlāq* este perfect explicabilă : absența labio-dentalei sonore —*v*— în sistemul fonetic al limbii cumane a condus la rotunjirea sunetului inițial, fenomen întîlnit și în cazul numelui cnezatului de Vladimir, pronunțat *Ūlādimūr*¹¹. Cumanii, deveniți mameluci, adică foști robi care au alcătuit casta militară și pătura politică conducătoare în Egipt și Siria începînd cu 1250, au răs-

⁹ V. G. Tiesenhausen, *Sbornik materialov odnosjašehisja k istorii Zolotoj Ordj*, vol. I, St. Petersburg, 1884, p. 79—80.

¹⁰ Vezi Tanașoca, *O problemă controversată*, p. 155—156.

¹¹ P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivies de quelques noms turcs d'hommes et des peuples finissant en „ar”*, Paris, 1949, p. 152—153.

pîndit cuvîntul în Orientul Apropiat, în timp ce mongolii au împrumutat fără modificări etniconul de la cumanii rămași în Kîpceak. Cît privește conținutul termenului *ūlāq*, este de observat că izvoarele orientale nu îngăduie deloc altă interpretare a înțelesului său decît cea strict etnonimică : nici cel mai slab semn al unei conotații profesionale, anume aceea de „păstor”¹², nu există în aceste surse.

Al doilea cuvînt de bază întrebuițat de orientali pentru a-i desemna pe români este *eflāk* ~ *īflāk*, specifică turcilor osmani. Ea se trage incontestabil din bizantinul *vlahos*, care a suferit în timpul adopțiunii modificări firești în spiritul graiului osmanliu : dificultatea întîmpinată de vorbitorii acestui idiom de a rosti două consoane consecutive la început de cuvînt este responsabilă pentru adausul vocalei protetice¹³, care, împreună cu asurzirea labio-dentalei și cu palatalizarea sunetului final, a imprimat cuvîntului o identitate proprie inconfundabilă.

Deși incomparabil mai rar decît perechea sa osmanlie, etniconul *ūlāq* a circulat pe întinderi geografice cel puțin tot atît de vaste. Chiar dacă întinerările acestui cuvînt călător sînt reconstituite exclusiv pe temeiul urmelor păstrate pînă astăzi, spațiul pe care l-a străbătut impune de la sine. El a fost cunoscut în lumea mongolă apuseană — în Hoarda de Aur și Iranul ilhanid —, ca și în sultanatul mameluc, unde prezența sa este semnalată deopotrivă în Egipt și în Siria.

O ironie a destinului a făcut ca amintirea să nu-i dăinuie în graiurile în care a circulat cu siguranță cel mai intens, adică în cumană și în mongolă, ci să fie păstrată în idiomuri aparent neașteptate : în persană, în arabă și chiar în latină. Cauzele acestui paradox sînt clare : nici mongolii, nici cumanii n-au avut o scriere a lor.

Considerînd însă că documentația primară a izvoarelor în discuție este mongolă, respectiv mamelucă, le-am clasificat ca atare, după un criteriu de geografie politică, ceea ce nu înseamnă evident, că în cursul examinării lor vor fi ocolite aspectele filologice. În încercarea de a reconstitui imaginea orientală a spațiului carpato-balcanic pentru a scoate în relief componenta românească a țaratului Asăneștilor, vor fi analizate pe rînd cele două grupuri de izvoare, cel mongol întîi, apoi cel mameluc, respectînd în cadrul fiecăruia ordinea cronologică impusă de data evenimentului relatat, nu de perioada în care a fost redactat izvorul.

Primul în acest șir este un fragment din „Suma istoriilor” (*Djāmi‘ at-tavārīkh*), datorată lui Fadl Allāh Rașīd ad-Dīn (m. 1318), ilustru savant

¹² Privitor la această conotație a etnonimului în Ungaria medievală și în Bizanț, vezi V. Ciociltan, *Observații referitoare la românii din Cronica Notarului Anonim al regelui Bela*, în „Revista de istorie”, 40, 1987, 5, p. 446 ; un caz aparte îl constituie ungurescul *oláh*, pe care filologii maghiari îl deduc tot din etimonul slav *voloh* (vezi, între alții L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains dans l’histoire de la Dacie Trajane*, în „Archivum Europae centro-orientalis”, 2, 1936, 1—2, p. 52) ; deși istoricește posibilă, această derivare nu este motivată lingvistic : dispariția fonemului inițial *v* — nu se poate explica atîta vreme cît acest sunet figura în sistemul fonetic al limbii maghiare. Formal este, așadar, mai convenabilă explicarea lui *oláh* din turanicul *ūlāq*.

¹³ J. Denny, *Principes de grammaire turque* („Turk” de Turquie), Paris, 1955, p. 102, unde acest fenomen lingvistic este exemplificat prin transformarea rom. *Brăila* în tc. *Ibrail*.

de formație enciclopedică și mare vizir la curtea suveranilor mongoli din Iran, care și-a încheiat grandioasa operă în 1310/11.

Pasajul referitor la campania tătarilor în Europa centrală și în Peninsula Balcanică, în care sînt pomeniți românii, a beneficiat de traducerea integrală din originalul persan și de neîntrecuta exegeză a profesorului meu Aurel Decei. Reproducem pentru cele ce ne interesează o parte a versiunii sale : „Și Ōrda și Bāydār mergînd pe mîna dreaptă, după ce au trecut prin țara Ȫlāvūt, l-au întîlnit pe numitul Barz cu o armată și l-au înfrînt. Și Qādān și Būri mergînd spre poporul Sasan, au învins acest popor în urma a trei lupte. Și Bōček mergînd pe drumul Qarā Ūlāghilor și prin munții de acolo a înfrînt aceste popoare Ūlāgh. Și de aici a intrat în pădurile și în munții Yāprāq Tāq la hotarul lui Mišelāv și i-a înfrînt pe dușmanii care se aflau acolo gata de luptă”¹⁴. Pe drumul de înapoiere din vestul Peninsulei Balcanice, Qādān „a luat orașele Ūlāqūtîlor, Tirnîn și Kila, în urma unor mari bătălii”¹⁵.

Salutare înainte de toate au fost clarificările lui Aurel Decei privitoare la „țara Ȫlāvūt” și la identitatea personajului care a comandat oastea zdrobită de Ōrda și Bāydār. Simple asonanțe combinate fantezist (de exemplu *Ȫlāvūt* < *Aluta* „Olt”) au înrădăcinat în istoriografia noastră mai veche părerea că cei doi prinți mongoli au operat în Oltenia, avîndu-l ca adversar, în interpretarea lui B. P. Hașdeu, pre românul Basarab. Cu umorul său nedezmințit în nici o împrejurare, profesorul meu a reproșat pe bună dreptate istoricilor neorientaliști care l-au precedat în analiza textului persan că au formulat . . . „chinezării”. El însuși a ajuns la concluzia că țara „Ȫlāvūt” și numele celui învins de mongoli „sînt două categorii istorico-geografice care nu au nici o legătură cu trecutul nostru”. Sursele invocate pentru această excomunicare — Rașîd ad-Dîn și canonul de Oradea, Rogerius — sînt pe deplin concordante : Ōrda și Bāydār au trecut prin foc și sabie Polonia, ei nu au călcat pe teritoriul românesc¹⁶.

La fel de profitabilă științific ca și excluderea „țării Ȫlāvūt” și a conducătorului ei din patrimoniul nostru istoric a fost integrarea adevăraților români din cronica lui Rașîd ad-Dîn în circuitul istoriografic, săvîrșită de Aurel Decei cu aceeași mină de maestru.

Învățatul persan îi menționează pe români în două momente distincte ale campaniei mongole ca locuind în două regiuni la fel de distincte.

Cei dintîi au căzut prin hotărîrea kuriltaiului în raza de acțiune a lui Bōček, care „trecînd pe drumul Qarā Ūlāghilor și prin munții de acolo, a zdrobit aceste popoare Ūlāgh”¹⁷. După cum se poate deduce din modul de înaintare al armatei mongole înfățișat de Rașîd ad-Dîn, Bōček a condus acțiunile aripei stîngi, în situația dată cea sudică, avîndu-i la nord pe Qādān și pe Būri¹⁸. Aceștia, apucînd calea printre *Ruscia* și *Comania*, după cum precizează Rogerius, au traversat Carpații în dreptul Rodnei, prima localitate pe care au devastat-o în Transilvania¹⁹. Conform ace-

¹⁴ Decei, *Innazia*, p. 194.

¹⁵ *Ibidem*, p. 195.

¹⁶ *Ibidem*, p. 198—200.

¹⁷ *Ibidem*, p. 194.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Carmen miserabile*, în *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. E. Szentpétery, I, Budapesta, 1937 p. 564.

luași canonic, în episcopatul cumanilor a intrat după trecerea Siretului corpul expediționar comandat de *Bochetor*²⁰, un nume pe care Rogerius l-a perceput greșit ca antroponim, fiind vorba de titlul de noblețe turco-mongol *baghatur* ~ *ba'atur*, cu semnificația de „erou”, „viteaz”²¹. Așadar, bogatirul Bőcek s-a războit și i-a înfrînt pe „românii negri” de pe teritoriul episcopiei cumanilor, unitate ecleziastică cu hotare greu de definit riguros, care acoperea însă sigur Curbura Carpaților și ținuturile adiacente²².

Un document papal anterior doar cu șapte ani năvălirii tătarilor îi prezintă pe românii din această eparhie ca refractari la prozelitismul catolic, capabili să-i corupă și să-i atragă de partea „ritului grecilor” pe vecinii lor unguri și germani²³. Pe lângă aceste referiri, care lasă să se întrevadă ponderea demografică a românilor întîlniți pe Bőcek, scrisoarea papală îi menționează și pe „pseudoepiscopii” lor²⁴, ceea ce înseamnă biserica constituită, căreia trebuia să-i corespundă o organizare politică, oricît de incipientă și oricît de locală va fi fost ea. Aurel Decei a observat un amănunt deloc lipsit de importanță în această privință: Bőcek nu s-a luptat cu românii, ci cu „popoarele române” (*āqwām-e ūlāgh* < pl. arab *aqwām*, sg. *qawm* „popor”), fapt pe care l-a interpretat în felul următor: „Românii erau numeroși și au fost întîlniți de tătari pe un teritoriu vast, fără a avea un stat al lor”²⁵.

Într-adevăr, stat n-au avut românii în 1241, dar pluralitatea afirmată răspicat de istoric persan nu sugerează existența în episcopatul cumanilor a unei mase amorfe de locuitori, ci colectivități încheiate, probabil de tipul cnezatelor sau voievodatelor contemporane de pe versanții sudici ai Carpaților meridionali, oglindite printr-o întîmplare norocoasă mai detaliat în „Diploma Ioaniților” din 1247²⁶.

Îndreptățirea cu care Rașid ad-Dîn a folosit pluralul expresiei *āqwām-e ūlāgh*, pentru a caracteriza situația românilor din episcopatul catolic are un nebănuț certificat de valabilitate — asupra căruia mi-a atras atenția Șerban Papacostea — în amintita scrisoare din 1234 a papei Grigore IX, scrisoare care începe cu cuvintele: *In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus quidam populi, qui Walati vocantur, existunt...*, tradus de editorii volumului inexact prin „După cum am aflat, în episcopatul cumanilor sînt niște oameni care se numesc români...”²⁷. *Quidam populi* nu este în nici un chip echivalent semantic cu „niște oameni”, chiar dacă *populus* este la plural. *Populus* nu a desemnat niciodată individul, omul singular, ci, dimpotrivă, colectivitatea în cîteva dintre variantele ei de organizare²⁸. Prin urmare, singura traducere acceptabilă este „niște

²⁰ *Ibidem*.

²¹ B. Y. Vladimirov, *Le régime social des Mongols*, Paris, 1948, p. 93.

²² Vezi discuția mai recentă a chestiunii hotarului răsăritean al acestei episcopii la V. Ciociltan, „Către părțile tătarăști” din titlul voievodal al lui Mircea cel Bătrîn, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, 24/2, 1987, p. 349—355.

²³ *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între țările române*, vol. I, (1222—1456), București, 1977, p. 20—21 (citată în continuare DRH. D.I.).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Decei, *Invazia*, p. 205.

²⁶ DRH, D., I, p. 21—27.

²⁷ *Ibidem*, p. 20.

²⁸ Vezi J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1959—1964, s.v. și, mai ales, B. Guenée, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États*, Paris, 1971, p. 117—119.

popoare care se numesc români”, ceea ce corespunde întocmai „popoarelor române” pomenite de Rașid ad-Dîn. Coincidența nu poate fi pusă, evident, în seama hazardului: ea reflectă sumar, dar obiectiv, un fragment din lumea țărilor românești risipite de-a lungul Carpaților înainte de întemeierea statelor noastre feudale.

După înfringerea „popoarelor *ulāgh*” — își continuă Rașid ad-Dîn relatarea —, „Böček, a intrat în pădurile și în munții Yāprāq Tāq la hotarele lui Mișclāv și i-a înfrînt pe dușmanii care se aflau acolo gata de luptă”²⁹. Reluînd ideea lui D. Onciul, care pusese semnul egalității între „Mișclāv” și voievodul român din stînga Oltului, menționat în „Diploma Ioaniților”, A. Decei a adus în sprijinul ei noi argumente desprinse din examenul filologic al antroponimului³⁰. Șansele ca această identificare să fie corectă sînt, desigur, mari.

Pasaajul lui Rașid ad-Dîn nu oferă numai indicii privind regimul de organizare al românilor din stînga Dunării, ci și un element care caracterizează statutul lor în raporturile externe. Nu încapă îndoială că epitetul *qarā* „negru”, atașat adversarilor lui Böček, înseamnă în terminologia simbolică a popoarelor stepei „supus”, „lipsit de independență”, „mărginaș”³¹. Întrebarea delicată este alta: față de cine au fost dependenți și laterali acești români?

Întrucît semnificația politică a atributului adjectival *qarā* nu-i privește exclusiv pe românii nord-dunăreni, ci atinge în contextul dat una dintre cele mai spinoase probleme ale temei în discuție, anume mult controversata chestiune a extinderii țaratului în stînga fluviului socotesc că nu este de prisos să insist asupra ei.

Răspunsul la întrebarea anterioară pare să-l conțină tot cronică lui Rașid ad-Dîn în rîndurile care descriu campania lui Qādān în Peninsula Balcanică. După eșecul tentativei sale de a-l captura pe regele Bela IV, urmărit pînă la coasta dalnată, „Qādān s-a întors. Și el a luat orașele ūlāquților, Tirnîn și Kīla, în urma unor mari bătălii”³².

Ūlāquūt — pluralul cu desinență mongolă al lui *ulāq* — îi desemnează neîndoielnic pe românii țaratului: *Tirnîn*, orașul lor, este sigur Tirnovo, ceea ce exclude orice altă posibilitate de localizare³³. Comparînd cele două secvențe referitoare la români, A. Decei observa cu dreptate că istoricul persan „a reflectat cu fidelitate relațiile și situația politică existentă în sudul și în nordul Dunării. Românii din imperiul româno-bulgar de la Tirnovo, fundat de frații români Petru și Asan, care aveau deci statul lor independent, sînt prezentați de Rașid ad-Dîn sub numele *ulāquūt*, «români», fără atribut, pe cînd cei care trăiau în nordul Dunării și în Carpați

²⁹ Decei, *Invazia*, p. 194.

³⁰ *Ibidem*, p. 205—206.

³¹ Aceste semnificații au fost acceptate de istoricii noștri fără rezerve: D. Onciul, *Originele Principatelor Române*, în *Serieri istorice*, vol. I, București, 1968, p. 595—596; I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, 1931, p. 60—61, Gh. Brătianu, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire*, în „Revue historique du sud-est européen”, 19, 1942, 1, p. 165; Decei, *Invazia*, p. 204; pentru alte sensuri ale lui *qara*, vezi H. Ludat, *Orientierung und Farbensymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altai-schen Völkernamen*, în „Saeculum”, 4, 1953, p. 138—155 și O. Pritsak, *Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, în vol. *Studies in Medieval Eurasian History*, London, 1981 (Variorum Reprints).

³² Decei, *Invazia*, p. 194.

³³ *Ibidem*, p. 207.

sint, după același autor și după concepția epocii «români supuși» (*qarā ūlāgh*), pentru că ei nu se bucurau de independență politică ca frații lor de pe celălalt mal al Dunării”³⁴.

Corelația stabilită de A. Decei pe acest temei între cele două grupuri de români impune oarecum de la sine concluzia logică că autoritatea statului Asăneștilor s-a întins și la nordul fluviului. Identificarea celui de-al doilea oraș al *ŭlāqūților*, *Kila*, cu Chilia de pe brațul nordic al Deltei, pe care tot el o propune³⁵, ar fi un argument suplimentar în acest sens.

Profesorul meu nu a luat însă deloc în considerație această posibilitate și a interpretat fără rezerve înțelesul simbolic al adjectivului *qarā* în felul următor: „românii negri”, trăitori în episcopatul cumanilor, erau dependenți de coroana ungară, deoarece această eparhie, creată cu vreo cincisprezece ani mai devreme de papa Grigore IX și de regele Bela IV, „era cuprinsă în sistemul <politic> al statului maghiar”³⁶. Deși beneficiază de această dovadă pozitivă de neînlăturat, încheierea nu este, totuși, fără cusur.

Se cuvine în primul rînd remarcat că, dintre toate populațiile peste care își extinsese regalitatea arpadiană suzeranitatea — inclusiv peste o parte dintre români care locuiau în alte ținuturi decît în cele ale episcopiei cumanilor —, „negri” au fost doar strămoșii noștri care viețuiau în 1241 în hotarele numitei episcopii. Excepționalitatea, dacă nu chiar unicitatea acestui atribut în șirul celor dependenți de statul ungar, exclude originea sa maghiară: simbolismul cromatic uzitat de popoarele turanice, cîndva familiar și ungurilor, era mort în secolul XIII la curtea arpadiană. El și-a conservat însă vitalitatea în stepă pînă relativ tîrziu, ultimii care l-au purtat pînă în părțile noastre fiind cumanii și tătarii. Sorgintea cumană a expresiei *qarā ūlāgh* din cronica persană este, în situația dată, singura verosimilă. Indică ea însă raportul de dependență al „românilor negri” față de regatul ungar?

Pînă să definească statutul sau aria de locuire a altora cu ajutorul culorilor, cumanii le-au întrebunțat pentru ei și pentru spațiul în care sălășluiau. Oricît de greșit a priceput învățatul arab al-Idrîsi limbajul cromatic al turcilor din nordul Mării Negre, termenul *Qumāniya* apare în geografia sa, întocmită la mijlocul secolului XII în Sicilia, însoțit și determinat succesiv de trei adjective: *Qumāniya ad-dākhila* „Cumania interioară”, *Qumāniya al-baydā* „Cumania albă” și *Qumāniya as-saudā* „Cumania neagră”³⁷. Sensul simbolic al primelor două adjective este identic, el desemnînd zona centrală a țării, în timp ce „Cumania neagră” denumește aria exterioară, laterală³⁸. Din motive lesne de înțeles, inima „albă” a tuturor imperiilor turanice din șesurile euro-asiatice — de bună seamă și al cumanilor — a fost Kîpceakul; prelungirea sa occidentală în ținuturile mărginite de Carpați și Dunăre n-a fost decît „o anexă a stepei”³⁹,

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, p. 204.

³⁷ *Géographie d'Edrisi*, traduite de l'arabe par P. Amédéc Jaubert, t. II, Paris, 1840, p. 391, 399, 400, 401, 404, 434.

³⁸ Vezi Onciul, *Originea Principatelor*, p. 595—596.

³⁹ Formula îi aparține lui N. Iorga, *Momente istorice*, în AARMSI, s. III, VII, 1927, p. 104.

simțită ca atare de cumani și calificată coloristic în consecință. Este bine-cunoscuta *Comania Nigra* din actele oficiale ale regatului ungar, acte care o plasează cu destulă exactitate în regiunea extracarpatică, delimitată la apus de Olt, la răsărit ocupînd o parte cel puțin din sudul viitoarei Moldove⁴⁰. Caracterul „negru” al regiunii, datorat unui arhetip cuman, s-a arătat extrem de persistent: el și-a perpetuat amintirea nu numai imediat după ce tătarii au distrus puterea cumanilor, ci chiar vreme îndelungată după topirea acestora din urmă în masa românilor.

Cromatismul regiunii a fost probabil de la început, din timpul Cumaniei Albe și Negre a lui al-Idrisi, preponderent de ordin geografic, el indicînd mai degrabă aria laterală, decît un regim de inferioritate politică. Indiferent însă cum vor fi stat lucrurile în împărăția cumanilor, în statul mongol care i-a succedat, distincția cromatică a avut cu siguranță numai un sens geografic: „tătarii negri”, participanți la bătălia de la Velbujd din 1330⁴¹, nu aveau cum să fie discriminați politic, întrucît, potrivit *yasei* gheghizhanide, toți locuitorii ulusului erau considerați robi ai hanului, fără deosebire dacă trăiau la centru sau în periferii⁴². „Negri” au fost acești tătarii pentru că viețuiau într-o regiune cunoscută ca „neagră”, în speță în ținuturile fostei „Cumanii Negre” din bordura exterioară a Carpaților.

Părăsind aceste ținuturi la mijlocul secolului XIV, tătarii Hoardei de Aur n-au cărat cu ei și culoarea neagră, astfel că ea a pătat în continuare realitățile etnice și politice din regiune. Atributul cromatic a fost preluat de Țara Românească și de Moldova, distins în titulatura oficială a imperiului osman prin adjectivul *kara*, „negru”: notația cromatică din *Kara Eflak* și din *Kara Bogdan* a fost un vestigiu istoric rămas din terminologia cumano-mongolă, fără nici o referință la conținutul raporturilor româno-osmane, după cum reiese limpede din utilizarea însăși a cuvîntului⁴³. Deși semnificațiile simbolice ale lui *kara* — ca și ale antonimului său, *alc*, „alb” — au fost cu siguranță cunoscute turcilor osmanlii, epitetul nu era uzual în cancelaria Sublimei Porți, dovadă că ea nu l-a decernat și altor state aflate în dependența imperiului, ci l-a aplicat în virtutea nomenclaturii geografice tradiționale, doar celor două țări românești care și-au împărțit teritoriul fostei „Cumanii Negre”.

Examinînd, deci, în serie istorică destinul acestui atribut cromatic, de la originile sale cumane pînă la reflexele sale tîrzii în documentele oficiale ale regatului ungar și ale Înaltei Porți, se constată că el, înnegrind regiunea extracarpatică, i-a înnegrit și pe locuitorii ei, fără să țină seama de apartenența lor etnică sau de statutul lor politic conjunctural. Integrînd pe „românii negri”, pomeniți de Rașid ad-Dîn, în această serie, rezultă că specificația coloristică nu reflectă starea lor de dependență față de coroana ungară — cum a presupus A. Decei —, dar, evident, nici nu o neagă.

⁴⁰ Onciul, *Originea Principatelor*, p. 595.

⁴¹ *Zakonik Stefana Dušana cara srpskov 1349 i 1354*, ed. S. Novaković, Belgrad, 1898, p. 3; Anca Iancu, *Știri despre români în izvoarele istoriografice sîrbești (secolele XV—XVII)*, în „*Studii istorice sud-est europene*, vol. I, București, 1974, p. 15.

⁴² Vladimirstov, *Le régime*, p. 127.

⁴³ Cel dintîi care a ajuns la această concluzie în istoriografia noastră a fost Onciul, *Originea Principatelor*, p. 596.

La fel de neconcludentă politic este diferențierea cromatică a românilor din nordul Dunării față de cei din sudul fluviului: un raport de dependență al *garā ūlāghilor* față de țarul din Tirnovo în 1241/42 nu poate fi dedus din informațiile cronicii lui Rașid ad-Dîn. Posibila corespondență a toponimului *Kila* cu Chilia dunăreană este un argument prea singular pentru a schimba datele problemei.

Indubitabile sînt în schimb două afirmații ale textului cronicii: identitatea etnică a celor două grupuri de români, din nordul și din sudul Dunării, numiți de mongoli deopotrivă *ŭlāq*, și caracterul eminentement românesc al țaratului. Savantul persan nu-i amintește în interiorul său decît pe români, bulgarii de aici îi sînt complet necunoscuți.

Confirmînd datele oferite de Fadl Allāh Rașid ad-Dîn, misionarul franciscan Guillaume de Rubruc, care a călătorit între 1253—1255 în imperiul mongol, completează cu detalii importante imaginea tătarilor despre romanitatea orientală. Aceste cunoștințe, culese de la tătari, sînt înfățișate în copiile păstrate ale relației sale de călătorie astfel: *Et juxta Pascatur sunt Illac, quod idem est quod Blac, sed B nesciunt Tartari sonare, a quibus venerunt illi qui sunt in terra Assani. Utrosque enim vocant Illac es hos et illos*⁴⁴. Nu voi insista asupra dificultăților de interpretare ale acestui pasaj — am făcut-o cu alt prilej⁴⁵ —, mulțumindu-mă să reproduc traducerea liberă a textului, care sintetizează concluziile la care am ajuns: „Alături de *Pascatur* (= bașkirii din Ungaria) se află *Illac* (recte *ulac* = români) ceea ce este același lucru cu *Blac* (= români), dar tătarii nu pronunță *B*; de la aceștia (= *Illac*) au venit cei care se află în țara lui Asan. <Tătarii> îi numesc și pe unii și pe alții *Illac*”⁴⁶.

În lungul său voiaj spre marele han de pe Volga, Rubruc nu a trecut nici pe la bașkiri, nici pe la români. O parte dintre cunoștințele sale despre cele două popoare le dobîndise în Occident, *per chronika*, cum se destăinuiește el însuși. Ele au fost întregite cu date de proveniență mongolă, ușor de deosebit de cele de origine apuseană⁴⁷.

Rubruc este singurul occidental care a luat cunoștință direct din gură mongolă de etniconul *ulac* a cărui pronunție a înregistrat-o în scris cu toată fidelitatea; tot el a echivalat corect această formă cu varianta occidentală *blac*, al cărei înțeles de „român”, pus la îndoială de unii istorici străini, este lămurit fără echivoc, între alții, de strategul cruciatei târzii, Lampo Birago (sec. XV) care explica: „spun că sînt... *Blachi* sau, cum spunem noi cu un nume corupt, *Valachi*”⁴⁸. Așadar, *blac(h)*, *valach*, *ulac* sînt prin conținutul lor semantic identice, desemnîndu-l pe român.

Călugărul minorit a aflat, ca și Rașid ad-Dîn, tot de la mongoli despre existența celor două grupuri de români din nordul și din sudul

⁴⁴ *Sinica franciscana*, I, p. 219.

⁴⁵ V. Ciociltan, *Informațiile lui Guillaume de Rubruc despre români și bașkiri în lumina izvoarelor orientale*, în *România în istoria universală*, vol. 11/1, Iași, 1987, p. 19—26; pentru alte interpretări, vezi *ibidem*, p. 20.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 19, cu explicații în paginile următoare.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 21.

⁴⁸ A. Pertusi, *Le notizie sulla organizzazione amministrativa e militare dei Turchi nello „Strategicon adbersum Turcos” di Lampo Birago (c. 145—1455)*, în vol. *Studi sul medioevo cristiano offerti a Raffaello Morghen*, Roma, 1974, p. 694: *esse aiunt... Blachos sive, ut nos dicimus, Valachos, corrupto nomine.*

Dunării, pe care — afirmă el categoric — tătarii îi numesc la fel : *ulac*. Concordanța acestei aserțiuni cu spusele cronicii persane este, deci, absolută.

Spre deosebire însă de învățatul vizir care s-a mărginit să juxtapună fără comentarii cele două ramuri ale românilor, franciscanul a stabilit și legătura dintre ele. Exprimînd același punct de vedere mongol, Rubruc precizează că românii din țaratul Asăneștilor își au originea în spațiul carpato-dunărean⁴⁹. Este de observat că mongolii nu sînt singurii care au înregistrat mutări de populație în cadrul romanității orientale. Chiar dacă nu se referă la aceeași deplasare, martori din Bizanț (Kekau-menos, sec. XI), din lumea rusă (Nestor, sf. sec. XI — încep. sec. XII), și din Occident (un anonim dominican, sec. XIV), menționează în deplină consonanță cu tătarii lui Rubruc o singură direcție, nord-sud, în care s-au desfășurat migrațiile românilor medievali în spațiul carpato-balcanic⁵⁰.

Pe lângă identitatea de neam a strămoșilor noștri din stînga și din dreapta Dunării, susținută în egală măsură de Rașid ad-Dîn și de Rubruc, cele două izvoare coincid și în privința componenței etnice a țaratului. Cu toate că definiția călugărului franciscan *Blakia, que est terra Assani* („*Blakia*, care este țara lui Asan”) este de sorginte occidentală⁵¹, el o populează, ca și savantul persan, exclusiv cu *ulac*-i, despre a căror existență în acest stat aflate de la informatorii săi tătarii⁵². În privința bulgarilor din „țara lui Asan” păstrează aceeași discreție, cu toate că în secvența imediat următoare amintește de „Bulgaria Mică”, adică balcanică. Reiese că în imaginația franciscanului au existat două entități statale diferite pe care le-a așezat alături *Blakia, que est terra Assani et minor Bulgaria*⁵³, prima fiind socotită patrie a românilor, a doua — patrie a bulgarilor. Dincolo însă de această disociere discutabilă, țaratul apare în viziunea sa, tributară tătarilor din 1253, ca stat prin excelență românesc, nu altfel decît îl văzuseră mongolii lui Qādān în 1242, ale căror mărturii au intrat în alcătuirea „*Su-me-i istoriilor*” lui Fadl Allāh Rașid ad-Dîn.

Componenta românească, care se degajă din izvoarele mongole ca realitate dominantă a țaratului de Tîrnovo, are același relief în sursele mameluce.

Cel mai vechi episod cunoscut de mameluci din istoria acestui stat este relatat într-una dintre cele mai tîrzii cronicii a sultanilor din Cairo, redactate de egipteanul Abu'l-Mahāsin Yūsuf ibn Taghrī Bīrdī (m. 1469/70)⁵⁴. El privește fără îndoială perioada 1239—1240, în nici un caz intervalul 1241—1243, indicat de autor prin anii de la hegiră 639—640⁵⁵. Nu cronologia ușor decalată a împiedicat însă pasajul să se bucure de atenția cuvenită, ci imposibila identitate a personajului principal, rezul-

⁴⁹ Sau, mai exact : românii din țarat se trag din românii vecini cu bașkirii din Ungaria.

⁵⁰ Vezi Ciociltan, *Informațiile*, p. 25—26.

⁵¹ *Ibidem*, p. 21.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Sinica franciscana*, I, p. 167—168.

⁵⁴ Tiesenhausen, *Sbornik*, I, p. 528, nota 1.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 542.

tată din lecțiunea greșită a numelui său : deplasarea punctului diacritic în grafia arabă a numelui, l-a făcut pe editorul fragmentului din veacul trecut să inverseze ordinea ultimelor două consoane și să citească cu vocalizare arbitrară *Unus* în loc de *Asan*. Această lecțiune este impusă cu necesitate de contextul istoric al fragmentului⁵⁶ : „Cînd tătarii au hotărît să năvălească asupra țării cumanilor (*bilād al-Qibdājā*) în anul 639 și la ei a sosit această <veste>, ei au intrat în corespondență cu Asan han, regele român (*Asan khān, malik ūlāq*), <comunicîndu-i> că vor traversa marea Sudaqului (*bahr Sūdāq*, adică Marea Neagră) și vor veni la el ca să-i ocrotească de tătari. El a încuviințat această <cerere> și i-a așezat într-o vale <străjuită> de doi munți. Ei au sosit la el în anul 640. Pe cînd însă stăteau liniștiți în acel loc, el i-a înșelat și s-a năpustit asupra lor, pe unii i-a ucis, pe alții i-a luat în robie”⁵⁷.

Titlurile de han și de rege folosite de Ibn Tahri Birdi nu pot induce în eroare : este incontestabil vorba de țarul Ioan Asan II (m. 1241), în statul căruia, la fel ca și în Ungaria, și-au căutat refugiu o mulțime de cumani în ajunul invaziei mongole⁵⁸. Menționarea explicită a apartenenței etnice a lui Ioan Asan II (*malik ūlāq* „rege român”) dovedește că eforturile sale de bulgarizare a statului, depuse în ultima parte a domniei, nu au avut în sultanatul mameluc nici un ecou. Pentru egipteni, el a rămas ce a fost : un suveran român.

Țaratul însuși și-a păstrat cu rară consecvență în mediile culte din Egipt și din Siria identitatea sa originară românească, chiar după stingerea dinastiei Asăneștilor (1257). Vijelioasele evenimente din anii 1300—1304 dezlănțuite în urma dispariției lui Nohai, care au atras în vârtejul lor și țaratul, au stîrnit în anturajul sultanului din Cairo cel mai viu interes, fapt reflectat de amănunțita descriere a agitatei perioade în cronica lui Rukn ad-Din Baybars (m. 1325)⁵⁹, descriere reprodușă apoi fidel de an-Nuwayyī⁶⁰, de Ibn Khaldūn⁶¹ și de alții.

Relatarea acestor convulsii, care a făcut în istoriografia noastră obiectul investigațiilor lui Aurel Decei⁶² și, mai încoace, ale lui Victor Spinei⁶³, este prea amplă pentru a fi redată în întregime. Mă voi mărgini să extrag doar datele necesare pentru localizarea românilor pomeniți de două ori.

Rukn ad-Din Baybars povestește că, după ce Djakā, fiul lui Nohai, a luat puterea, locșitorul său Tunghūz și cumnatul său Tāz s-au hotărît să facă o incursiune de jaf în „țara românilor și a rușilor” (*bilād ūlāq wa ar-rūs*), ca apoi să năvălească asupra sa. Aflînd despre complot, Djakā s-a refugiat în „țara alanilor” (*bilād ās*) unde se afla un tūmen al său, a respins atacul, ceea ce i-a îndemnat pe răsculați să ceară ajutor hanului

⁵⁶ Fără analiză filologică, V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 158, a stabilit clarvăzător identitatea personajului doar pe baza datelor istorice conținute în relatarea cronicarului mameluc.

⁵⁷ Tiesenhansen, *Sbornik*, I, p. 542.

⁵⁸ Vezi Spinei, *Moldova*, p. 158.

⁵⁹ Tiesenhansen, *Sbornik*, I, p. 93—94.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 138—140.

⁶¹ *Ibidem*, p. 370—371.

⁶² A. Decei, *La Horde d'Or et les pays roumains aux XIIIe et XIVe siècles selon les historiens arabes contemporains*, in „Romano-arabica”, II, București, 1976, p. 61—63.

⁶³ Spinei, *Moldova*, p. 190—191.

Toqtā, care l-a acordat prompt. Socotind că nu va mai putea să li se împotrivescă, Djakā a fugit în „țara românilor” (*balad ūlāq*), al cărei cirmuitor era căsătorit cu o rudă a sa. De teama represaliilor lui Toqtā, acest cirmuitor l-a închis pe Djakā „în cetatea sa numită *Tirnaw* (T.r.n.w)” dându-i de știre hanului mongol. Toqtā a poruncit să fie ucis, ceea ce s-a întâmplat în anul 1300/01⁶⁴.

Chiar dacă nu se ia în sens strict expresia „țara românilor și a rușilor”, adică o singură țară locuită de două etnii, vecinătatea celor două populații pare certă. Aducând în sprijinul acestei interpretări și alte argumente, Victor Spinei a conchis convingător că această „țară a valahilor” se afla în hotar cu Rutenia, deci în jumătatea nordică a viitoarei Moldove⁶⁵.

Localizarea celei de a doua țări românești pomenite de Rukn ad-Dīn Baybars nu pune probleme: nominalizarea cetății în care Teodor Svetoslav l-a asasinat pe Djakā, *Tirnaw*, adică Timovo, trimite sigur la țarat.

Consonanța acestui izvor mameluc cu sursele mongole citate mai înainte este izbitoare. Nu poate fi trecut însă cu vederea un amănunt esențial care le deosebește: între imaginea mongolă a țaratului din vremea lui Rubruk (1253) și cea mamelucă de la răscrucea veacurilor XIII—XIV trecuse aproape o jumătate de secol, timp în care bulgarizarea statului înregistrase neîndoielnice progrese, semnificate, între altele, de înlocuirea dinastiei românești în 1257 cu țari bulgari sau bulgarizați⁶⁶. În pofida acestor transformări, țaratul de Timovo este desemnat explicit în analele lui Rukn ad-Dīn Baybars și ale colegilor săi de breaslă ca țară a românilor, fără vreo aluzie, oricât de vagă, la bulgari.

Existența bulgarilor în țarat alături de români este dezvăluită, încă timid și stîngaci, abia de mai tînărul contemporan al lui Baybars, Abu 'l-Fidā (m. 1331), înalt demnitar în Siria mamelucă și mare erudit, ale cărui opere impresionează prin documentația lor vastă, ținută la zi. Exemple de improspătare a cunoștințelor musulmane din epocă oferă și referințele sale la Isaccea, Timovo și Cetatea Albă, cuprinse în compilația sa geografică, a cărei redactare a încheiat-o în 1321⁶⁷.

Deși locuită de musulmani — după cum precizează textul arab —, Isaccea este pentru Abu 'l-Fidā un oraș al românilor (*Saqdji ... min al-ūlāq*), expresie care nu are înțeles decît ca țară a românilor, aflat „pe același uscat” (*fi barr wāhid*) cu Constantinopolul⁶⁸. Acest din urmă detaliu, redat nepotrivit în traducerea franceză a lui Reinand prin „Isacdj... de la dependance de Constantinopole” — ceea ce sugerează o atîrnare politică —, precum și prezența musulmanilor în localitatea dunăreană, atestată de textul arab, l-au derutat pe Gheorghe Brătianu, care a socotit mărturia geografului arab „foarte curioasă”, și l-au împiedicat să observe

⁶⁴ Tiesenhausen, *Sbornik*, I, p. 93—94.

⁶⁵ Spinei, *Moldova*, p. 190.

⁶⁶ C. J. Jirčec, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 248—284.

⁶⁷ Însoțite de o traducere în limba engleză și de comentarii, fragmentele referitoare la cele trei orașe au fost reeditate recent în arabă de P. Golden, *A Timurid Persian Geographical Abridgement on the Lands of the Northern Mediterranean and Black Sea Coasts*, in vol. *Between the Danube and the Caucasus*, Budapesta, 1987, p. 76—78.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 76.

că Isaccea era la începutul veacului XIV un oraș al românilor, adică al țaratului, la fel ca și Tîrnovo ⁶⁹.

Despre capitala statului, învățatul arab relatează: „Orașul *Tîrnaw* se află la apus de *Saqdji*, la aproximativ trei zile <de drum>. Populația (*ahl*) sa este necredincioasă (*kuffār*). Ei sînt un neam (*djins*) numit *ūlāq*. Ei se numesc de asemenea *al-burghāl*” ⁷⁰. Deși întemeiată pe o inadvertență — *burghāl*, adică „bulgar”, nu este alt nume pentru *ūlāq* — noutatea informației față de datele lui Rukn ad-Dîn Baybars, pentru care în țarat nu existau decît români, este semnificativă: cu nume stîlcit ca formă și sens, bulgarii pătrund totuși alături de români din Tîrnovo în scrisul mameluc. Trăsătura etnică definitorie a capitalei țaratului este însă și pentru Abu 'l-Fidā tot românească, dovadă că el înțelege etniconul *burghāl*, oricum mutilat, ca simplă variantă a formei de bază *ūlāq*. Numele *bulghār* este transcris cu acuratețe doar în pasajul consacrat Cetății Albe ⁷¹.

În vremea ce a urmat, bulgarii balcanici au fost din ce în ce mai bine cunoscuți în sultanatul mameluc. Ambasada mixtă sirbo-bulgară (*sarb wa bulghar*), a cărei sosire la Cairo în 1330/31 a consemnat-o Ibn Fadl Allāh al-'Umarī (m. 1348/49) nu îi mai pomeneste pe români ⁷². Același secretar al sultanului al-Malik an-Nāsir a fixat în scris sub anul 1338 impresiile de călătorie ale negustorului Șams ad-Dîn Muhammad Husaynī al-Kerbelā'ī care fusese la Cetatea Albă (*Akdjā Kermān*) și în „țara bulgarilor”: *bilād al-bulghār* ⁷³ lua locul în analele Egiptului mameluc țării românilor (*bilād ūlāq*). Emblema *ūlāq*, care servise constant între 1241—1300 pentru desemnarea țaratului din sudul Dunării, ieșea astfel din uzul orientalilor.

Amintirea țaratului Asăneștilor ca țară a românilor nu a pierit însă definitiv nici în Egipt, nici în Iran. Savantul mameluc Qalqașandī (1355—1418) îi înșira în descrierea provinciilor și statelor tributare Hoardei de Aur pe români (*ūlāq*), confundați la fel ca și în geografia lui Abu 'l-Fidā, din care se inspirase, cu bulgarii (*burghāl*) de la Tîrnovo ⁷⁴. Același model este preluat tot mecanic într-un manuscris persan anonim, alcătuit în timpul domniei lui Șah Ruh (1405—1447). Deși valoarea sa documentară (ca și cea a însemnării din enciclopedia învățatului egiptean) este minoră, descoperirea ei în ultima vreme ⁷⁵ întărește bănuiala că sursele orientale privitoare la români nu sînt epuizate.

⁶⁹ Gh. Brătianu, *Vicina I. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, București, 1923, p. 33, conchidea: „On pourrait admettre la présence de quelques éléments vlaques parmi les nomades qui se succédaient aux embouchures du Danube”.

⁷⁰ Golden, *A Timurid*, p. 77—78.

⁷¹ *Ibidem*, p. 77.

⁷² Tiesenhansen, *Sbornik*, I, p. 214; K. Lech, *Das mongolische Weltreich. Al-Umarī's Darstellung*, Wiesbaden, 1968, p. 141.

⁷³ Tiesenhansen, *Sbornik*, I, p. 213; Lech, *Das mongolische Weltreich*, p. 140—141.

⁷⁴ A. N. Poliak, *Novye arabskie materialy pozdnego srednevekov'ja o vostočnoj i central'noj Evrope*, în vol. *Vostočnye istočniki po istorii narodov jugovostočnoj i central'noj Evropy*, Moscova, 1964, p. 35.

⁷⁵ Golden, *A Timurid*, p. 71.

Dincolo de diferențele de nuanță, izvoarele orientale citate își unesc glasul pentru a marca identitatea românească a țaratului Asăneștilor în a doua jumătate a secolului XIII. La fel de univoce sînt ele cînd stabilesc explicit, cu mult înainte de Laonic Chalkokondyl (m. cca. 1490)⁷⁶, omogenitatea etnică a celor două ramuri ale romanității orientale, crescute una în dreapta Dunării, cealaltă în stînga fluviului.

Dovezile atît de limpezi ale izvoarelor mongole și mameluce privitoare la caracterul etnic al statului asenid nu aduc însă numai lumini, ci adaugă în șirul oricum numeros al enigmelor care învăluie istoria țaratului încă una, privitoare anume la persistența trăsăturii distinctive românești a țaratului în Răsăritul mongol și în Orientul mameluc, într-o vreme cînd, potrivit altor surse bine informate, statul devenise dacă nu exclusiv, cel puțin prevalent bulgar.

În absența unei explicații sigure, oscilez între două soluții ipotetice. Prima are următorul temei. Consider că se cuvin distinse două momente cărora le corespund două situații diferite: *ulaqi* din izvoarele referitoare la faza timpurie (Rașid ad-Dîn, Rubruc, Ibn Taghrî Birdî) au un corespondent real în masa activă militar și politic a românilor conduși de un țar de același neam cu ei, în timp ce „țara românilor” de la 1300 (Rukn ad-Dîn Baybars, Abu 'l-Fidâ) este un clișeu care a supraviețuit prin inerția tradiției.

Posibilă ar fi și altă interpretare. După cum este știut, orientalii, și nu numai ei, atribuiă actului de fundație a statului și autorului sau autorilor lui o considerație extraordinară: statul era al aceluia sau al acelora care îl creaseră. Selçuk a dat astfel numele sultanatului selçucid, Osman l-a împrumutat pe al său imperiului umașilor săi, iar Bogdan, considerat de turci ca întemeietor, a făcut ca Moldova să fie cunoscută în împărăția osmanilor drept (Kara)Boğdan. Exemplele se pot, evident, înmulți. Nu mi se pare exclus ca insistența cu care orientalii au pecetluit pînă la 1300 cu termenul *ülâq* țaratul să izvorască din această predispoziție. În acest caz, *ülâq* nu se referă la o situație real existentă în țarat în a doua jumătate a secolului XIII, ci este un omagiu *sui generis* adus întemeietorilor săi, frații români Petru și Asan, desemnați prin obirșia lor etnică.

Indiferent însă care dintre aceste două explicații — sau alta! — este mai aproape de adevăr, componenta românească a țaratului este cît se poate de puternic luminată de izvoarele mongole și mameluce.

DIE RUMÄNISCHE KOMPONENTE DES ASENIDENREICHES IM SPIEGEL DER ORIENTALISCHEN QUELLEN

Zusammenfassung

Bekanntlich umranken noch viele unbefriedigend gelöste Fragen die Geschichte der östlichen Romanität im Mittelalter. Zu diesen gehören gewiss auch die umstrittenen Probleme der ethnischen Zusammensetzung

⁷⁶ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, *Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV—XV*, București, 1982, p. 453.

und der geographischen Ausdehnung des Asenidenreiches. Die Quellen, die bisher die Historiker in die Diskussion einbezogen haben, sind fast ausschliesslich byzantinischer und abendländischer Herkunft. Was die Orientalen — in diesem Falle die Mongolen und die Mamluken — über die Rumänen ausgesagt haben, erwartete in der Fachliteratur ein unvergleichlich schlechteres Los: Die wenigen Informationen, denen Aufmerksamkeit geschenkt wurde, kamen gewöhnlich auf den Arbeitstisch der Historiker philologisch falsch gedeutet, so dass sie weiter interpretiert mehr Nebel als Licht gebracht haben. Dieser Sachverhalt konnte freilich nur Misstrauen wecken. Die gelegentlich benützten Beweisstellen — mit wenigen, aber bemerkenswerten Ausnahmen, meist aus bibliographischem Skrupel flüchtig in Anmerkungen zitiert — hinterlassen den Eindruck, dass es sich um eine insgesamt minderwertige Quellengruppe handelt.

Gesäubert von Missverständnissen und in den jeweiligen historischen Zusammenhängen eingestuft ergeben die aus dem Osten stammenden Angaben ein kohärentes und zuverlässiges Rumänenbild, auch wenn sie nur dessen Grundzüge skizzieren. Die engen wirtschaftlichen und diplomatischen Beziehungen, die die Mongolen mit den Mamluken jahrzehntelang gepflegt haben, erklären weshalb sich die Kenntnisse über die Rumänen, die im Tatarenreich im Umlauf waren, mit denjenigen aus Ägypten und Syrien weitgehend gedeckt haben. Der Name der Rumänen selbst, *Ulāq*, der nur in den von Tataren bzw. Mamluken beherrschten Territorien gebraucht wurde, ist unverkennbar ein gemeinsamer Nenner, der diese Behauptung untermauert.

Der historische Inhalt der orientalischen Quellen belegt kurz zusammengefasst zwei Schlussfolgerungen.

Erstens setzte die Bulgarisierung des von den Brüdern Peter und Asan am Ende des 12. Jahrhunderts gegründeten Staates viel später ein, als aus Quellen anderer Kulturkreise hervorgeht: Für den mamlukischen Chronisten Rukn ad-Dīn Baibars war beispielsweise noch um das Jahr 1300 das Reich mit der Hauptstadt in Tirnowo ein 'Land der Rumänen' (*bilād al-Ulāq*), in dem die Bulgaren gar nicht erwähnt sind. Erst in der geographischen Enzyklopädie Abū 'l-Fidā's (gest. 1331) tauchen sie neben den Rumänen auf. 1338 erstattete ein weitgereister Kaufmann dem syrischen Gelehrten Ibn Fadl Allāh al-'Umairi einen Bericht, in dem das *bilād Ulāq* ganz verschwindet und von einem *bilād al-Bulghār* ersetzt wird.

Die zweite Schlussfolgerung bezieht sich auf das genetische Verhältnis der nördlich der Donau wohnenden Rumänen mit denjenigen die im Süden des Stromes hausten. Tatarische Informanten haben nämlich 1254 dem Franziskaner Wilhelm von Rubruk, der sie besuchte, nicht nur mitgeteilt, dass die zwei gleichnamigen Volksgruppen identisch, sondern auch, dass die *Ulaq*-en im Asenidenreich eigentlich Einwanderer aus den im Norden der Donau gelegenen Gebieten waren. Einstimmig mit den Mongolen sprechen auch andere Zeugen zwischen dem 11. und dem 14. Jahrhundert — der Byzantiner Kekaumenos, der Russe Nestor und ein unbekannter Dominikaner — von einer wahrscheinlich wellenartig, aber ausschliesslich von Norden nach Süden verlaufenen Wanderung der Rumänen. Eine Bewegung innerhalb der östlichen Romanität in entgegengesetzter Richtung ist in den literarischen Quellen nicht zu finden.

PUTERE, SOCIETATE, INDIVID

ARMATA, DETRONAREA LUI CUZA VODĂ ȘI CAROL DE HOHENZOLLERN (II)

GRIGORE CHIRIȚĂ

III

Vestea abdicării silite a Domnitorului Al. I. Cuza printr-o lovitură îndrăzneată înfăptuită fulgerător, ca urmare a acțiunii concertate a unor civili și militari, s-a răspândit instantaneu în București încă din primele ore ale dimineții de 11/23 februarie. La cazarma Malmaison — unde se aflau două din principalele forțe militare ale Capitalei și anume regimentul 1 de linie comandat de col. Al. Solomon și regimentul 2 de lăncieri comandat de lt.col. C. Brăescu — mulți ofițeri erau indignați de cele petrecute la Palat. Colonelul Solomon (potrivit relatării târzii a col. Polizu, care în 1866 era căpitan adjutant la regimentul 2 de lăncieri) „dureros mișcat de ceea ce aflate”³⁶ a făcut pe ofițerii și soldații celor două regimente să jure că vor apăra Domnitorul și instituțiile statului. Neputînd afla unde era reținut principele Cuza pentru a încerca să-l elibereze și fiind somat în două rînduri de guvernul provizoriu să nu opună rezistență³⁷, el s-a închis cu trupele în cazarmă în așteptarea hotărîrii pe care avea s-o ia Adunarea Deputaților și Senatul convocate în ședință comună la orele 13. Pentru a cunoaște exact, din sursă directă, deciziile organelor legale ale statului, el a trimis la sediul din dealul Mitropoliei pe maiorul Cer chez care, o oră mai târziu, i-a comunicat hotărîrea acestora: acceptarea abdicării lui Cuza Vodă, proclamarea ca Domnitor a principelui Filip de Flandra, instituirea Locotenenței Domnești și numirea unui guvern provizoriu³⁸. Ca urmare a acestei decizii, sfătuit fiind și de consulul Franței H. Tillos³⁹, col. Al. Solomon a deschis porțile cazarmii, dîndu-și în același timp demisia din armată⁴⁰. Se cuvine a fi precizat faptul important că

³⁶ Biblioteca Academiei, mssc, arhiva 1731 (achiziții 77/1964).

³⁷ Lt. col. C. Brăescu fusese chemat de urgență la Palat unde „i s-a impus de guvernul provizoriu să adere la faptul împlinit al detronării lui Cuza”, la care acesta refuzînd să se supună „a fost imediat arestat” (Ibidem).

³⁸ Biblioteca Academiei, mss. rom. 5741, f. 1; Arh. St. București, microfilme Franța, rola 78, c. 507 (raport al lt.col. È. Lamy din 14/26 februarie 1866); vezi și Matci Ioncscu, *Contribuții privind exilul lui Alexandru Ioan Cuza*, în „Studii. Revista de istorie”, XXII (1969), nr. 3, p. 534.

³⁹ P. Henry, *op. cit.*, p. 175.

⁴⁰ Biblioteca Academiei, mss. rom., 5741, f. 1. Potrivit unei alte versiuni, la 13 februarie (st.v.) col. Al. Solomon (lăsat liber pe chezașia col. N. Haralambie) s-a înfățișat Locotenenței Domnești și guvernului la Palat declarîndu-le că a dat ordin trupelor din subordine să depună jurămintul de credință pentru principele Filip de Flandra. În ce-l privea, considera „onoarea lui militară întinată... dacă ar rămîne un moment în armată”. După aceste cuvinte, trase

dacă această acțiune n-a depășit stadiul intențiilor, lucrul s-a datorat într-o măsură covârșitoare și credinței unanime că Domnitorul, împăcat încă din toamna anului 1865 cu gândul renunțării la tron, n-ar fi consimțit sub nici un motiv să se ajungă la o confruntare militară. Dovadă, între altele, declarația consemnată de consulul Tillos, care obținuse de la noile oficialități permisiunea de a-l vedea, că nu cedase forței intrucît de mult dorea să se retragă în viața privată⁴¹, precum și cele două scrisori adresate lui N. Golescu, unul din Locotenenții Domnești. În prima dintre acestea, din 12/24 februarie, în care solicita să fie pornit din țară „cît mai în grabă”, reamintea că „principiul proclamat de Corpurile statului” și anume principele străin, singurul care „poate închezășui viitorul României”, fusese și țelul său; el arăta apoi limpede că „precum ca prinț domnitor al României am lucrat pururea pentru a realiza această dorință, asemenea și ca prinț român nu voi conțeni un minut de a face tot ce va atîrna de la mine pentru aceasta”⁴². În cea de-a doua scrisoare, din 13/25 februarie, el sublinia încă o dată (avînd în vedere consacrarea oficială a principelui străin) că în acele împrejurări orice român „ce nu concură spre dobîndirea obștescului țel, adică principiul proclamat de corpurile statului, este trădătoriu către nație”⁴³. Mai mult decît atît, în seara zilei de 12/24 februarie, cînd se zvonise că se va încerca eliberarea sa — fapt care a determinat autoritățile să întărească măsurile de pază de la palatul Cotroceni unde fusese mutat între timp —, fostul Domnitor, prin principesa Elena, care-l vizitase cu cîteva ore mai înainte, a înștiințat pe amicii săi și i-a rugat să comunice tuturor că el, renunțînd pentru totdeauna la tron, se opunea formal oricărei tentative de eliberare, chiar dacă aceasta avea să se manifeste ca o reacție pașnică⁴⁴. Oricum s-ar privi și judeca dezno-dămîntul lucrurilor, cert este că cele întimplute la cazarma Malmaison în cursul zilei de 11 februarie, la care trebuie adăugate situațiile de la Iași, unde comandanții au șovăit să ceară imediat trupelor jiuămîntul de credință pentru Filip de Flandra⁴⁵, și de la Galați, unde „jurămîntul

sabia, o frînse pe genunchi, părțile ei rupte le depuse înaintea Locotenenței și a miniștrilor, apoi părăsi sala (Th. Văcărescu, *Memorii*, în „Convorbiri literare”, XLIX (1915), nr. 10, p. 1008). Prin ordinul de zi nr. 178 al Locotenenței Domnești din 14 februarie col. Solomon era șters din controalele armatei („Monitorul Oastei”, an VII, nr. 6, 16 februarie 1866, p. 74). La cerere, va fi reinscris în controalele armatei prin decretul din 7 februarie 1867 fiind însă socotit „în poziție de neactivitate prin retragerea funcției” (Ibidem, an VIII, nr. 5, 20 februarie 1867, p. 45—46). Militar de formație, Th. Văcărescu, demisionat din armată încă din 1864, amestecat în conspirația din 1866, în memoriile sale are cuvinte aspre la adresa militarilor care l-au detronat pe Cuza Vodă: „Militarul care ia parte activă la detronarea Domnului țării și șefului suprem al armatei comite o crimă”; în consecință „nu poate fi decît condamnabil” ostașul care voințește „a se amesteca în politică și a face pronunțamente și revoluțiuni” (Ibidem, L (1916), nr. 1, p. 41).

⁴¹ P. Henry, *op. cit.*, p. 175.

⁴² Arh.St. Buc., Fond manuscrise, mss. 1363, f. 11 (text original, cu semnătura autografa). Reprodus corect în „Românul”, X, 13 februarie 1866, p. 3. Președintele Consiliului de Miniștri Ion Ghica, depunînd scrisoarea pe biroul Adunării Deputaților, declara cu ipocrizie și cinism că fostul Domnitor fusese arestat ca o măsură de prevedere pentru a evita ca „vreun om rău crescut să-și permită a insulta pe o persoană care guvernase țara” (Ibidem). Vezi și alte detalii avînd însă aceeași semnificație în Lucia Bors, *Doamna Elena Cuza*, București, 1927, p. 233—235.

⁴³ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 390.

⁴⁴ Biblioteca Academiei, mss., mss. rom., 5741, f. 2.

⁴⁵ P. Henry, *op. cit.*, p. 219.

depus de armată a fost mai mult o satiră”⁴⁶, aruncă o lumină semnificativă asupra adevăratelor simțăminte ale unei bune părți din oștire.

Comportarea atât de discutabilă a grupului de ofițeri care l-au silit pe Domnitorul Cuza să abdice, a stîrnit în conștiința unei mari părți a ofițerilor un val de indignare și nemulțumire ce s-a exprimat puternic în lunile februarie — mai 1866 și al cărei ecou s-a prelungit pînă către 1870. Articolele apărute mai ales în „Românul”, care căutau să le justifice faptele prin fraze patriotarde⁴⁷, declarația insolită de solidarizare a cîtorva ofițeri cu „eroii” de la 11 februarie⁴⁸, în loc să ducă la o atenuare a acestor conflicte a favorizat, dimpotrivă, divizarea armatei în ceea ce s-a numit, chiar în acele zile, februaristi și anti-februaristi, în înțelesul de adepți sau adversari ai conspirației militare. La îndirjirea spiritelor au contribuit, de asemenea, și reproșurile făcute de Al. I. Cuza ofițerilor care l-au păzit, pînă la granița Transilvaniei, pe drumul exilului. Astfel, la vama din Predeal, despărțindu-se de ostașii și ofițerii care-l întovărășiseră, arătînd cu mîna o litografie reprezentînd scena uciderii lui Mihai Viteazul ce se vedea atîrnînd pe un perete prin ușa deschisă a biroului vamal, fostul Domnitor le-a declarat: „Vedeți voi, cum a fost trădat acest domn, așa m-ați trădat și voi. Să dea Dumnezeu ca într-o zi să spălați această pată de pe steagul vostru cu singele vrăjmașilor țării”⁴⁹. Cu siguranță, difuzarea și comentarea acestei inspirate analogii n-a rămas fără efect asupra stării de spirit din oștire.

Încă din primele zile ale Locotenenței Domnești și guvernului provizoriu, mai mulți ofițeri, între care generalii I. Em. Florescu, S. Manu, coloneii Al. Solomon, N. Pisoțchi, G. Catargiu, căpitanul C. Silion ș.a. și-au dat demisiile din armată⁵⁰, protestînd în acest mod împotriva încălcării onoarei și disciplinei militare. Ele au fost grabnic primite fără a se respecta întotdeauna normele legale stabilite prin legea din 3 decembrie 1864 care reglementa statutul ofițerilor. Totodată, au fost puși în disponibilitate, pe temeiul aceleiași legi, numeroși ofițeri care, dintr-un motiv sau altul, nu inspirau încredere noilor autorități. Printre aceștia se numărau coloneii Duca, Brăescu, Facinschi, Păucescu, Petrescu, Viespescu, maiorii

⁴⁶ Matei Ionescu, *op. cit.*, p. 353; T. W. Riker, *op. cit.*, p. 612; Biblioteca Academiei, msse, Fond corespondență, inv. 83 202 (scrisoare din Galați de la 15 februarie (st.v.) 1866 a lui P. Popassu adresată lui Ion Ghica).

⁴⁷ A se vedea „Românul”, nr. din 13—18 și 26 februarie 1866.

⁴⁸ Între acestea se detașa scrisoarea din 11/23 februarie pe care mr. Lecca, devenit Ministru de Război, a adresat-o celui mai vechi căpitan din batalionul de vînătoare prin care, despărțindu-se de ei, le arăta că pentru actul înfăptuit „le va rămîne o glorie eternă”; în ce-l privea nu ezita să declare: „mă voi fâli pururea c-am fost instrumentul patriotismului lor”, pentru că (afirma el fără nici un temei real), „a trebuit să scăpăm țara din grozava trădare ce se pregătea”, și care ar fi dus-o în situația de a deveni „o a doua Polonie” („Românul”, an X, 13 februarie 1866, p. 1).

⁴⁹ Gen. Th. Văcărescu, *Memorii*, în „Convorbiri literare”, XLIX (1915), nr. 11—12, p. 1169. O variantă puțin schimbată a acelei scene a apărut în timpul războiului de independență într-un articol în care se arăta că Al. I. Cuza, cînd să treacă hotarul țării, a spus ofițerului ce-l însoțea: „Întoarce-te în mijlocul camarazilor tăi și spune-le să nu uite a spăla pata ce s-a pus pe drapelul armatei noastre”. Articolul continua astfel: „Să nu ne îndoim că la Plevna, alături cu glorioasele umbre ale lui Mihai Viteazul și Ștefan cel Mare, stă și umbra lui Alexandru Ioan ca să binecuvînteze pe croii noștri care înfruntă Semiluna cu bărbăția străn oșească. [...]. Pata s-a șters de pe drapelul țării de vitejii noștri ostași, care grație lui Alexandru Ioan combăteau ca oamenii liberi iar nu ca clăcași” („Timpul”, an II, nr. 221, 29 septembrie 1877, p. 2).

⁵⁰ „Monitorul oastei”, VII (1866), p. 74—76, 89—94, 107—108, 138, 161, 171.

Algiu, Mavrodin, Ciupagea, Racov, Ciudin, căpitanii Crupinschi, Sterescu, Danilov, Dăscălescu, Ialomițeanu ș.a.⁵¹ Cîțiva dintre aceștia (de pildă, coloneii Duca și Bacinschi⁵²) au fost reprimiți în cadrele active ale armatei după cîteva săptămîni, majoritatea însă au rămas în neactivitate încă mult timp. Această măsură, însoțită de nenumărate transferări ale ofițerilor de la o unitate militară la alta, aflate ele înșile în continuă prefacere, vădeau îngrijorarea cercurilor guvernante față de frămîntările ce cuprinseseră armata, întreținîndu-le un viu sentiment de insecuritate din partea oștirii căreia îi revenea misiunea asigurării securității statului și într-o bună măsură liniștea internă.

Documentele epocii conțin mărturii variate despre starea de spirit a ofițerilor rămași credincioși jurămîntului de credință. Astfel, la începutul lunii martie s-au înregistrat dueluri între ofițeri⁵³, locuințele gen. I. Em. Florescu și col. Al. Solomon — bănuți a conspira împotriva guvernului — erau permanent supravegheate iar în anumite momente puse chiar sub paza membrilor gărzii naționale⁵⁴; adeseori ofițerii mai mici în grad nu salutau potrivit reglementărilor în vigoare pe superiorii lor care făcuseră parte din rîndurile complotiștilor sau li se alăturaseră acestora între timp, fiind pedepsiți cu arest disciplinar⁵⁵ etc.

Mult mai grave erau însă manifestările colective deoarece puteau antrena mase, provocînd în acest chip dificultăți autorităților nou instituite care și așa erau confruntate cu grave probleme interne și externe. De aceea, cercurile conducătoare nu au șovăit să ia măsuri energice ori de cîte ori acestea li s-au părut necesare. O seamă de fapte le întărise impresia că, în pofida demisiei unor ofițeri și a punerii în neactivitate a altora, nu se putea avea deplină încredere în cele două regimente din București rămase leale Domnitorului Cuza la 11 februarie. Starea de spirit dominantă în cadrul acestora se menținea la o tensiune care putea deveni oricînd, din cele mai neprevăzute motive, realmente periculoasă. Așa, bunăoară, încă de pe la sfîrșitul lunii februarie s-au semnalat încăierări între trupele de vînători participante la lovitura de stat, cantonate tot la cazarma Malmaison, și acele ale regimentului 2 de lăncieri⁵⁶. Soldații batalionului de vînători care fusese la Palat de pază în noaptea de 11/23 februarie primeau vii reproșuri pentru conduita avută din partea camarazilor aparținînd altor unități⁵⁷. În martie, cînd col. N. Haralambie s-a adresat ofițerilor de la cazarma Malmaison, cerîndu-le să se pregătească de luptă pentru a respinge eventualele atacuri ale turcilor care se profilau tot mai amenințătoare, mai mulți ofițeri s-au interesat de comanda armatei. Întrebarea, firească dacă se are în vedere absența șefului statului, deci a comandantului legal, avea aerul de a contesta acest drept militarilor aflați la putere. Răspunsul lui N. Haralambie că el o va comanda a prilejuit variate comentarii care nu pot fi socotite numai ca o consecință a slăbirii

⁵¹ *Ibidem*, p. 74—76, 93—94, 105—116; 121, 130, 142, 154—155, 178, 203.

⁵² *Ibidem*, p. 138, 171.

⁵³ P. Henry, *op. cit.*, p. 280.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 336—337, 361—362.

⁵⁵ Arh.St. Buc., Fond. Min. de Război, Divizia I teritorială, doc. 165/1866, f. 84, 70, 78, 81 ș.a.; Biblioteca Academiei, msce, mss. rom., 5741, f. 38.

⁵⁶ P. Henry, *op. cit.*, p. 280.

⁵⁷ *Ibidem*.

disciplinei militare⁵⁸. Numeroși ofițeri, preocupați mai mult de desfășurarea evenimentelor politice decât de propriile lor îndatoriri, se plîngeau de încălcarea drepturilor dobîndite, de faptul că „eroii” din februarie și amicii lor erau favorizați etc. În această atmosferă încărcată de temeri, saturată de suspiciuni, era de înțeles de ce membrii Locotenenței Domnești și ai guvernului dădeau lesne crezare unor știri total nefondate privind urzirea de comploturi țintind arestarea lor (cum era, de pildă, cel prevăzut a se declanșa în noaptea de 4 spre 5 aprilie st.n.)⁵⁹.

Pentru asigurarea liniștii publice, securității instituțiilor statului, s-a promulgat la 17/29 martie 1866 legea privind organizarea gărzii naționale, denumite și orășenești, echiparea și înarmarea gardiștilor. În același timp s-a hotărît îndepărtarea din Capitală a trupelor în care nu se avea deplină încredere. Spre surprinderea celor aflați la conducerea țării, la 15/27 aprilie două campanii din regimentul 1 de linie, întîlnind, în drumul lor, pe fostul comandant (col. Al. Solomon) i-au făcut o caldă manifestație de simpatie⁶⁰. Alarmat, guvernul a trecut la represalii arestînd vreo zece ofițeri, între aceștia, la 20 aprilie/2 mai și pe col. Al. Solomon, pe care l-a întemnițat împreună cu deținuți de drept comun, schimbîndu-i apoi locul de deținere ca urmare a protestelor fățișe exprimate de mai mulți ofițeri⁶¹. Tot în acele zile au mai fost arestați aproximativ 50 de ofițeri, printre care lt. Lecca, nepotul Ministrului de Război, cpt. Lupașcu, nepotul comandantului militar al Olteniei ș.a.⁶² sub învinuire de participare la conspirație militară⁶³. Loviți prin asemenea acte de violență și nedreptate, ofițerii arestați au ripostat adoptînd o atitudine disprețuitoare față de februaristi, dezvăluindu-și cu mîndrie convingerile în privința datoriei ostășești, nefăcînd un secret din intențiile lor viitoare. Așa, de pildă, un ofițer striga în auzul celor care-l arestau : „Spuneți eroilor de la 11/23 februarie că nu vor cîștiga nimic cu aceste violențe”, primindu-și răsplata „în ziua cînd vom fi liberi”⁶⁴. La rîndul său, maiorul G. Scheletti din artilerie (aparținînd unei familii care dăduse ostirii Moldovei mai mulți ofițeri superiori) declara la interogatoriul : fise de militar „crescut în sentimentul fidelității și datoriei”, avusese pînă la 11/23 februarie „o patrie și onoarea mea” pe care însă, pierzîndu-le, era în dreptul său să le recucească⁶⁵. Col. Al. Solomon, protestînd în contra arestării în baza denunțurilor neîntemeiate ale lt. Macri și sît. Comiano că ar fi conspirat împotriva guvernului, sublinia că „dacă am putut dezaproba conduita unor ofițeri care, după mine, au compromis onoarea, demnitatea și sfințenia angajamentelor militare”, acea opinie îl privea numai pe el care, scrutîndu-și conștiința, nu găsea în viața sa de cetățean și de militar „nici un act care să contravină regulilor celor mai stricte ale datoriei”⁶⁶.

⁵⁸ Biblioteca Academiei, mss. rom. 5741, f. 6.

⁵⁹ P. Henry, *op. cit.*, p. 336—337, 366—367.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 366—367; vezi și Arh. St. Buc., microfilme Franța, rola 78, c. 529—530.

⁶¹ Biblioteca Academiei, mss. rom., 5741, f. 37; „Românul”, 21 aprilie 1866, p. 209; Arh. St. Buc., microfilme Franța, rola 78, c. 529—530, 536 (rapoarte ale lt.col. F. Lamy din 18/30 aprilie și, respectiv, 6/18 mai 1866 înaintate mareșalului Randon).

⁶² Biblioteca Academiei, mss. rom. 5741, f. 37—38.

⁶³ *Ibidem*, mss. rom., 5314, f. 70.

⁶⁴ *Ibidem*, mss. rom., 5741, f. 38.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ „Trompeța Carpaților”, an IV, nr. 422, 24 mai 1866, p. 1686 (Articol-scrisoare a col. Solomon). Într-un articol anterior (nr. 419, 10 mai 1866, p. 1674) consacrat arestărilor operate

Adevărul, așa cum rezultă din documente, este că într-adevăr o mare parte din cadrele ofițerești condamnau spontan și deschis participarea unor militari la detronarea lui Cuza Vodă, ceea ce contribuia inevitabil la slăbirea disciplinei militare și pînă la un punct la scindarea armatei. Dar aceste manifestări au rămas în permanență cantonate în sfera dezbaterilor teoretice, a definirii atitudinilor de ordin moral. Nici un moment adversarii februaristilor n-au intenționat să organizeze vreo conspirație sau contralovitură militară îndreptată împotriva celor aflați la putere, conștiinți fiind de consecințele grave pe care asemenea acțiuni le-ar fi atras asupra țării în condițiile cînd marile puteri vecine — îndeosebi Turcia — căutau un pretext pentru a pune capăt prin forță armată evoluției politice a României către instaurarea dinastiei străine. Așa se explică, între altele, reușita guvernului provizoriu de a controla în fapt armata, de a o menține în stare de ascultare, putîndu-se sprijini pe ea în momente dificile (înăbușirea mișcării separatiste de la Iași din 3/15 aprilie ș.a.).

Treptat, cu timpul, o singură dorință concretă a căpătat consistență, devenind port-drapelul ralierei multor ofițeri : aceea de a-i pedepsi pe culpabili prin îndepărtarea lor din rîndurile oștirii. Acționîndu-se în această direcție se sconta pe declanșarea unui proces de întărire a onoarei și moralității armatei cu efecte benefice pe toate planurile. Deși această intenție s-a cristalizat încă de pe la sfîrșitul lunii martie ⁶⁷, nu i s-a dat nici un curs din motive lesne de înțeles : din felul cum evoluau evenimentele politice, din actele și luările de poziții oficiale, tuturor opozanților le era clar că cercurile guvernante nu puteau și nici nu manifestaseră vreo intenție de a se desolidariza de acei ofițeri care prin acțiunea lor îi aduseseră la cirna țării. De aceea, nu rămînea realistă decît alternativa de a aștepta ca țara să reîntre într-o stare normală, ca noul principe ales, odată înscăunat și informat asupra implicațiilor acestei chestiuni, să fie solicitat să uzeze de prerogativele conferite potrivit legilor țării : de șef al statului și comandant suprem al oștirii, pentru a lua măsurile de rigoare.

Speranțele nutrite s-au dovedit curînd a fi iluzorii iar calculele greșite. Și aceasta pentru motivul că principele Carol — pînă nu demult ofițer în cadrele active ale unei armate recunoscute prin spiritul ei de disciplină și obediență față de autoritățile constituite, spirit pe care el însuși îl aprecia în cel mai înalt grad și îl va solicita continuu — nu găsea nici necesar și nici oportun, ca beneficiar al actului de la 11 februarie, să sancționeze pe acei care în fapt creaseră condițiile propice înscăunării sale ca domnitor ⁶⁸. Dimpotrivă, deși fusese informat de oamenii politici din preajma sa despre starea de spirit din armată, despre dorințele expresive ale multor ofițeri, totuși, rău sfătuit, în seara aceleiași zile de 10/22 mai 1866, după depunerea jurămîntului de urcare pe tron, a avansat în grad mai mulți ofițeri între care D. Lecca și Al. Lipoianu ⁶⁹. Totodată, au fost puși în libertate ofițerii arestați în aprilie.

printre ofițeri, se scria că, intrucit, la noi armata fusese ca o familie, era necesar ca ea „să fie mare și tare, să fie unită, să facă toată un singur corp și o singură inimă”; tocmai de aceea „ne zdrobim de durere văzînd intriga și dezbinarea suflată într-însa”, într-un moment cînd, dimpotrivă, trebuia întărită pentru a apăra drepturile României.

⁶⁷ P. Henry, *op. cit.*, p. 336—337.

⁶⁸ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 454—455.

⁶⁹ „Monitorul oastei”, an VII, nr. 18, 20 mai 1866, p. 230—233.

Subită avansare a doi dintre cei mai activi conspiratori a indignat și iritat pe mulți ofițeri ⁷⁰, îndirjindu-i în căutarea mijloacelor de impunere a punctului lor de vedere. Caracteristic în acest sens este faptul că la 11/23 mai același maior G. Scheletti a insultat în public, înaintea ofițerilor, într-o manieră fățișă, pe proaspătul lt.col. D. Lecca, fără ca cineva din cei prezenți să-i ia apărarea celui ce fusese până în ajun Ministru de Război ⁷¹. Încurajați și de atitudinea col. N. Haralambie care, constatând misiunea Locotenentei Domnești încheiată prin înscăunarea noului Domnitor, consecvent cu declarațiile făcute până atunci, și-a dat demisia apreciind că „prezența sa în armată ar fi un scandal” ⁷² deoarece, după propria mărturisire, se considera „un trădător” ⁷³, mai mulți ofițeri și-au prezentat și ei demisiile, încercând să determine pe această cale luarea unor măsuri decisive împotriva februaristilor. La 12/24 mai, după ce a trecut în revistă pe cîmpul de la Cotroceni trupele din garnizoana București, primind jurămîntul lor de credință, principele Carol a strîns în jurul său corpul ofițerilor cărora le-a adus la cunoștință că nu primește demisiile celor care gîdeau că atitudinea unei părți a armatei la 11 februarie părea „incompatibilă cu onoarea și disciplina militară”. El însuși n-ar fi primit a se pune în capul unui popor care „ar avea o armată a cărei onoare și fidelitate ar fi putut fi pusă la îndoială”. Conducerea anterioară a statului nu fusese înlăturată „în urma unei conspirații militare” ci „înaintea unanimității națiunii” care se pronunțase împotriva sa. În acele împrejurări — a continuat principele Carol — „armata a simțit în ea vocea patriei care îi zicea că existența ei înșiși este în pericol prin o efuziune de sînge care ar fi putut aduce o invaziune străină”. De aceea, armata „a ascultat astăzi vocea”. Solicitîndu-li-se să se strîngă cu toții în jurul său, principele Carol sublinia în încheiere că „națiunea și-a făcut din mine drapelul existenței sale și eu sînt gata a apăra împreună cu domniile voastre drepturile și libertățile sale” ⁷⁴. Declarații în același sens au fost făcute în aceeași zi într-o altă întîlnire cu ofițerii din statul-major unde, se pare, ar fi conchis de o manieră categorică: „Armata și-a făcut datoria” ⁷⁵. Însușindu-și viziunea și argumentele înfățișate mai ales de Ion C. Brătianu și D. A. Sturdza, cu care avusese lungi discuții pe această temă ⁷⁶, principele Carol

⁷⁰ Biblioteca Academiei, msse, mss. rom., 5741, f. 55, 57.

⁷¹ Ibidem, f. 57.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem, f. 38. În momentul cînd s-a hotărît să intre în conspirație împotriva lui Cuza Vodă, el ar fi declarat că avea să servească drept trăsătură de unire între armată și popor „spre a scuti țara de tulburări și lupte fratricide”, iar îndată după ce avea să fi adus un principe străin „atunci îmi voi considera misiunea terminată, voi spinzura spada mea în cui, dîndu-mi demisiunea din armată” (Gen. Th. Văcărescu, *Venirea în țară a regelui Carol*, în „Convorbiri literare”, XLVIII (1914), nr. 10, p. 971). Vezi și Arh. St. Buc., microfilme Franța, rola 12, c. 112 (Raport din 26 mai (st.n.) 1866 al consulului francez d'Avril care raporta Parisului că col. Haralambie „se déclarait indigné de porter l'épaulette pour avoir manqué à ses devoirs de soldat et donnait sa démission comme il avait toujours dit qu'il le feraît aussitôt que sa tâche de Lieutenant Prancier serait terminé”).

⁷⁴ Cuvîntarea se păstrează într-un singur exemplar din „Monitorul oastei”, an VII, nr. 18, 20 mai 1866, p. 225—226, conservat la Arh. St. Buc., Fond Casa Regală, dos. 79/1866, f. 1. În toate alte colecții ale acestui periodic, precum și în „Monitorul oficial”, ea n-a fost inclusă pentru a nu fi difuzată și cunoscută. Vezi și raportul din 18/30 mai 1866 a lt.col. È. Lamy către mareșalul Randon (Arh. St. Buc., microfilme Franța, rola 78, c. 545).

⁷⁵ Biblioteca Academiei, msse, mss. rom. 5741, f. 57.

⁷⁶ Ibidem, mss. rom. 5315, f. 188 (Scrisoare din 29 mai st.n. a lui D. A. Sturdza către Ion Ghica).

căuta astfel să-i absolve de vină pe militarii care contribuiseră la succesul loviturii de stat din 11 februarie, să-i acopere cu autoritatea de Domnitor, în speranța că va lichida în acest fel într-o manieră satisfăcătoare pentru toți această afacere care nu numai că îl punea într-o situație dificilă dar risca să provoace în continuare nemulțumiri cu consecințe grave. Contrar așteptărilor, această chestiune, departe de a fi încheiată, a luat deodată un curs amenințător.

Într-adevăr, citeva zile mai târziu, la 23 mai/4 iunie a fost înaintată principelui Carol acea petiție a ofițerilor, scrisă pe un ton ferm, la obiect, ce solicita îndepărtarea din armată a celor care-i nesocotiseră disciplina, stabilită prin reglementări unanime acceptate, pătindu-i astfel onoarea. Ea este cunoscută istoriografiei noastre încă din 1898 când a fost publicată de I. G. Valentineanu⁷⁷. Textul original al petiției — care se păstrează la Arhivele Statului din București — scris pe două coloane în limbile română și franceză, nedatat, permite să se cunoască cu precizie, prin intermediul variantei românești, fondul original al gândirii celor care au inițiat-o și semnat-o, inclusiv caracterizarea acțiunilor întreprinse de conspiratorii proveniți din rândurile oștirii române. Astfel, semnatarii, după ce arătau că la 11 februarie „cîțiva ofițeri au călcat în picioare onoarea militară și datorii lor cele mai sacre”, rugau pe Domnitorul Carol „cu stăruință și cu tot respectul” să examineze „această serioasă chestiune care cuprinde în ea tot viitorul armatei noastre”. Totodată, îi cerea să nu tolereze „ca netrebnicia unui mic număr să rămîie o pată neștearsă pentru întreaga armată, care depărtează de la sine orice solidaritate și protestă de nevinovăția ei”. În încheiere, semnatarii „mîndri de augustul șef ce vor avea în capul lor” pe care îl incredințau de „devotamentul cu care sînt gata a susține tronul și persoana prințului Carol I”, îl rugau respectuos să inaugureze Domnia „printr-acest act de vederată justiție care e singur merit a reabilita arta nata, ridicînd-o în ochii compatrioților lor și al străinilor”⁷⁸. Față de textul publicat de I. G. Valentineanu, care a avut la dispoziție o copie în limba franceză, unde ascuțișul expresiilor a fost atenuat, denunțarea faptelor incriminate și calificarea celor considerați vinovați sînt în varianta originală mult mai aspre, iar cererea de pedepsire a vinovaților formulată cu claritate pe un ton ce nu lasă puțința unor răstălmăciri. În privința semnăturilor autografe ale ofițerilor, acestea sînt mai multe decît cele consemnate de I. G. Valentineanu și Constantin G. Giurescu (142)⁷⁹, ridicîndu-se la cifra totală de 148⁸⁰. Între semnatori figurau, în ordine, generalul I. Em. Florescu⁸¹, 7 colonei (Solomon, Boteanu, Păucescu,

⁷⁷ I. G. Valentineanu, *op. cit.*, p. 115—117.

⁷⁸ Arh. St. Buc., Fond Casa Regală, do. 79/1866, f. 38—39.

⁷⁹ I. G. Valentineanu, *op. cit.*, p. 116—117; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 454.

⁸⁰ Arh. St. Buc., Fond Casa Regală, dos. 79/1866; f. 40—43.

⁸¹ În privința gen. I. Em. Florescu, unul din inițiatorii petiției, este necesar să se rețină că atitudinea lui trebuie apreciată — dincolo de sentimentul lealității militare — și în funcție de aptul că redactase, în toamna anului 1848 (pe atunci colonel și, în subsidiar, ginere al fostului Domnitor Gh. Bibescu), o petiție semnată împreună cu alți 26 de ofițeri ai regimentului 1 din București solicitînd caimacamului Constantin Cantacuzino și gen. rus A. O. Duhamel pedepsirea ofițerilor care se alăturaseră și sprijiniseră revoluția (Georges Bibesco, *Roumanie. 1834—1859. Règne de Bibesco. Lois et décrets 1843—1848. Insurrection de 1848. Histoire et légende*, tom II, Paris, P101, 1891, p. 404—405). De altfel, în 1866 cînd era ținta unor atacuri violente din partea lui D. A. Sturdza (a se vedea între al. I. Em. Florescu, *Răspuns la referatele și bro-*

Roznovanu, ș.a.), 6 locotenent-colonei (între care Brăescu, Catargi, Herkt), 12 maiori (printre care și G. Scheletti), 43 căpitani, 36 locotenenți și 43 sublocotenenți⁸². Important de reținut este și faptul că gen. S. Manu, lt.col. Donici și alți câțiva ofițeri, care, probabil pe temeiul raporturilor avute cu Cuza Vodă și a atitudinii luate împotriva evenimentelor de la 11 februarie, fuseseră trecuți printre semnatori, nu figurează în realitate în textul original. În schimb, se află numele altor ofițeri mai mici în grad (maiori, căpitani, sublocotenenți). Trebuie remarcat, de asemenea, că alături de ofițeri activi ai oștirii, mulți semnatori erau, la data respectivă, demisionați din armată sau puși în neactivitate, ceea ce indică o deplină solidaritate între ei în această problemă. S-a afirmat că petiția a fost prezentată de doi ofițeri (unul identificat de noi în persoana maiorului G. Slăniceanu⁸³) în numele „ofițerilor garnizoanei București”⁸⁴. În textul ei este scris : „atît în propriu lor nume cît și în acela al camarazilor lor absenți din București”⁸⁵. Aceste precizări ne fac să credem că, într-adevăr, petiția a fost înaintată în numele ofițerilor din București, ignorîndu-se cei răspinși în toată țara, aceștia considerîndu-se pe bună dreptate cel mai puternic atinși în onoarea și interesele lor ostășești deoarece din rîndurile lor se recrutaseră complotiștii. Dacă se acceptă această opinie, atunci este interesant de consemnat — pentru a avea o imagine mai corectă a amplitudinii demersului — că numai acești 148 ofițeri (deci fără cei care nu și-au pus semnătura pe petiție fiindcă nu erau în acele zile în București) reprezentau aproximativ jumătate din totalul cadrelor garnizoanei București, știut fiind că din 974 ofițeri cîți numărau întreaga armată în 1866⁸⁶, întotdeauna cam o treime rezida în Capitală.

Pentru ca obiectul cererii lor să nu rămînă doar la aprecierea principelui Carol și a sfetnicilor săi, semnatorii au înaintat odată cu petiția și o listă conținînd numele a 14 ofițeri considerați că au dezonorat armata prin ceea ce au întreprins, indicîndu-se, în dreptul fiecăruia, faptele imputate. Astfel, despre coloneii Crețulescu, Călinescu, Haralambie și Lecca se scria : „Acești patru șefi de corpuri au ieșit noaptea din cazarmă cu trupele lor sub pretextul de a opera un marș militar” ; căpitani Pilat, Lipoianu, Costescu, Berindei, Handoca, Georgiu, erau denunțați că au intrat în dormitorul Domnitorului cu pistoalele în miini ; lt. Mălinescu pentru că, comandînd garda, a deschis porțile Palatului ; căpitani Petrescu, Crețescu și lt. Manolescu, fiindcă au ieșit din cazarmă cu companiile lor fără ordinul

șurile domnului D. Sturdza, ministru actual al Lucrărilor Publice, București, 1866 gen. Florescu continua ca și în trecut să întrețină legături cu reprezentanții oficiali ai Rusiei la București (Biblioteca Academiei Române, msse, mss. rom. 5315, f. 230 ; scrisoare din București de la 17 iunie st. n. 1866 a lui L. Gradovicz către Ion Ghica), stat care căuta atunci să ridice obstacole pe toate planurile în calea recunoașterii principelui Carol și a normalizării situației din țară.

⁸² Arh.St. Buc., Fond Casa Regală, do. 79/1866, f. 40—43.

⁸³ Biblioteca Academiei Române, msse, arhiva 734 ; gen. Al. Candiano-Popescu, *Amin-tiri din viața-mi*, vol. II, f. 2.

⁸⁴ I. G. Valentinianu, *op. cit.*, p. 114.

⁸⁵ Arh.St. Buc., Fond Casa Regală, dos. 79/1866, f. 38.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 272—292 : „listă de toți ofițerii și asimilații armatei române pe serviciuri și corpuri” fără dată, însă după conținut din 1866. Ea nu cuprinde, firește, pe ofițerii demisionați sau d stituiți din armată între februarie — mai 1866.

șefului de batalion ⁸⁷. Așadar, aceștia erau ofițerii care, după convingerea petiționarilor, trebuiau înlăturați din armată.

Petiția ofițerilor a provocat principelui Carol și guvernului o vie iritare, explicabilă dacă se are în vedere că agrava situația și nu pentru că era expresia unui „puternic reviriment în favoarea lui Cuza” ⁸⁸, inexistent în realitate. Ea venea după alocuțiunile rostite la 12/24 mai care erau menite a pune capăt acestei afaceri atât de neplăcute. Insistența cu care se urmărea pe o formă organizată ad-hoc pedepsirea vinovaților a căpătat astfel accente vecine cu revolta, avînd un vădit caracter de insubordonare colectivă care nu putea decît să-l surprindă și să-l supere pe principele Carol, obișnuit ca militarii să se supună dispozițiilor ierarhice. Că lucrurile stăteau într-adevăr așa, o dovedește un paragraf anulat dintr-un concept autograf al cuvîntării din 24 mai/5 iunie a Domnitorului Carol unde, insistîndu-se asupra faptului că a acceptat petiția în mod excepțional numai de acea dată, se sublinia că obiectul ei trebuia considerat epuizat încă prin cuvintele rostite la Cotroceni, dorința lui fiind ca orice luptă din rîndurile ofițerilor să înceteze, ca disciplina militară să fie singura care să-i conducă ⁸⁹.

În răspunsul dat ofițerilor din București strînși la 24 mai/5 iunie în sala tronului, principele Carol preciza de la început că primea petiția lor numai pentru că respecta și împărțasea „sentimentul care v-a dictat acest demers” și care îi oferea în același timp prilejul „de a vă exprima felul meu de a considera onoarea militară și datoria soldatului”. După ce sublinia apăsător că un demers colectiv căpăta ușor „aparența unei presiuni morale” care, firește, nu putea fi îngăduită „unui militar s-o exercite asupra șefului suprem al armatei”, principele Carol continua pe un ton categoric: „Jurămîntul obligă pe soldat la supunere absolută”. Din această perspectivă, actele comandantului armatei nu trebuiau supuse criticii soldatului care avea datoria — rămînînd în afara sferei politicii — „să-și apere Suveranul și Patria”. Considerînd din acest punct de vedere demersul ofițerilor neîndreptățit, le cerea să-i lase grija de a lucra în privința armatei „după propriile mele convingeri”, supunîndu-i-se fără rezerve. Țara, avînd nevoie de o armată disciplinată, Domnitorul se arăta hotărît, pentru a-i asigura „poziția la care are tot dreptul de a aspira”, să conlucreze cu oștirea și șefii ei, promovînd meritul, dreptatea și „respingînd cu desăvîrșire orice interes de partid sau de persoană”. În încheiere, le cerea ofițerilor să aibă încredere în promisiunile sale, în modul său de a vedea lucrurile și să nu uite că venise „să creez un viitor și nu să-mi întemeiez activitatea pe un trecut pe care nu-l cunosc și nici nu vreau să-l cunosc” ⁹⁰. Principiile

⁸⁷ Ibidem, f. 36. Unii dintre acești ofițeri, împreună cu importanți oameni politici adversari ai lui Cuza Vodă, erau membrii ai lojilor masonice care activau în țara noastră (Dan Berindei, *Les Antécédents de l'abdication du Prince Cuza*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XVIII (1979), nr. 4, f. 794—800). În stadiul actual al cunoștințelor, nu se pot face aprecieri cum și mai ales cit de mult a influențat masoneria evoluția unor evenimente, inclusiv detronarea lui Cuza Vodă.

⁸⁸ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 454.

⁸⁹ Arh. St. Buc., Fond Casa Regală, dos. 79/1866, f. 44. Aceleași idei sînt cuprinse și în alte trei concepte, dintre care unul în lb. franceză (f. 46—47) și două în lb. germană (f. 49—50, 53—54).

⁹⁰ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. I, București, 1909, p. 79—81. Data de 22 mai/3 iunie este greșită, ea fiind în realitate 24 mai/5 iunie. Text identic în conținut, diferit însă ca traducere, în volumul *Cuvîntările regelui Carol I 1866—1914 I. 1866—1886*. Ediție îngri-

enunțate de Domnitorul Carol în scurta sa alocuțiune exprimate cu o desăvârșită claritate și puse în aplicare cu un tact deosebit, dublat de o remarcabilă consecvență, — mai ales cel care preconiza înlăturarea poliției din rândurile oștirii — se vor regăsi mereu la temelia tuturor inițiativelor legislative și măsurilor practice care au condus într-un răstimp scurt la constituirea unei armate puternice, disciplinate, care prin luptă a cucerit independența țării și apoi a contribuit în chip decisiv la desăvârșirea unității statale a neamului. Trebuie reținut totodată că prin răspunsul dat, principele Carol, considerînd întreaga chestiune definitiv închisă, eluda din nou cererea de fond a celor care subscriseseră petiția, acoperind încă odată, de astă dată într-o manieră irevocabilă, pe conspiratorii militari. Indiscutabil rămîne faptul că nici atunci și nici în anii următori nici unul dintre aceștia n-a fost înlăturat din armată. Mai mult încă, chiar cei care au vrut la un moment dat s-o părăsească au trebuit — sub presiunea concertată a factorilor politici (șeful statului, conducătorii principalelor grupări politice) — să renunțe la asemenea intenții.

Pentru a se da o mai mare greutate declarațiilor principelui Carol și a se manifesta unitatea de vedere dintre Palat și cercurile politice de la conducerea statului, în aceeași zi de 24 mai/5 iunie 1866 în Adunarea Deputaților un număr de 71 deputați aparținînd grupurilor politice coalizate a propus adoptarea unei moțiuni avînd următoarea cuprindere: „Armata română, prin purtarea și atitudinea sa în ziua de 11 februarie, a binemeritat de la patrie”. Susținînd propunerea, N. Blarenberg arăta că personal cunoștea pe unii ofițeri participanți la acele evenimente „manifestînd oarecari scrupule” pe care „le respect dar nu le găsesc legitime”, pentru că „împing prea departe punctul de onoare militară”, el fiind adeptul dictonului: „Acolo unde este națiunea, acolo este și drapelul”. Supusă aprobării, Adunarea Deputaților a adoptat propunerea cu o largă și semnificativă majoritate — 93 voturi pentru și doar 11 contra⁹¹.

Militarii care timp de cîteva luni încercaseră pe toate căile să obțină îndepărtarea din armată a celor care, călcîndu-și jurămîntul militar, înlăturaseră din domnie pe Cuza Vodă, văzîndu-și eforturile rămase fără rezultate, au fost decepționați și nemulțumiți. Cu timpul, unii din ei s-au resemnat. Alții însă n-au cedat presiunilor ci au perseverat în direcția asanării morale a oștirii, recurgînd în acest scop mai ales la acțiuni individuale. Astfel, potrivit unui raport nedatat însă din perioada 15 iulie 1866 — 1 martie 1867 al prefectului poliției Capitalei Radu D. Rosetti înaintat lui Ion Ghica, președintele Consiliului de Miniștri, maiorul G. Scheletti de la artilerie, fără a se sfii și de față cu toată lumea, în prezența adjutantului domnesc Bărcănescu „sfîșia faptul și oamenii de la 11 februarie”⁹². Într-un alt raport, el consemna că dobîndise convingerea că

jită de Constantin C. Giurescu, București, 1939, p. 13—14. Afirmatiile atribuite principelui Carol de I. G. Valentinianu, *op. cit.*, p. 117, nu corespund decît în ceea ce au esențial, fiind evident contrafăcută o frază ca aceasta: „În ceea ce privește nedreptățile de care vă plîngeți cu prilejul celor din urmă avansări, îmi iau angajamentul că nu se vor mai făptui în viitor și că nu voi mai acorda grad decît meritului și vechimii”. Vezi și Arh.St. Buc., microfilme Franța, rola 78 c. 548. (Raport din 28 mai/9 iunie 1866 al lt.col. E. Lamy adresat marșalului Randon în care se arată că scurta cuvîntare a Principelui Carol n-a satisfăcut nici pe militarii care au semnat petiția și nici pe adversarii lor, și din acest motiv intrigile continuă).

⁹¹ „Monitorul. Jurnal oficial al Principatelor Unite Române”, nr. 112, 25 mai/6 iunie 1866, p. 497.

⁹² Biblioteca Academiei Române, msse, arh. Ion Ghica, VIII (1), varia 11, ncpaginat.

„o parte mare din ofițeri conspiră” intenționind ca „la cea întâi ocaziune să facă un *pronunciamento*”⁹³. O listă anexată raportului conținea aproape numai nume ale ofițerilor semnatori ai petiției din mai 1866.

Și alte încercări de aplanare a disensiunilor, a stării conflictuale din armată⁹⁴ n-au dat rezultatele scontate, Domnitorul însuși recunoscind în memoriile sale sub data de 7/19 august 1866 că armata „nu este un element de ordine, ci din cauza spiritului ce o predomină este aproape un pericol pentru țară”⁹⁵. Singurul mijloc de îndreptare consta — în opinia sa — în „completa schimbare a sistemului” de organizare, idee pusă în practică în anii următori.

Deși pe măsura trecerii timpului s-a rărit frecvența diferendelor din armată și s-a diminuat amploarea acestora, totuși a rămas simptomatice izbucnirea cu o deosebită virulență atât a unor răbufniri individuale cât și a unor gesturi de simpatie și de solidaritate față de acei militari care avuseseră de suferit pentru că dezaprobaseră intervenția determinantă a armatei în evenimentele de la 11 februarie. În acest sens este sugestiv faptul că reintegrarea în armată prin decretul din 7/19 februarie 1867 a col. Al. Solomon a fost primită cu o bucurie nedisimulată în multe medii militare. Astfel, la 14/26 februarie 1867 un grup de 30 ofițeri activi au mers în mare ținută de l-a felicitat. Cu acest prilej un căpitan a exprimat „via mulțumire ce au simțit văzind întors în mijlocul lor pe un vechi militar care ilegalmente a fost smuls dintre dînșii... și care n-a cruțat nimic spre a susține dreptatea, disciplina și onoarea militară intactă”⁹⁶. Tot în acele zile, col. Solomon a fost felicitat în corpore de ofițerii din garnizoana București, primind, de asemenea, peste 150 felicitări de la ofițerii din toate armele și de toate gradele din întreaga țară⁹⁷.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Într-o telegramă din 22 august (st.n.) 1866 adresată Principelui Carol, primul-ministru Ion Ghica informa despre un banchet dat de regimentul de artilerie de ziua patronului său, la care a toastat pentru disciplină, ordine și fraternitate în rindurile armatei chemată a fi port-drapelul ideilor naționale. După părerea sa, banchetul contribuise „să aplaneze toate neînțelegerile care existau” (Arh.St. Buc., Fond Casa Regală, dos. 8/1866, f. 79).

⁹⁵ *Aus dem Leben König Karls von Rumänien Aufzeichnung eines Augenzeugen*, vol. I, Stuttgart, 1894, p. 100. Acest pasaj lipsește din versiunea în lb. română a memoriilor regelui Carol. Citatul a fost reprodus din traducerea memoriilor regelui Carol în limba română după ediția germană, rămasă în manuscris la Biblioteca Academiei, msse, arh. 658/I A, f. 84.

⁹⁶ „Trompeta Carpaților”, V, nr. 493, 16/28 februarie 1867, p. 1969. Principele Carol Anton de Hohenzollern, tatăl Domnitorului Carol, exprima uimire la aflarea știrii despre reabilitarea col. Solomon, considerind că în acest fel „elementele cuziste au reintrat în armată” (D. A. Sturdza, *Charles Ier, Roi de Roumanie. Chronique. Actes. Documents*. tom I, 1866—1875, București, 1899, p. 372). Frecvent întilnită în epocă, aprecierea era greșită pentru că militarii care au dezaprobat pe colegii lor ce contribuiseră la înlăturarea fostului Domn nu făcuseră acest lucru pentru că erau adepții lui Cuza-Vodă, și, ca atare, nu trebuie identificați automat și etichetați drept cuziști, ci ca să apere cinstea, moralitatea oștirii, lealitatea lor față de jurământul militar. În fond, ne întrebăm: din moment ce Cuza Vodă se arătase ferm hotărât — cum rezultă din numeroase surse documentare și se știa bine de către toți — să nu mai revină la Domnie, descurajând toate inițiativele îndreptate în acest scop, acuzația nu putea avea vreo valoare — în afara celei afective — sub raport politic și cu atât mai puțin o pondere semnificativă în plan operațional.

⁹⁷ „Trompeta Carpaților”, V, nr. 494, 19 februarie/3 martie 1867, p. 1973. O încercare de a-l scoate pe col. A. Solomon din izolarea în care fusese împins prin scoaterea sa din armată a întreprins-o M. Kogălniceanu în numele „mai multor oameni de inimă” care pe la 1 noiembrie 1866 întreba pe episcopul Melchisedec dacă nu putea fi ales în locul său deputat de Ismail col. Solomon care la 11 februarie „a dat dovadă de un adevărat militar” (Pr. Scarlat Porcescu,

Pentru înțelegerea stării de spirit care în 1867 încă mai domnea în armată caracteristice apar — prin ele însele, dar și prin consecințele produse deoarece s-au situat în perimetrul vieții publice — două cazuri de insubordonare ale unor ofițeri. Primul dintre acestea era al cpt. Anibal Ghergheli, frate al viitorului general Tobias Ghergheli. Într-un raport din Iași de la 16 mai 1866 adresat superiorului său, cpt. A. Ghergheli referindu-se la ordinul primit de a depune jurământul de credință pentru principele Carol, solicita lămuriri în sensul că vrea să știe dacă în cazul când se va convinge că conduita Domnitorului era „pernicioasă patriei” va fi liber, înțeles fiind cu „cîțiva tovarăși politici” și cu „oamenii ce vor fi sub eomanda mea”, ca în tăcerea nopții, avînd tot oamenii săi de gardă, să înconjoare Palatul pentru a intra la Domnitor, șeful său suprem, „și a-l sili cu revolverul în mînă a abdică și a depune guvernul în minele mele”; și toate acestea „fără zgomot, fără revoluțiune, fără popor”. După aceste afirmații în care se recunoaște ușor scenariul folosit în februarie 1866 împotriva Domnitorului Al. I. Cuza, arătîndu-și nedumerirea „cum scapă de urmărirea acelor legi militare un fapt îndeplinit care chiar ca încercare era un delict?”, el declara în încheiere că nu va depune jurământul decît cînd „oamenii care sînt culpabili de asemenea delict în armata noastră vor fi pedepsiți după cum merită”⁹⁸. După o atît de fățișă opoziție, nu știm cum și mai ales de ce cpt. A. Ghergheli n-a fost scos din oștire. Fapt este că la 5 ianuarie 1867 col. Radovici, comandantul diviziei II teritoriale, a cerut să i se impună lui A. Ghergheli jurământul de credință către Domn pentru că altfel un militar nu putea figura în controalele armatei. De asemenea, se cerea punerea lui sub arest pentru dezvăluirile — înfățișate mai sus — cuprinse în articolul apărut în periodicul „Moldova” din 6/18 ianuarie 1867. Cpt. A. Ghergheli, răspunzînd col. Radovici, mărturisea că fusese mirat aflînd de ordinele date împotriva sa, deoarece îl cunoștea „de ofițer onest”, el însuși auzindu-l „exprimîndu-vă cu energie în contra acțiunii militarilor susnumiți «eroi sau salvatori»”. Sperase — văzînd cu mai multe luni în urmă „indignațiunea profundă cauzată în țară și în lume” de acțiunea ofițerilor februaristi, precum și „acea manifestațiune energică făcută de armată” prin suplica înaintată noului Domnitor în mai 1866 — să vadă tînăra noastră armată „scăpată de cangrena februaristică care cu încetul îi minează, îi nimicește moralul, disciplina, într-un cuvînt viitorul”. Sprijinindu-se pe asemenea speranțe, nu și-a dat demisia din armată. Nu dorea nimic altceva decît „a fi tras de februaristi la judecată în fața lumii”. Din aceste motive nu putea încă depune jurământul⁹⁹. La 8

Cinci scrisori trimise de Mihail Kogălniceanu episcopului Melchisedec, în „Studii și cercetări istorice”, București, 1946, vol. XIX (vol. II din seria nouă) p. 34).

⁹⁸ „Trompeta Carpaților”, V, nr. 484, 15/27 ianuarie 1867, p. 1937. Textul scrisorii a fost reproduș după periodicul „Moldova”, Iași, nr. 22 din 6/18 ianuarie 1867, număr care lipsește din colecția Bibliotecii Academiei Române. Sub o formă anecdotică acțiunea cpt. Ghergheli era consemnată cu îngrijorare și de beizadeaua N. Suțu (*Memoires du prince Nicolas Soutzo, grand-loge de Moldavie, 1798—1871*, publiés par Panaïoti Rizoș, Vienne, 1899, p. 419—420). Într-o scrisoare de la Botoșani din 28 ianuarie 1867 adresată redacției „Trompeta Carpaților”, A. Ghergheli, revenind asupra celor relatate, preciza că „am spus cum simte, gîndește și vorbește lumea pe la noi, atît români cît și străini”. Datorită conduitei avute, el recunoaște că, într-o armată cu un spirit cum îl dorea, nu mai putea să figureze ca ofițer în rîndurile ei („Trompeta Carpaților”, V, nr. 493, 16/28 februarie 1867, p. 1970).

⁹⁹ „Moldova”, Iași, I, nr. 24, 13 ianuarie 1867, p. 92.

ianuarie 1867 într-o petiție către Președintele Adunării Deputaților, denunțând arestarea sa, cerea să fie luat sub protecția Camerei și judecat de aceasta împreună cu cei care călcase „legile și prestigiul militar”. Solicita, de asemenea, îndepărtarea din armată a culpabililor pentru că aceasta era „o parte a națiunii” iar „ideile și simțirile ei trebuie să meargă deopotrivă cu cele ale națiunii” și să nu devină „o bandă de mercenari” pusă „la dispoziția răzvrătiților de rea credință”¹⁰⁰. Întrucât petiția a fost respinsă de majoritatea Camerei pe motivul că cuprindea expresii injurioase, la 1 martie i-a adresat o alta în care cerea din nou să facă dreptate prin aplicarea legilor militare, inclusiv asupra sa, și aceasta pentru că „sînt legi — trebuie să fie și justiție”¹⁰¹. Nu cunoaștem care a fost sfîrșitul acțiunii temerare a cpt. A. Ghergheli (care, în anumite privințe, a vădit un subiectivism pătimaș și a pus sub semnul îndoielii credibilitatea unor principii de justiție militară unanim recunoscute și introduse în condica penală ostășească dar neaplicată), însă știm că ea n-a rămas fără ecou în armată. La 14 ianuarie 1867 prefectul poliției Capitalei raporta că peste 100 ofițeri aveau să se înscrie pentru a-l apăra pe An. Ghergheli în procesul ce urma a i se intenta și „să facă astfel o nouă manifestație”¹⁰². Totul a rămas în stadiul intențiilor datorită, probabil, intervenției eficiente a factorilor ce aveau responsabilități în acest domeniu.

Cel de al doilea caz l-a avut ca protagonist pe maiorul G. Scheletti despre care a mai fost vorba de cîteva ori în paginile anterioare. El condusesse, un timp, provizoriu, regimentul de artilerie. La 6 iulie (st.v.) 1867 fiind pus în neactivitate prin suprimarea funcției, a dat un ordin de zi pe regiment în care arăta că în momentul despărțirii era cuprins de sentimente contradictorii: a) mulțumit, pentru că nu mai avea sub comanda sa „acei ofițeri care au lipsit la cele mai sacre datorii” în zilele din februarie 1866; b) de regret, fiindcă părăsea pe camarazii care „au împărtășit cu mine și au susținut acele sentimente de onoare, disciplină și virtute militară”¹⁰³. Ministerul de Război considerînd ordinul de zi al mr. Scheletti „plin de expresii injurioase în contra șefilor și subalternilor săi” a cerut comisiei criminale ostășești din București să-l judece. La 5 august 1867 aceasta, judecîndu-l în lipsă, n-a avut un punct de vedere unitar: căpitani Lămotescu și Dumitrescu au decis ca mr. Scheletti să fie pedepsit cu degradarea în soldat fără drept de a-și dobîndi rangul, în timp ce președintele comisiei, mr. Dunca, a opinat pentru arest pe șase luni¹⁰⁴. Înaintînd recurs la Consiliul de revizie, președintele acestuia, col. Al. Cernat a

¹⁰⁰ *Ibidem*. Petiție reproducă și în „Trompeta Carpaților”, V, nr. 487, 26 ianuarie/7 februarie 1867, p. 1946.

¹⁰¹ „Moldova”, I, nr. 35, 9 martie 1867, p. 139. Adăugăm că același cpt. A. Ghergheli a publicat în foileton o scenetă „Partie de preférence. Proverb într-un act” în care un tinăr ofițer refuză să colaboreze cu conspiratorii care l-au detronat pe Cuza Vodă (*Ibidem*, nr. 28, 27 ianuarie 1867, p. 105—108).

¹⁰² Biblioteca Academiei, msse, arh. Ion Ghica, VIII (1), varia 11.

¹⁰³ *Procesul d-lui maior Scheletti înaintea Comisiei criminale și Consiliului de revizie, în urma ordinului de zi ce a dat la 6 iulie pe regimentul de artilerie care-l comanda provizoriu, București, 1867, p. 23*. În introducere, G. Scheletti, justifică drept „cca mai sacră a mea datorie” a publica actele procesului său, pentru ca „orice om de bună credință din țara mea și mai cu seamă camarazii mei care, împreună cu mine, simt greutată cu care apasă armata noastră prezența trădătorilor (subliniat în broșură — n.n.) în rîndurile ei, să judece de o stare de lucruri care dezonoră instituția noastră militară” (*Ibidem*, p. 3).

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 24—26.

acceptat cererea, rejudecarea avînd loc la 16 august 1867. În fața acelei instanțe apărătorul mr. Scheletti a fost gen. I. Em. Florescu, care a declarat din capul locului că primise acea însărcinare pentru a contribui „la marea chestiune a reabilitării armatei noastre”. În pledoaria sa, el arăta că ordinul de zi dat de mr. Scheletti „nu constituie o crimă, ci denunțarea unei crime” și tocmai de aceea era necesar ca autoritățile judiciare militare să caute pe vinovați, pe mr. Scheletti să-l someze „a proba ceea ce a denunțat” iar dacă acuzațiile s-ar fi dovedit neîntemeiate să fie pedepsit drept calomniator. Reamintind că „la 11 februarie un mic număr de ofițeri au lipsit la datoriile lor cele mai sacre” și „lucrul trist și vrednic de plîns” unii dintr-inșii „au mers pînă a se lăuda cu fapta lor”, gen. I. Em. Florescu — trecînd peste admonestarea col. Cernat de „a nu face politică” — a continuat relevînd că cele înfățișate de mr. Scheletti nu constituia decît o reflectare a conștiinței „acelei mari și energice protestări” cuprinse în petiția adresată de ofițeri Domnitorului Carol în mai 1866¹⁰⁵. În încheiere, se cerea casarea sentinței pentru că altfel nu numai că s-ar răpi „unui brav ofițer gradul său”, dar încă „ați lovi chiar principiul credinței jurate și-a celor datorii sacre fără care armata ar înceta de a fi o garanție pentru tron și țara noastră”¹⁰⁶. Consiliul de revizie a confirmat (după o deliberare de trei ore) sentința majorității comisiei criminale în afara mr. Borănescu care a opinat pentru rejudecarea procesului. Prin raportul din 26 august 1867 înaintat Domnitorului, Ministrul de Război col. G. Adrian s-a pronunțat pentru confirmarea sentinței, decizie pe care principele Carol a aprobat-o¹⁰⁷. Se pune astfel capăt atît procesului în sine printr-o decizie care arăta limpede că autoritățile militare superioare nu mai erau dispuse să tolereze — cum o făcuseră în 1866 — luări de poziție critice la adresa februaristilor, cît și acțiunile îndirjite desfășurate consecvent de mr. Scheletti timp de un an și jumătate ce încălcaseră disciplina militară și prin însăși acest fapt subminaseră moralitatea armatei.

În anii următori, nu s-au mai înregistrat — după cunoștințele noastre — demersuri ori acțiuni colective îndreptate împotriva militarilor care au luat parte la dețronarea lui Cuza Vodă, ci doar anume gînduri, inițiative individuale și acestea din ce în ce mai rar. Constant preocupat de găsirea mijloacelor pentru a depăși situația existentă în armată, M. Kogălniceanu aprecia, printr-o generalizare puțin forțată, într-o scrisoare din 12/24 octombrie 1867, că începînd din 11 februarie armata era „cu desăvîrșire demoralizată”, pentru că, sublinia el, de astă dată cu justețe, „ideea care însuflețește o armată disciplinată, virtutea militară, credința și jurămîntul nu o mai însuflă”. Între alte condiții puse pentru a reveni în viața politică activă el cerea „izgonirea februaristilor din armată”¹⁰⁸.

În 1869 în tabăra de la Furceni cîțiva ofițeri au vrut, cu revolverele în mîini, să silească pe lt.col. D. Lecca să demisioneze din armată¹⁰⁹. Atunci, în 1869, întocmai ca în 1866, „urmărind nu atît un interes obștesc cît un

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 16—17.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 18.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 19.

¹⁰⁸ N. Iorga, *Mihail Kogălniceanu. Scriitorul, omul politic și românul*, București, Edit. Sococ, p. 21, 24.

¹⁰⁹ Gen. Radu R. Rosetti, *Corespondența generalului Gr. Cantili*, București, 1931, p. 9.

folos personal”, el nu a priceput sau nu a vrut să priceapă „nevoia ce era a se depărta din rindurile oștirii a cărei cinste o pătase”¹¹⁰.

La 17/29 aprilie 1872 Domnitorul Carol scria tatălui său : „ofițerii care au fost devotați lui Cuza sînt tocmai aceia pe care mă pot bizui, fiindcă au fost credincioși unui principiu iar nu unei persoane”¹¹¹. Era o recunoaștere târzie dar perfect îndreptățită a capacității și meritelor celor care luptaseră fără succes pentru menținerea neîntinată a onoarei și disciplinei armatei române. Această constatare îi fusese impusă, între altele, de evenimentele survenite în 1870 și 1871 cînd ideile și planurile ale citorva fracțiuni politice îndreptate împotriva sa își găsiseră ecou și sprijin printre ofițeri, unii din ei recrutați chiar dintre conspiratorii militari din februarie 1866. Atunci, Domnitorul Carol și susținătorii săi realizaseră cît fusese de periculos și dăunător precedentul, rămas nesancționat, ce se soldase cu detronarea lui Cuza Vodă și care menținuse în armată o atmosferă ce se dorea repetată. Nepedepsirea vinovaților din 1866 se întorsese, așadar, cum se întîmplă uneori în istorie, împotriva celui care îi acoperise.

IV

Acestea au fost faptele, cite s-au putut afla, în derularea și conexiunea lor firească privind tema cercetată. De la evenimentele expuse au trecut peste 12 decenii sau, cu altă măsură, 5—6 generații. Timp suficient pentru a se așterne liniștea peste zbuciumul epocii, iar interesele trecătoare și patimile personale să se estompeze treptat pînă la uitarea din zilele noastre. Din idealurile și năzuințele acelor vremuri — dispărînd așadar acuzațiile neîntemeiate, criticile pătinașe — s-au transmis posterității împlinirile durabile întemeiate pe munca rodnică și pe jertfa însoțită adeseori de sacrificiu, puse în slujba așezării bazelor României moderne. Apoi, fiecare generație la rîndul ei și-a adus contribuția la acea operă potrivit aspirațiilor încă neimplinite izvorite în adîncul istoriei, completate cu nrele alte necesități impuse de scurgerea implacabilă a timpului. În acest fel și timpul (care a adus cu el accesul la documentele epocii) dar și opera istorică propriu-zisă ce se împlinea neconținut, au creat o perspectivă propice analizelor de fond care să permită formularea unor interpretări pertinente, să enunțe judecăți de valoare în consens cu factorii de permanență caracteristici istoriei poporului nostru.

Ținînd seama de aceste considerații și avînd prezente în minte faptele așa cum au fost restabilite, întrebarea legitimă care se impune aproape de la sine este următoarea : care trebuie să fie percepția actuală despre cele întîmplate cu armata la 1866 ?, cum trebuie apreciată implicarea unei părți a ei în evenimentele de la 11 februarie ? Un răspuns mulțumitor nu va putea fi dat decît după o cercetare aprofundată pe de o parte a tuturor împrejurărilor care au condus la crearea statului național la mijlocul seco-

¹¹⁰ Idem, *Un uitat : generalul Ion Em. Florescu*, București, 1937, p. 15.

¹¹¹ *Memoriile regelui Carol I al României. De un martor ocular*, vol. VI, București, 1909, p. 95. În lumina acestei recunoașteri capătă credibilitate cele scrise de Al. Candiano-Popescu în amintirile sale : chiar de la înscăunarea sa Domnitorul Carol privea „cu neîncredere pe militarii ce luaseră parte la 11 februarie și cu simpatie pe cei ce fuseseră potrivnici acestei mișcări” pe motivul că, primii, fuseseră militari leali și devotați tronului (Biblioteca Academiei Române, msse, arhiva 734 : gen. Al. Candiano-Popescu, *Amintiri din viața-mi*, vol. II, f. 2).

lului al XIX-lea, la modernizarea structurilor societății românești, implicit tranziția de la domnia pămînteană la dinastia străină, iar, pe de altă parte, prin cunoașterea temeinică a instituției ostășești sub toate aspectele (geneză, organizare, dotare, instrucție) inclusiv în privința locului și rostului ei în viața politică. Avînd în vedere complexitatea și caracterul contradictoriu al evenimentelor din februarie 1866 care refuză orice încadrare într-o schemă simplificatoare și unilaterală, credem că încheierile generale ar trebui structurate în jurul a două constatări esențiale.

Prima dintre acestea are în vedere participarea unui grup relativ restrîns de ofițeri la conspirația împotriva Domnitorului țării (care era în același timp și comandantul lor suprem) și înlăturarea sa de pe tron cu efectele și consecințele cunoscute. Dacă această problemă, esențialmente politică, este examinată în parametrii caracteristici valorilor morale — și în epocă ea a fost privită aproape întotdeauna sub raportul atitudinii etice — atunci, fără îndoială, o gravă și indiscutabilă vinovăție apasă asupra ofițerilor care — călcînd jurămîntul militar, nesocotind ordinea și ierarhia specifice instituției ostășești — în chip deliberat și fără nici o constrîngere s-au raliat cercurilor politice ostile lui Cuza Vodă, înlăturîndu-l d'n domnie. Oricît am ține seama de necesitatea soluționării neîntîrziate a unei probleme esențiale pentru soarta țării (care le acordă incontestabil circumstanțe atenuante) ei pot fi înțeleși, dar nu absolviți de atentatul premeditat săvîrșit asupra principiilor militare. Din acest punct de vedere era legitimă și justificată reacția (uneori spontană, alteori îndelung pregătită) a ofițerilor care, urmărind menținerea neîntinată a cinstei și demnității armatei, au cerut scoaterea din rîndurile lor a celor culpabili. Lucrul însă n-a fost posibil atît din cauză că unii dintre cei vizați (mai ales mr. D. Lecca) n-au vrut să înțeleagă nevoia și adevărata semnificație a unui asemenea gest venit din propria inițiativă, cît și datorită faptului că Domnitorul Carol, beneficiar al situației rezultate prin lovitura de stat din 11 februarie, nu putea inaugura domnia printr-un act de condamnare și pedersire tocmai a celor care — stimulați și susținuți de majoritatea liderilor politici — contribuiseră la statornicirea noilor stări politice. Nevoit, așadar, să-i acopere pe militarii februaristi prin prestigiul și autoritatea sa de șef al statului și comandant al oștirii, Principele Carol a înțeles din primul moment cît de imperios era să pună capăt oricărei imixtiuni a politicii în rîndurile armatei, sau, altfel spus, să țină oștirea departe de frămîntările vieții politice, avînd ca unică menire apărarea țării, promovarea intereselor fundamentale ale neamului românesc. Printr-o muncă răbdătoare bine orientată și un efort susținut, acest obiectiv major — vizînd conduita morală a instituției în ansamblul ei și a fiecărui militar în parte — a fost atins în mai puțin de un deceniu (dovada peremptorie o oferă conlucrarea rodnică pe cîmpurile de luptă ale războiului de independență), intrînd apoi trainic și binefăcător pentru o lungă perioadă de timp atît în viața oștirii cît și în deprinderile formațiunilor politice.

A doua constatare se impune din perspectiva atotcuprinzătoare a istoriei naționale. Și anume, oricît ar părea unora condamnabile mijloacele folosite pentru înlăturarea din domnie a lui Cuza Vodă, trebuie avut în vedere că statul național în curs de edificare nu putea fi consolidat decît — potrivit programului unionist unanim acceptat, completat cu învățămintele trase din modul cum se exercitase timp de șapte ani domnia

pămînteană — prin aducerea la cîrma statului a dinastiei străine. Or, din documentele vremii astăzi știm că acest deziderat corespunzînd unui imperativ național nu putea fi împlinit de Cuza Vodă (așa cum ar fi vrut) din multiple motive, cel hotărîtor fiind desigur opoziția categorică exprimată constant de Puterile garante. Așa că, cercurile politice conducătoare reunite într-o largă coaliție, prin declanșarea evenimentelor din februarie 1866, au pus încă odată marile state europene în fața unui nou fapt împlinit : aducerea pe tronul țării a unei dinastii străine care încununa astfel opera de constituire a statului național modern prin desăvîrșita contopire a Principatelor române pe temeiul principiilor și instituțiilor moderne. Și trebuie reținut faptul capital că acest lucru s-a făcut într-o deplină liniște și ordine, fără tulburări sau convulsii ce ar fi dăunat negreșit țării.

Se cuvine a fi subliniat că cele două constatări schițate, în pofida aparențelor contradictorii, nu se exclud, ci se întrepătrund și condiționează reciproc ; ele circumscriu un proces istoric complex, marcînd încheierea unei epoci bogate în împliniri național-statale dar și deschiderea unei etape noi avînd alte obiective și necesități de împlinit : asimilarea și funcționarea instituțiilor moderne, a unui sistem politic și social-economic similar celui existent în Europa apuseană, integrarea europeană a țării, cucerirea independenței, desăvîrșirea unității statale prin unirea tuturor teritoriilor străvechi românești. Contemporanii și într-un anume fel făuritorii evenimentelor din februarie 1866, după numai un deceniu, aveau o percepție corectă a rostului și însemnătății acelui moment : „11 Februarie nu este — se poate citi într-un periodic din 1878 — nici o zi mare, vrednică de prăsnuire, nici o zi de doliu, vrednică de lacrimi. Ea, pentru noi, este o dată istorică, care semnează sfîrșitul unei domnii mărețe și începutul altei domnii mărețe”¹¹². Era o evaluare deopotrivă de pertinentă și de profetică pe care istoria a validat-o.

L'ARMÉE, LE RENVERSEMENT DU PRINCE CUZA ET CHARLES DE HOHENZOLLERN (II)

Résumé

Dans la seconde partie de l'étude, on analyse le contenu et les significations de plusieurs prises de position, états d'esprit, actions qui se sont exprimé d'une manière tantôt individuelle, tantôt collective après le renversement du prince Al. I. Cuza. En dernière analyse, on y demandait qu'on renvoie de l'armée les officiers (au nombre de 14) qui, ayant manqué au serment de fidélité, à l'honneur et à la dignité militaires, avaient détrôné le Prince qui était en même temps le commandant suprême de l'armée. Parmi toutes les actions entreprises, la plus importante fut la pétition du 23 mai/4 juin 1866, signée par 148 officiers de la garnison de Bucarest et présentée au nouveau prince régnant Charles de Hohenzollern, dans laquelle on demandait le licenciement des coupables. Mais elle fut sans conséquences parce que, en invoquant le besoin qu'on avait d'une armée solidaire et puissante, le Prince régnant — bénéficiaire de la situation

¹¹² „România liberă”, București, II, nr. 220, 12 februarie 1878, p. 1.

politique créée à la suite du renversement du prince Cuza — ne pouvait pas inaugurer son règne en sanctionnant justement ceux qui avaient contribué à son avènement sur le trône de Roumanie.

Dans la perspective des 12 décennies écoulées depuis ces événements (entre-temps le calme s'est installé sur le tumulte de l'époque), comment doit-on comprendre actuellement le geste de l'armée du 11 février 1866 ? Deux conclusions essentielles se détachent de la complexité de ces événements : 1) si on examine le problème du point de vue des valeurs morales, alors, sans aucun doute, une grave et indiscutable culpabilité pèse sur les officiers qui — se parjurant, transgressant l'ordre et la hiérarchie militaires —, délibérément et sans aucune contrainte se sont ralliés aux milieux politiques hostiles au prince Cuza, en l'éloignant du pouvoir ; 2) au point de vue de l'histoire nationale, quelque condamnables que puissent paraître les moyens utilisés, il faut tenir compte du fait qu'il n'y avait pas d'autre solution pour installer sur le trône un prince étranger qui parachève l'œuvre de création de l'Etat national roumain en facilitant l'assimilation des principes et des institutions modernes.

Par conséquent, quelle que soit la manière dont on considère les choses, le 11 février 1866 est une date historique décisive qui a mis un terme à un règne glorieux, qui avait réalisé l'Union et avait initié la modernisation des structures de la société roumaine. C'est toujours ce règne qui a inauguré l'étape de la consolidation de l'Etat national roumain, et de l'aspiration vers la conquête de l'indépendance et l'unification entre les mêmes frontières des anciens territoires roumains.

„CEEA CE DUMNEZEU A UNIT OMUL
SĂ NU DESPARTĂ”.
STUDIU ASUPRA DIVORȚULUI ÎN ȚARA
ROMÂNEASCĂ ÎN PERIOADA 1780—1850

VIOLETA BARBU

Motto : „Te-am cuprins în brațe și te iubesc și te pun mai presus chiar decât viața mea. Căci viața de-aici nu e nimic și visul meu cel mai arzător este să o petrec cu tine, în așa fel încît să fim siguri că nu vom putea fi despărțiți în cealaltă viață ce ne este dată... Dragostea ta o pun mai presus de orice, și nimic nu mi-ar fi mai greu decât să nu am aceleași gânduri ca și tine. Dacă ar trebui să ajung mai sărac decât Iros, cerșetorul din Odissea, dacă ar trebui să trec prin celc mai groaznice pericole și să sufăr totul, n-ar însemna nimic dacă am dragostea ta și dorința mea că tu să-mi dăruiești copii, zălog al iubirii tale pentru mine”. (Ioan Hrisostom, *Omilia la Ef 5 22, 24*, PG 62, 147).

1.1. „Le divorce est toujours une mise en échec de la volonté de Dieu. Mais peut-en interdire l'échec?”¹, sau cu alte cuvinte, poți să negi și să refuzi o realitate înscrisă chiar în misterul libertății umane, sau poți să o instituționalizezi, să-i reglementezi și să-i stăpînești cauzele și consecințele? Acest eșec, instituționalizat sau nu, este recunoscut chiar de Isus (Mt 19, 4—6) în disputa cu fariseii : legea lui Moise, autorizînd divorțul, a trebuit să ia act de răul care a pus stăpînire pe inima omului, „pentru învîrtoșarea inimilor voastre”, și a încercat să-i limiteze pagubele. Dar Isus nu uită să reamintească că „la-nceput n-a fost așa”, (Mt 19, 8), adică promisiunea originală a lui Dumnezeu din momentul genezei nu autorizează divorțul, ci proclamă unitatea cuplului („os din oasele mele și carne din carnea mea”), (Gn 2, 23) unitate pentru care Dumnezeu s-a angajat el însuși. Se poate spune, că în ansamblu, Biblia presupune o înțelegere a căsătoriei tensionată între doi poli : acela al promisiunii — ea este locul în care iubirea se naște și viețuiește — și acela al instituției — căsătoria înscrie dorința în timpul și spațiul social. Tensiunea dintre cei doi poli este reală, căci instituția pune sub semnul întrebării problema promisiunii, constringînd-o să înfrunte dura aseeză a realului.

¹ Erich Fuchs, *La sexualité în Initiation à la pratique de la théologie*, vol. IV, Paris, 1984, publié sous la direction de Bernard Lauret et François Refoulé, p. 417.

Despre această înfruntare și eșecurile ei vom vorbi acum. Dar nu pentru a ne exprima „notre goût passionné pour l'observation des vivants”, cum se exprimă un celebru istoric al Școlii de la Anale, Gabriel Le Bras², nici pentru că această înfruntare privește, cum ar spune colegul său nu mai puțin celebru, Lucien Febvre³, locul geometric al oricărei activități umane care este ființa umană, nici pentru a face un studiu de drept matrimonial, ori de istorie a instituțiilor, nici unul de istorie a comportamentului, nici unul de sociologie, nici măcar pentru a scrie câteva pagini captivante de istorie a mentalităților. Ci pentru că, înscriind în om o limită, care îi face cu puțință recunoașterea alterității celuilalt, sexualitatea este, prin această, creatoare de istorie⁴. În sensul ei pozitiv, ea nu poate fi separată de tradiția publică a cuplului, „o singură carne, un singur trup”, cuplu care este o nouă entitate, și deci o nouă istorie posibilă.

1.2. În măsura în care este un eșec, adică un sfârșit, divorțul este o rememorare a istoriei unui cuplu, și deci produce discursuri⁵, care nu sînt decît o istorie trăită ce se povestește pe sine. Numai datorită acestor eșecuri, sau a convingerii că ele erau pe aproape, putem să ne bucurăm astăzi de „urmele” lăsate în istorie de cupluri. Peste 3 000 de documente reprezentînd cărți de despărțire, zapise de împăcăciune, hotărîri în pricini de divorț acoperind, în mod omogen după toate rigorile unei anchete cantitative, un crenel cronologic și un spațiu determinat — perioada 1780—1850 în Țara Românească, — îndeplinesc toate condițiile formulate de Michel Vovelle⁶ pentru un demers de istorie a mentalităților: surse ce pot fi cuantificate, organizate în serii pe o durată lungă, loc privilegiat în care pot fi urmărite continuitățile istorice, inerțiile, pot fi reperate punctele de saturație și de ruptură, tradițiile refuzului. Acest material generos nu poate rămîne însă prizonierul unei analize cuantificate; el oferă pe deplin suportul unor studii de caz, căci în paginile acestor documente vorbește, în sfîrșit, nu numai majoritatea altădată tăcută, ci și elita responsabilă de reformularea structurii familiei în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Cărui fapt îi datorăm privilegiul acestor documente, palpitînd de viață, speranță, deziluzii, suferință și mizerie, prin care palida stereotipie a surselor anterioare este răscumpărată pe deplin?

În primul rînd unei tradiții morale de drept matrimonial specifice Bisericii Răsăritului. După cum se știe, în spiritul tradiției augustiniene, în Biserica Occidentală, încă de la sinodul local de la Verona (1184), căsătoria a fost ridicată la rangul de sacrament și proclamată ca atare la Conciliul de la Lyon 1274⁷. Conciliul tridentin a reafirmat clar sacramentalitatea din care decurge indisolubilitatea căsătoriei, excluzînd adulterul

² Gabriel Le Bras, *Introduction à l'Histoire de la pratique religieuse en France*, Paris, 1942, p. 76.

³ Lucien Febvre, *Pour une Histoire à part entière*, Editions de l'Ecole des Hautes Études en sciences sociales, 1982, p. 838.

⁴ Erich Fuchs, *op. cit.*, p. 414.

⁵ Chiar din momentul genezei, accesul la cuvînt al omului este descris ca rezultat al întîlnirii sale cu femeia, v. E. Fuchs, *op. cit.*, p. 413.

⁶ Michel Vovelle, *Idéologie et Mentalités*, Paris, 1985, p. 236—261.

⁷ Asupra acestui problemc, Karl Rohner, *Die Ehe als Sakrament*, în „Schriften zur Theologie”, vol. VIII, Einsiedeln—Zürich—Köln, 1960, p. 519—540.

și divorțul, ca și imposibilitatea unuia din soți de a se recăsători religios atîta vreme cît celălalt este în viață. Desigur că reacțiile teologiei protestante⁸, de pildă, au mers în sensul criticării puterii clericale care controlează astfel, în mod absolut, cuplul. Biserica Orientală realizase însă un pasaj mai elastic de la spiritual la juridic⁹, legind sacramentalitatea căsătoriei de exigența etică de fidelitate, care, în calitate de problemă de ordin moral, poate fi reglementată, cuprinsă într-o rețea de interdicții și permisiuni. Fundamental era ca Biserica să rămînă instanța supremă care elaborează codul de legi și supraveghează aplicarea lui. De aceea, de competența judecării bisericești rămîneau, potrivit dispozițiilor lui Alexandru Ipsilanti : „curvii, hrăpirea fetelor, posatnice, amestecarea singelui, paranoiia nunții a patra, de fermecătorii, vrăjbi între bărbat cu soția lui”¹⁰.

„A urca dealul Mitropoliei” însemna, în limbajul epocii a divorța; judecățile acestor pricini împreună cu rezoluția mitropolitului au fost consemnate cu consecvență în condiții speciale ale Mitropoliei începînd cu 1780¹¹, intitulate *Condici de pricini de căsătorie*. Ele formează obiectul acestui preambul și sînt depozitate la BAR sub cotele 635—656 (22 vol.) și 3934—3941 (8 vol.)

2.1. De mai multă vreme, în studiile actuale de istorie a mentalităților¹², se acordă o importanță considerabilă familiei, ca loc privilegiat al transmiterii directe a mentalităților, ca un creuzet în care se făuresc continuitățile istorice în materie religioasă sau, dimpotrivă, în care se perpetuează tradițiile refuzului.

Cu toate acestea, divorțul ca eșec al cuplului și ca instituție juridică necunoscută lumii occidentale, n-a intrat, pînă acum în vederile unor studii de istorie serială. Pentru aria orientală, moștenitoare a dreptului matrimonial bizantin, putem aminti studiile lui Angeliki Laiou-Thomadakis privind divorțurile în lumea țărănească a imperiului bizantin tîrziu¹³ și în Epir în secolul al XIII-lea¹⁴. Studiind deciziile lui Demetrios Chomatianos și Ioan Apokaukos, Angeliki Laiou înregistrează tipicitatea cazurilor de încălcare a dreptului civil și canonic, prin invocarea motivului incompatibilității de caracter. Aceeași situație este specifică și Rusiei de sud-vest pentru secolele al XVI-lea și al XVII-lea¹⁵, ca, un secol mai

⁸ E. Fuchs, *Chance et ambiguïté de la famille selon l'Évangile*, în „Bulletin du Centre Protestant d'études”, XXIX, 1977, nr. 5—6, p. 38—47.

⁹ V. Paul Evdokimov, *Sacrement de l'amour. Le mystère conjugal à la lumière de la tradition orthodoxe*, Paris, 1962.

¹⁰ *Acte judiciaire din Țara Românească (1775—1781)*, ediție întocmită de Gheorghe Cronț, Alexandru Constantinescu, Anicuța Popescu, Theodora Rădulescu, Constantin Tegăneanu, București, 1973, p. 744—745.

¹¹ Înainte de această perioadă, pricini de divorț mai sînt consemnate în ms. 139, DGASR *Condica Sfintei Mitropolii Ungro-vlahiei ce s-au făcut cu porunca prea sfințitului Mitropolit Kir Neofit I*. Mulțumesc dr. Paul Cernovodeanu, prin a cărui amabilitate dețin această informație.

¹² M. Vovelle, *op. cit.*, p. 251—252, Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1960, J. L. Flandrin, *Le sexe et l'Occident, évolution des attitudes et des comportements*, Paris, 1981.

¹³ A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1977, cap. III—IV.

¹⁴ Eadem, *Contribution à l'étude de l'institution familiale en Epire au XIIIe siècle*, în *Fontes Minores VI* (hrsg.v. Dieter Simon), Frankfurt am Main, 1984, p. 275—323.

¹⁵ *Women in Russia*, ed. by Dorothy Atkinson, Alexander Dallin and Gail Warshofsky-Lapidus, Stanford California, 1977, p. 22—23.

tîrziu, odată cu recîştigarea autorităţii Bisericii, aceasta să nu mai recunoască incompatibilitatea ca motiv de desfacere a căsătoriei.

2.2.1. „Le plus important, le plus difficile à saisir, la famille” scria Pierre Chaunu¹⁶. Resorturile intimităţii, din ce în ce mai ascunse cu cît înaintăm în timp, căci familia conjugală tinde, în mod evident în sec. XVIII—XIX, să se autonomizeze ca celulă socială, pot fi surprinse cu greu în documente seriale. Mai degrabă documentele literare sau corespondenţa, aceşti „inoportuni patetici”¹⁷, cum îi numea Braudel, lasă să transpară ceva din viaţa intimă a cuplului. În lipsă de alte surse, istoricii s-au aplecat mai ales asupra testamentelor, capabile să dea seama de poziţia diverşilor membri ai familiei — în funcţie de sex şi vîrstă — faţă de moştenirea patrimoniului familial¹⁸. O masă documentară importantă, documentele de dispensă în vederea căsătoriei, poate să traseze momentul constituirii familiei.

Dar momentul destrămării? Iată-ne în situaţia privilegiată de a contura, prin documente seriale, harta sensibilă a eşecului în cuplu. Parametrii unei astfel de analize sînt, fără-ndoială complecşi, generaţi de bogăţia informaţională a surselor. Acest preambul nu-şi propune decît să-i enunţe şi să-i illustreze în mod selectiv, rămîinind doar în pragul dincolo de care se întrevede un fascicol de atitudini faţă de viaţă, faţă de relaţiile interumane, faţă de propria persoană, atitudini exprimate în practici codificate, în comportamente, gesturi şi discursuri. Aceste pagini nu sînt, de aceea, decît enunţul şi promisiunea unui proiect.

2.2.2. Articulaţiile sale sînt constituite, mai întii, de circumscrierea corpului de legi ce a format temeiul dreptului canonic matrimonial în Ţara Românească, de la constrîngerile moştenite din dreptul bizantin ecleziastic şi perpetuate în Pravila cea mare (*Îndreptarea legii*, Tîrgovişte, 1652), pînă la libertăţile variabile pătrunse prin celelalte coduri civile: Legiuirea Caragea, Codul Calimachi etc. Cetatea legilor, sub asaltul necruţător şi din ce în ce mai agresiv al realităţii, menţine, la-nceputul intervalului studiat, o constantă a celor mai tipice cazuri de divorţ (abandonul de domiciliu, adulterul, beţia şi bătaia, răul tratament, rudenia de sînge, călugărirea), după care se lasă subminată, ruinată, luată-n posesie de teme noi, de o varietate tipologică ce explodează cu o forţă nebănuită. O temă nouă este descoperirea alterităţii, a realităţii celui alt: nepotrivirea de caracter, caracterul urît al unuia dintre soţi, diferenţele etnice sau confessionale devin motive pentru care se cere desfacerea căsătoriei. Un teritoriu neexplorat este şi trupul: impotenţa, sterilitatea, teama de propriul trup, comportamentul sexual sînt puse explicit în discuţie, certificate de mărturia medicilor, smulse din tabu-urile pudorii.

Divorţul este o piesă cu mai mulţi actori: mai întii protagonişti, soţul şi soţia, apoi martorii, preoţi, vecini, medici, servitori, guvernante, apoi cei implicaţi indirect în viaţa cuplului, socrii, naşii, în sfîrşit instanţa judecătorească mitropolitul, persoanele însărcinate cu anchetarea cazurilor.

¹⁶ Pierre Chaunu, *Histoire — science sociale. La durée, l'espace et l'homme à l'époque moderne*², Paris, 1974, p. 353;

¹⁷ M. Vovelle, *op. cit.*, p. 47.

¹⁸ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Structures familiales et coutumes d'héritage en France au XVIe siècle*, in „Annales ESC”, 1972, nr. 45, p. 825—846; Jean Yver, *Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés*, Paris, 1966.

Studierea tipologiei comportamentale și a raporturilor de putere în cuplu conduce la reperarea unor tipuri psihologice cum ar fi : vrăjitoarea, limbuta, bovarica, sinucigașul, sadicul, ipocritul, seducătorul, vînătorul de zestre etc., corespunzătoare unui comportament defensiv sau, dimpotrivă, agresiv.

Cum e și firesc, o prelucrare statistică a datelor oferite de documentele seriale ne conduce cu siguranța pe care o oferă cifrele către o tipologie a categoriilor sociale, către o repartitie în spațiu (mediu rural, mediu urban), către o cronologie cu punctele ei de inflexiune, insesizabile altfel.

3.1. Cele mai numeroase cazuri de despărțire relevate de sondajul realizat în documentele de la începutul intervalului studiat (1780—1783), sînt datorate părăsirii domiciliului conjugal de către unul din soți, de obicei bărbatul. Scenariul este aproape pentru toate cazurile același : soția, părăsită de mai mulți ani, cere carte de despărțire și permisiunea de a se recăsători. Conform pravilei, la care se face de fiecare dată referire expresă cu indicația glavei, ea trebuie să probeze cu martori că soțul nu s-a mai întors acasă, nici n-a dat vreun semn de viață și nici nu-i trimite bani de chiverniseală, căci, nota bene, dacă ar face acest lucru, soția n-ar avea voie să-și ceară despărțirea. Soarta acestor femei este de-a dreptul dramatică ; majoritatea sînt femei nevoiașe, din sate sau de prin mahalalele Bucureștilor : Ioana din Hulubești (Dîmbovița), părăsită de soț de 6 ani¹⁹, mamă a unui copil, declară că bărbatul ei era și hoț și că a aflat că s-a recăsătorit în București ; cartea de despărțire pe care o obține înseamnă și anularea căsătoriei celei de-a doua a soțului ei. Tot 6 ani își așteaptă și Licsandra, nevasta lui Radu croitorul²⁰, bărbatul care o părăsește fără un semn după doi ani de căsnicie. Gherghina lui Andrei din mahalaua Olari își așteaptă bărbatul tot 6 ani²¹, dar acesta închis pentru o faptă netrebnică la mănăstirea Căldărușani, fuge după un an din mănăstire, fără urmă ; soția cere voie să-și ia alt bărbat, fiind „nevastă tinără și ea să nu se abată la fapte rele” ; patru martori din mahala îi adevăresc spusele. Fotia, nevasta lui Paico ișlicarul din București, primește pentru părăsire carte de despărțire, după ce mahalagii martori arată că „nevasta și cei doi copii mor de foame”²², întocmai ca și Rada lui Preda din mahalaua Spătarului, pentru care jură preoții din mahala²³. Cînd are norocul să-și găsească bărbatul fugit, nevasta părăsită, mai ales cînd fusese văduvă căsătorită „cu un june” cum e Marioara din mahalaua Sf. Ecaterina, tot n-are nici o șansă, căci bărbatul, Ștefan arnăutul fugit la Focșani în vremea muscalilor și depistat de un martor căruia îi rămăsese dator locmai în Moldova unde se însurase din nou, amenință „că de va merge la dînsul, moarte va căuta”²⁴.

În clipa în care intrau în posesia cărții de despărțire, fiecare dintre aceste femei simple traversaseră o experiență dură : 6 ani de singurătate și de așteptare, fără sprijin material ; dar glava 235 a Pravilei din 1652,

¹⁹ Ms.rom. 636, f. 10^v.

²⁰ Ms.rom. 636, f. 16^{r-v}.

²¹ Ms.rom. 636, f. 18^r.

²² Ms.rom. 647, f. 9^v.

²³ Ms.rom. 647, f. 18^r.

²⁴ Ms.rom. 647, f. 22^v.

citată de fiecare dată de sobor era nemiloasă și se aplică la fel de infailibil ca în urmă cu 7 secole când o formulase patriarhul Dionisie (1094) : „Când se timplă bărbatului să se ducă într-alt loc și să se zăbovească cinci ani de la casa lui și nu-și va aduce aminte nemica de muiarea lui, sau să-i trimească de cheltuiala hranei ei, sau carte, ce o va lăsa de tot fără de nici un ajutor, împreunare ca aceea să se dăspărță de tot fără de nice o opreală și să fie volnică muiarea să-ș ia alt bărbat pre lege”²⁵.

Bărbații părăsiți de neveste sint mult mai puțini : Matei, stegarul de pod din mahalaua Iancului, își așteaptă 8 ani nevasta Smaranda fugită în ținutul Brăilei unde se și mărită²⁶. Dramatică e povestea lui Constantin din Dirstor, care are nenorocul de a avea o nevestă „cu firea rea și neastimpărată”²⁷, cu nume predestinat : Dragostina. Speriat că în Dirstor se afla o garnizoană turcească, bietul Constantin „ca să nu se întimple vreo primejdie de ostaș”, își ia nevasta zburdalnică și se mută în București, în mahalaua Lucaci. Dar, de ce îi e frică nu scapă. Nu trec nici două luni, și „întîmplîndu-să să vină în București un ostaș agărînean” să-și cumpere năvoade, Dragostina fuge cu el înapoi în Dirstor. Soțul, care făcuse deja atîtea sacrificii ca să-și păstreze soția, nu se consolează : se fac demersuri la capuchehaia din Dirstor care e adus la mitropolie și care declară, ridicînd neputincios din umeri, că femeia nu vrea „cu nici un chip să se întoarcă la bărbatu-i legiuit”, iar el nu are nici o putere să o scoată din casa acelui ostaș. Povestea are și un epilog : Constantin află prin niște locuitori dirstori că Dragostina îl părăsise pe turc și se măritase după alt bărbat creștin. Nu-i rămîne să se consoleze decît cu atît²⁸.

3.2. O altă pricină de despărțire, la fel de tipică precum cea amintită mai sus este „traitul rău” sau, cum glăsuiește Pravila, glava 183 „vrăjmășia bărbatului”, prin care se-nțelege : „bătaia fără samă și rană de arme”, „bătaia care pune în cumpănă viața”, „vrajba de moarte între soți”, „beția și bătaia la beție”²⁹. Acuzațiile nevestelor care suportă acest „traitul rău” variază ca expresivitate : Neacșa din Ciolănești (jud. Mehedinți) se plinge că trăiește „uriciune și viață împoncișată și traitul rău”³⁰, Nedelea din Dragomirești reclamă în jalbă „neunirea și traitul nostru cel rău”³¹ ; în astfel de cazuri, cînd ancheta asupra martorilor nu constată că se poate întîmpla „primejdie de moarte”, cei doi soți, atît cel vinovat, cît și cel care trebuie să ierte se angajează reciproc, într-un zapis de împăcaciune că își vor îndrepta greșelile și vor duce trai cu cinste, bărbatul asigurînd chiverniseala casei, după puteri, iar nevasta cinstindu-și soțul și dîndu-i „căzuta supunere”. Alteori se aplică despărțirea temporară, tot conform Pravilei : la 1780, Zamfira se desparte temporar de Andrei „pină își va veni în cunoștință”³², avînd darul beției ; în acest caz, preo-

²⁵ *Îndreptarea Legii (1652)*, ed. întocmită de colectivul de drept vechi românesc condus de Andrei Rădulescu, București, 1962, p. 230.

²⁶ Ms.rom. 636, f. 5^r.

²⁷ Ms.rom. 636, f. 21^r.

²⁸ Ms.rom. 636, f. 21^v.

²⁹ *Îndreptarea Legii, ed. cit.*, p. 180—181.

³⁰ Ms. rom. 647, f. 15^r.

³¹ Ms.rom. 647, f. 16^r.

³² Ms.rom. 636, f. 38^r.

tul al cărui enoriaș este soțul reclamat, primește sarcina de a-l supraveghea să frecventeze biserica, să postească și să se cuminece.

„Răul trai” nu cruță nici cuplurile din alte categorii sociale: la 1830, Teodora, fiica lui Nicolae Băcanu, căsătorită cu Enache Burcaz³³, sudit rusesc își reclamă soțul că o bătea de moarte, însărcinată fiind, cu cureaua caleștii și umbla înarmat cu „lucruri de omor: toporaș și satir”. Pîritul recunoaște într-adevăr că a bătut-o cu cureaua caleștii, dar nu și că ar umbla s-o omoare cu toporul. În aceeași epocă, Elena Vișoreanu și Ioan Voitescu se înfățișează ani de zile la judecată³⁴, fie în fața episcopului de Argeș, avînd moșii în acea zonă și casă în Pitești, fie în fața lui Dinicu Golescu la Pitești, fie în fața mitropolitului: pricina e lungă și complicată, acuzațiile reciproce curg și sînt greu de verificat. După o primă tentativă de despărțire, soldată cu încheierea unui zapis de împăcare, „contraht”, Elena Vișoreanu se plînge duhovnicului ei, plină de rușine, că soțul ei nu respectă un „pont din contraht” care nu e după pravilă și lege. Putem deduce, deși limbajul e cenzurat cu pudoare că Voitescu este reclamat tot pentru „vrăjmășie”, de vreme ce Pravila prevede, sub glava 183, următoarea zaceală: „cela ce nu va lăsa pre muiare-și să doarnă într-un pat cu dînsul, acela să cheamă că de vrăjmășie nu o lasă”³⁵. Mai mult chiar, soția se plînge că de mai multe ori la moșie a fost amenințată de bărbat cu sabia, bănuind că el urmărește ca ea să se scirbească de dînsul, să se călugărească și el „să o clironomească de vie”.

3.3. Adulterul și acuzația de adulter, dovedit sau nu, creează drame complicate numai cînd este comis sub acoperișul menajului, nu și cînd e însoțit de abandonarea domiciliului de către soțul vinovat. Conflictul dintre inerția legislativă a pravilei și dinamica revoluției refuzului acestei legislații este vizibil în cazul lui Mihalache Uescu care prinzîndu-l pe serdarul Ioniță Slătineanu, ispravnic de Argeș, „că s-ar fi legat de casa sa și ar fi îndrăgît pã soția lui”, l-a ucis³⁶. Relația celor doi amanți — sîntem în 1780 — nu mai era un secret pentru nimeni: „să didese în publică”³⁷. Uescu bănuitor și disperat, se mută din județ în județ, și din moșie în moșie, dar Slătineanu îl urmărește peste tot. Și totuși soțul vrea fapte, nu numai bănuieli: înscenîndu-și o plecare la București, despre care îl previne pe serdar, se ascunde în casă sub pat, înarmat. Scena de vodevil ia însă o întorsătură dramatică: „Și după cîteva ceasuri, — arată ancheta veliților boieri —, viîndu sãrdaru Slătineanu la dînsul acasă, i-au ieșit jupîneasa înainte și au început a face vorbe necuvioase într-acea casă unde era el ascunsu și zice cum că deosebit din vorbe și semne ce auzea, blestemătești, arată că ar fi simțit și alte pricinuri de a se aprinde de firească zavistie și de minie, încît nemaiputîndu răbda, au ieșit de supt pat și au făcut uciderea”³⁸. Veliții boieri știu, desigur, că „sfînta Pravilă”, în aceste condiții, „nu osîndește spre moarte pe Uescu, ca pre un ucigaș”, dar ei nu se împacă totuși cu această barbarie. Ruptura de men-

³³ Ms.rom. 650, 62^r.

³⁴ Ms.rom. 650, f. 64^v—67^v.

³⁵ *Îndreptarea Legii*, ed. cit., p. 181.

³⁶ *Acle judiciare din Țara Românească...*, p. 909—911.

³⁷ *Ibidem*, p. 910.

³⁸ *Ibidem*.

talitate este bruscă și palpabilă : soțul înșelat nu are dreptul, totuși, să-și facă singur dreptate, din moment ce trăiește într-o țară în care putea găsi toate „mijloacele prietenesti” de a-și face dreptate, fie prin jălbi la forurile bisericești, fie la divanul domnesc. În spatele acestei acuzații se-ntrevede binomul conflictual între barbarie și civilizație, între valoarea persoanei umane și puterea pe care vechea Pravilă o acorda uneia în detrimentul alteia. Și nu numai atât ; gestul lui Uescu deculpabiliza pe soție, pedep-sind exclusiv pe amant. Dar veliții boieri o arată cu degetul și împart vina morală în toate cele trei părți ale triumghiului conjugal : de acord, Uescu să fie trimis la Snagov și închis în mănăstire, dar și soția necredincioasă să apară în fața divanului ca să fie judecată.

Fisurile în blocul de monolit al Pravilei se adîncesc : realitatea în-ghesuită în tiparele ei, devenite din ce în ce mai rigide, palpită dureros, se revoltă și, pentru că este din ce în ce mai puternică începe să-i submi-neze autoritatea, mai întii din interior, căci ce poate fi mai tipic în spiri-tul tradiției vechi decît cazul „amestecăturii de sînge” adică al căsătoriei între rude de grade interzise ? Și totuși, istoria popei Radu din satul Căp-șuna ³⁹, Vlașca, mută problema din planul sec al legislativului în planul conștiinței. Popa Radu este un caz de conștiință ; datoria de preot și de frate mai mare — cap al familiei — îi spune că tradiția Pravilei, cu toată duritatea ei, trebuie respectată. Dar umanitatea lui se revoltă și luptă pen-tru salvarea celor slabi și vulnerabili, pe care el însuși îi intinsese pe patul de Procust al legii. Popa Radu se jeluiește mitropolitului că fratele său mai mic Ioniță este logodit cu fata diaconului Gheorghe ; dar necrocirea face ca o soră a celor doi frați, Maria, să fi fugit cu Mihai, nepotul aceluiași diacon Gheorghe. Ce cuplu trebuie sacrificat ? Al celor doi fugiți, răspunde mitropolitul și, fără să șovăiască, o surghiunește pe Maria la un schit, iar pe Mihai să stea „sub osînda politii”, „spre a-și veni în simțiri și-n pocăință”. În fața acestei sentințe, popa Radu redevine om și inima i se înmoaie. Responsabil de drama celor doi tineri, el își asumă o răspundere nouă care să oprească ghilotina Pravilei pe care tot el o pornise. Cu lacrimi în ochi, cade la picioarele mitropolitului implorîndu-l ca cei doi tineri să fie dați în epitropie, Mihai tatălui iar Maria lui însuși, cu obligația ca ei să nu se mai vadă și să fie căsătoriți fiecare în parte în scurt timp. Pun-terea este acceptată și epitropii își iau fiecare acest angajament.

4. Tensiunea dintre sistemul de sancțiuni al deviațiilor de comporta-ment sexual și moral impus de tradiție și complexitatea tragică a umanului crește pe măsură ce înaintăm în timp, amenințînd să arunce în aer vechile grile. Descoperirea, în jocul de relații din interiorul cuplului, a teritoriului alterității, fie că e vorba de alteritate fizică, temperamentală sau confesio-nală devine decisivă în măsurarea mutațiilor hotărîtoare ce se petrec în structurile familiei în prima jumătate a sec. al XIX-lea, adică spre sfir-șitul intervalului studiat. Pe măsură ce se produce perceperea diferențelor față de celălalt, teritoriul confruntărilor din cuplu devine tot mai indepen-dent de circumstanțele concrete, exterioare, restrîngîndu-se la misterul persoanei celuilalt. Claritatea lineară a limitelor comportamentului moral, trasat de cadrul Pravilei este înlocuită cu ambiguitatea înceșoșată a incom-patibilității fizice sau de caracter, care induce aversiune, ostilitate, dar

³⁹ Ms.rom. 647, f. 9^{r-v}.

și o resemnată acceptare a ceea ce e un dat misterios în ființa celuilalt.

4.1. O revoluție spectaculoasă este produsă deci, mai întâi de descoperirea trupului, a incompatibilității fizice, a bolii, a impotenței, a fricii de realitatea fizică a celuilalt⁴⁰. Ascuns de tăceri, ignorat de tabu-uri și cenzuri, trupul devine subiect de discurs, măr de discordie, realitate a limitei, eșec, dar și slăbiciune ce poate fi corectată.

Desigur, impotența bărbatului e o realitate rușinoasă pe care Pravila o sancționează fără drept de apel, în stilul ei sec. Dar cât de umană și de sfișietoare e totuși drama, unică în felul ei, a pitarului Alecu Urdăreanu care „a îndrăznit să-și ia soția în chip amăgitor după lege într-o vreme cînd să știa pe sine nedestoinic de datoriile ce să cer de la casnici”⁴¹. Vina ce i se aduce nu e aceea a unei infirmități sau a unui handicap, ci faptul că a mințit cu bună știință, chiar pe duhovnic înainte de cununie. Urdăreanu a mințit într-adevăr, dar el luptă pînă la capăt, atîta vreme cît speră să mai aibă vreo șansă: se tratează în Austria la băi și înainte și după căsătorie, încearcă și leacuri băbești, minte spunînd că beteșugul a apărut după cununie, se-ncăpăținează să-și aștepte zadarnic nevasta, două săptămîni în salonul casei socilor. Scîrbită, ea nu catadicsește să coboare și Urdăreanu trebuie să-și bea pînă la capăt paharul umilințelor: soția se plînge nu numai că e nedestoinic și că s-a datat la „scîrboase fapte”, dar că mai e și „vinător de zestre”. Încercătura se dezleagă prin expertiza medicală: medicii curanți ai pitarului declară pe rînd că îl trataseră și-l trimiseseră la băi pe pacientul lor cu mult înainte ca acesta să se însoare, că părinții lui erau la curent etc. Excedat de acesată pricină neplăcută și de insistențele soțului, mitropolitul hotărăște desfacerea căsătoriei și pune să se consemneze în condică, plin de năduf că, dacă Pravila i-ar fi dat voie, l-ar fi și pedepsit pe Urdăreanu pentru îndrăzneală și minciună, să le fie și altora drept pildă.

4.2. Mărturia medicilor va fi, în această perioadă, tot mai des invocată. Asistăm la o „medicalisation de la famille”, cum o numește Philippe Arriès. Cauza este, de bună seamă, proliferarea după 1830, a „bolii lumești”, sifilisul, care distruge un mare număr de căsnicii, mai ales din mica boierime, ofițierime, funcționăria publică: pităreasa Marghioala Marcovici găsește „în buzunarul hainei bărbatului ei Gheorghe, o sticlă de dohtorii”⁴². Precis sint pentru „boala lumească”, afirmă reclamanta, dar soțul se dezvinovățește: aș, „e cerneală de la cancelarie!” Să vină doctorul Maier, și să dea dovadă: bănuiala soției se adeverește. Parucicul Vasilie Podeanu nu vrea să recunoască, nici în ruptul capului că el a adus boala în casă, dar nevasta Ralița Fălcoianu se știe nevinovată, „dumneai neumblind la chefură cu muzici”⁴³. Echipa de doctori, examinînd pe reclamantă și pe pîrit decide că Ralița are dreptate. Cu boala nu e de glumă; ea face ravagii nebănuite și pune în primejdie însăși viața. Mărturia Ecaterinei Hristorian, nevasta căpitanului Hristorian e zgudu-

⁴⁰ F. Chirpaz, *Le Corps* 2, Paris, 1969; J. Pohier, *Le Chrétien, le Plaisir et la Sexualité*, Paris, 1974.

⁴¹ Ms.rom. 3941, f. 51^r—53^v; procesul are loc în anul 1849.

⁴² Ms.rom. 3940, f. 52^r.

⁴³ Ms.rom. 3940, f. 176^v—179^r.

toare : „căutându-se cu o otrăvitoare dohtorie i-au căzut părul din cap, genele și sprincenele, i-au murit și un copil în pîntece, pe care l-au purtat putred în pîntece și așa a mai pățit de patru ori, cu alți patru copii, încît s-au speriat și doctorul, așa încît acum pat nu mai au”⁴⁴. Firește, ca un brav ofițer, Hristorian neagă tot, dar doctorii convocați, ca de fiecare dată, îi amintesc că l-au trimis și la băi pentru această pricină. Știința devine atotputernică, cuvîntul ei are autoritate și mitropolitul se supune, despărțindu-i pe soți.

4.3. Trupul devine, cu limitele și racilele lui, o realitate de tenut și nu numai atît. El naște însă și spaime, angoasă și groază, tiranizează subconștientul, cheamă moartea. Istoria unei fete simple, dintr-o mahala bucureșteană, poate cea mai tristă dintre toate, poartă înscrisă în ea tragedia divorțului de trup, neîmpăcarea cu el, sentimentul că, înstrăinat, el devine dușmanul fericirii și poate distruge pentru totdeauna existența persoanei ca unitate.

Mihai cojocarul se jăluiește în fața mitropolitului „că nu au putut avea cu soția lui Eufrosina, împreunare trupească” și că „deși s-au ispitit cu sila, dară nu au putut să-i facă unire din multe strigări și țipete ale ei”⁴⁵. La mijloc este o traumă fizică și psihologică : „într-una din zile, în copilărie, tatăl ei necăjit fiind, ar fi luat-o de mină și repezind-o ar fi lovit-o de colțul unei lăzi, betejiindu-se la firescul trup”. Se mai face o tentativă, soții mutîndu-se în casa părinților fetei, unde ea pare să se simtă mai în siguranță, dar scena se repetă și mai dramatică : „strigări și țipete, ba încă au spart și geamurile de la ferestre, tăindu-și piciorul”⁴⁶.

Groaza acționează asupra ei în chip inconștient și mai presus de voința ei : „din ziua nunții luînd ea mare frică și spaimă de dînsul, fără să-i facă el vreo muștrare și ea este în mare mirare și nedumerire din ce pricină să-i fi venit această spaimă de dînsul, căci doar l-au ales dintre alții și au avut toată plăcerea asupra-i”⁴⁷. Este chemată și mama fetei și invitată să-i explice că această îndărătnicie a ei n-o să-i aducă decît osîndă și pedeapsă. Cu cît presiunile cresc, crește și disperarea victimei „zicînd cu mare deznădăjduire și strigare că toate sfătuirile și îndemnurile și înfricoșările sînt în zadar, că ea niciodată nu să poate uni la aceasta, iar în sfîrșit de toate zice că de să va mai sili mult, poate să-și facă și moarte sigură”⁴⁸. Șocul este profund și ireversibil și nimeni nu vede altă soluție decît să fie trimisă la mănăstire.

Sentimentul propriei corporalități sau al realității fizice a celuilalt devine, într-un caz cu totul straniu, oroare. Eliza Kociturov, proaspăt ieșită din pension, este măritată în 1849 de părinți, după Matei Conțescu⁴⁹; Eliza se supune, nu fără a reproșa faptul că toți au profitat de lipsa experienței ei de viață : „că una ce nu cunoaște lumea spre a deosebi binele de rău”. Persoană delicată și cu maniere elegante, Eliza își cere divorțul pe motiv că soțul ei, stupoare, miroase insuportabil și, dacă

⁴⁴ Ms.rom. 3940, f. 164^{r-v}.

⁴⁵ Ms.rom. 3940, f. 58^r.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ms.rom. 3941, f. 60^r.

aceasta nu e suficient, prea sfințitul mitropolit să binevoiască să afle că e și mitocan, adică uneori înjură. Misterul repulsiei de care suferă Eliza se dezleagă deîndată ce se întocmește raportul medical care constată: pîritul are una măsea stricată, ceea ce n-ar fi nimic, firește, dar mai suferă și de o malformație a oaselor nazale care pare să fie cauza buclucului. Desigur că între Eliza Kociturov și nevestele care așteptau cu resemnare stoică să treacă cei 6 ani obligatorii ca să poată obține cartea de despărțire este nu în primul rînd o distanță de generații și de categorii socială; dar între ea și Ecaterina Hristorian care se mutilează trupește și sufletește pînă ce decide să divorțeze nu mai există aceste diferențe: mutația de mentalitate e realizată aici, în mod esențial, de educație, căci Eliza are o altă conștiință de sine și altă concepție despre libertatea ei de opțiune și de refuz.

4.4. Diferența confesională este și ea percepută în chip diferit la cele două extremități cronologice ale intervalului studiat: în 1781 Marina, pravoslavnică din ținutul Blajului, căsătorită cu „Gligor uniātu”, vede că „au luat-o cu sila și i-au schimbat legea”⁵⁰, așa încît fugе în pădurea de lângă sat, unde o găseșc un grup de pravoslavnici ungureni care pleacă să treacă munții în Țara Românească. Fata îi imploră, plîngînd să o ia cu ei, avînd o soră în satul Gherghița (Ilfov), „că s-au speiatu de bărbatu-său să nu o găsească, zicînd și aceasta: că singură își va face moarte”⁵¹. Pe la 1845, în lumea bună, diferențele confesionale se doresc estompate printr-un contract anterior căsătoriei: Anița măritată cu doctorul englez Veliancon se plînge că soțul ei a încălcat înțelegerea de a boteza ambii copii ortodocși și de a se stabili la Odesa⁵². Cîun băiatul e luteran și menajul s-a perindat prin Anglia și alte țări, mitropolitul îi dă dreptate, după Pravilă, jeluitoarei. Sultana, fata căminarului Kolceag reclamă pe bărbatul ei, doctorul Marsili, că n-o lasă slobodă să-și practice credința: pentru Marsili bigotismul Sultanei e suspect: „nici n-o lasă să facă pomeniri, zicînd că e curvă și desfrînată și pentru că o mustrеază cugetul, de aceea voiește a-și răscumpăra păcatele cu dăruiei”⁵³.

5. Ceea ce astăzi am numi „nepotrivirea de caracter” sau cu expresia de epocă „firea rea” a unuia dintre soți e invocată adesea, mai ales de bărbați. În timp ce soțiile nu se împacă cu violența fizică a consorțiilor, soții se revoltă împotriva agresivității verbale: „femeie rea, limbută și în răutăți dată la ale căsnicii de-înăuntru și nemulțămîtă de căutarea soțului ei”⁵⁴, acesta este portretul Păunei făcut de soțul ei Ivan ișlicar din București la 1780; „iute și rostînd vorbe atingătoare de cînstea și caracterul unui cînsit bărbat” astfel se plînge Gheorghe Marcovici⁵⁵. Elenca, soția vel spătarului Hristofor Hristopulo, afirmă în anul de grație 1848 că „purtarea d-lui în viața conjugală nefiînd potrivită nici cu condiția d-sale

⁵⁰ Ms.rom. 636, f. 25^r–25^v.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ms.rom. 3940, f. 2^r–v.

⁵³ Ms.rom. 3940, f. 4^r–v.

⁵⁴ Ms.rom. 636, f. 24^r.

⁵⁵ Ms.rom. 3940, f. 52^r.

cea socială, nici cu creșterea ce d-ei au avut”⁵⁶. Iat-o și pe Marița Văcărească „fiica răposatului vornic Nicolae Văcărescu”, bovarizînd la moșie unde se plictisește și sfîrșind prin a cere despărțirea de spătarul Constantin Ghica pentru „neîngrijirea și răceala d-lui de la două luni după căsătorie, întii despre dumneai și apoi despre enteresurile casei d-ei”⁵⁷. Dar mitropolitul nu se lasă înduplecat de astfel de pretexte, pe care nu știe să le fi întilnit nici în canoane nici în Pravilă, și toate acestea nu sînt decît „sfădiri ca cele ce se întîmplă adesea între casnici”⁵⁸. De bună seamă, în bătrîna Pravilă care îngăduia bărbatului să-și bată nevasta cu măsură, adică să n-o schilodească, nu se află loc pentru aceste rafinate ale infernului casnic cum sînt lipsa de afecțiune, lipsa de respect, din ce în ce mai invocate cu cît urcăm în timp și pe scara ierarhiei sociale.

6. Dar saltul cel mai spectaculos se produce la nivelul discursului. De la stereotipia primelor jalbe și zapise, cu formule rigide, mereu aceleași, „s-au luat de june și fată”, „au trăit bine, rău”, pînă la procesele lungi, rezumînd în zeci de pagini ani de căsnicie cu întîmplări felurite, se construiește, la nivelul discursivității, o nouă umanitate.

În fața soborului, acești oameni, bărbați și femei, deopotrivă, aristocrați și oameni simpli, știu că de propria lor elocvență și capacitate de convingere, de cuvintele lor le atîrnă soarta. De aceea, sub presiunea acestor tensiuni psihologice, învață să se exprime, se justifică, se dezvinovățesc, acuză, atacă, mimează, se disimulează, cu un cuvînt își construiesc o identitate, dar și o versiune proprie asupra celui alături de care au viețuit. Confruntarea retoricilor este decisivă și iată doar un exemplu în care impulsiva disperare a femeii este învinsă de abilitatea cinică a discursului elaborat al bărbatului :

„Iar ea cu plîngere iarăși striga și cere despărțire de dinsul ca de un nemilostiv bărbat, că numai trupul și sufletul ei știu usturimile și răbdarea golătății și a foamei și a copiilor lor și dă și zăpis că bărbat în viața ei nu va mai cere. Să i se siguripsească zestrea ca să-și chivernisească fetele, iar către el a mai merge nu poate, măcar de ar vedea orice pedeapsă. La aceasta, văzînd-o noi într-atîta de apelpisită, ne-am întors către dumnealui, chir Ianache, făcîndu-i întrebare să ne arate care este cea din urmă cerere a dumisale. Și zise : că dumnealui după lege de la biserică și-au luat soție, ca să petreacă viața liniștit și plăcut lui Dumnezeu cu dragoste. Și cînd odată ar fi intrat vrăjmășie la mijloc, care aceasta negreșit privește cît primejdia vieții și tot omul este dator a opri și a să apăra de lucrul acesta, ca să nu cază sufletește supt robia vrăjmașului cea vejnică. De aceea, să socotește ca un om iubitor de viață și cunoaște că nu mai poate a viețui la un loc cu această heară cumplită care-i pîndește viața. Biserica oricum va ști, va chibzui o sufletească ocrotire între amîndoi”⁵⁹.

Descoperirea individualității prin discurs, fie că e vorba de un discurs acuzator, de unul justificator, ori chiar de un discurs de culpabilizare reprezintă o achiziție culturală și istorică de cea mai mare însemnătate.

⁵⁶ Ms.rom. 3941, f. 39^v.

⁵⁷ Ms.rom. 3940, f. 1^r–2^r.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ms.rom. 650, f. 63^r.

Există, firește, tot atâtea scenarii despre realitate câte discursuri sînt; există de asemenea tot atâtea portrete ale celui alt cite cupluri sînt. Dar mai presus de acestea, se elaborează o retorică personală, căci, pentru prima oară în istoria românească, oameni din toate categoriile sociale își asumă propria subiectivitate, o transformă în discurs, și, în acest fel, lasă urme în istorie.

Într-o carte celebră prin avangardismul ei, *L'amour et l'Occident*, apărută în 1939, Denis de Rougemont scria: „Făgăduiala de a fi credincios introduce chiar în cea mai umilă existență o posibilitate de a crea și de a se ridica la nivelul personalității... Orice existență, fie ea cea mai sărmană, are o posibilitate proprie imediată de a deveni măreață, posibilitate care constă în fidelitatea „absurdă” de care poate să dea dovadă”⁶⁰. Pentru omul trăitor în spațiul românesc la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului următor, ruperea legămîntului acestei fidelități a avut ca urmare, din punctul de vedere al istoricului, risipirea unei îndelungate tăceri. În chip paradoxal, tocmai eșecul în plan individual și uman s-a dovedit a fi creator, în măsura în care a fost rostit, istorisit, motivat, afirmat ori negat, acest eșec, tradus în discurs, s-a transformat în istorie, iar această istorie, multiplicată în serii paralele, împinge în scenă nu numai majoritatea altădată tăcută, ci și cea parte misterioasă de umanitate, fie că e a elitei, fie că aparține anonimilor, în care se află înscrisă, de atîtea ori tragic, dorința de fericire.

„CE QUE DIEU A UNI, L'HOMME NE DOIT POINT LE SÉPARER”.
ÉTUDE SUR LE DIVORCE EN VALACHIE DANS LA PÉRIODE
1780—1850

Résumé

Conformément au droit matrimonial byzantin, dans l'Eglise Orientale, le divorce peut être prononcé par l'instance ecclésiastique, présidée par le métropolitain. À la fin du XVIIIe - siècle, en Valachie, la chancellerie de la Métropole a préservé, jusqu'au milieu du siècle suivant, presque 3 000 documents, témoignant le déroulement des procès de divorce. Il s'agit de documents sériels qui mettent en valeur, pour la première fois dans la culture roumaine de l'Ancien Régime, le discours du grand nombre sur la vie privée, sur la vie du couple, le comportement familial, la découverte du „moi”, du corps, de la maladie, le statut de la femme etc.

L'étude porte sur l'importance de ces documents inédits qui, dans l'ensemble de l'évolution des mentalités roumaines dans la période 1780—1850, peuvent brosser le tableau de l'histoire d'un sentiment: l'amour conjugal.

⁶⁰ Denis de Rougemont, *Iubirea și Occidentul*, trad. rom. de Ioana Cîndea Marinescu, București, 1987, p. 347.

LIBERTATE DE OPINIE ȘI PRESIUNE SOCIALĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN 1838

MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU

Conform buneii sale tradițiuni de informare a cititorilor despre mersul școlilor naționale, ziarul „România” nr. 175/28 iulie 1838 publica înștiințarea ocîrmuitorilor Craiovei cu privire la desfășurarea examenului de sfîrșit de an în principala instituție de învățămînt din localitate, Școala Centrală. Potrivit acestei păreri oficiale, principalul moment al serbării fusese cuvîntul înșpectorului Școlii din Craiova, Ioan Maiorescu, care, prin „vrednicia și entuziasmul cu care l-a zis și iubirea de înaintare a bine-lui obștesc ce strălucea pretutindenea, i-au îndoit stima și dragoste/a/ce-și a cîștigat de cînd petrece cu noi”¹. Dincolo de stereotipia și tipicul unor astfel de rapoarte ce trebuiau să evidențieze progresul neabătut în domeniul învățămîntului, se pare că autoritățile locale încercau să învâluie elegant, măcar la un nivel superficial, amintirea unui eveniment abia încheiat cu două săptămîni în urmă și care tulburase serios cariera profesorului Ioan Maiorescu. Din păcate pînă la noi nu mai ajunge vuietul intelectualilor urbei cînd dascălul de istorie și stil național fusese chemat la Eforia Școalelor pentru a da seama despre gîndurile și părerile sale exprimate într-o gazetă din Brașov.

Incidentul, care în iulie 1838 părea definitiv închis, a fost scos din colbul uitării de V. A. Urechia, care, strîngînd material pentru *Istoria școalelor*, i-a dedicat un articol special în „Convorbiri literare”, nr. 6 /1891². Scormonitorul cercetător analizează puțin, dar are meritul de a fi publicat integral majoritatea pieselor-cheie ale dosarului: articolul lui Ioan Maiorescu din „Foé literară”, nr. 16/1838, trei replici publicate în „Foé literară” și în „Curierul românesc”, jalba de protest a profesorilor de la Sf. Sava, o scrisoare a lui Ioan Maiorescu către Petrarhe Poenaru din 20 mai 1838 și retractările profesorului din Craiova. Informațiile lui Urechia sînt preluate integral în monografia dedicată lui Ioan Maiorescu de N. Bănescu și V. Mihăilescu, care adaugă însă și date culese din corespondența acestuia cu George Barițiu³. Ulterior incidentul nu a mai fost studiat ca un fapt în sine, ci a fost utilizat — de regulă în forma în care l-a prezentat Urechia — pentru susținerea aseițiunilor și eșafodajelor logice

¹ *Examenul Școlii din Craiova* în „România”, nr. 175/28 iulie 1838, p. 691.

² V. A. Urechia, *Un episod din istoria culturii noastre* în „Convorbiri literare”, XXV, 1891, nr. 6, pp. 449—477; idem, *Istoria școalelor de la 1800—1864*, vol. II, București, 1892, pp. 65—81.

³ N. Bănescu, V. Mihăilescu, *Ioan Maiorescu. Scriere comemorativă cu prilejul centenarului nașterii lui 1811—1911*, București, 1912, pp. 22—31.

ale diversilor autori. Referiri repetate întâlnim astfel la Nicolae Iorga⁴, precum și la I. Vlad și Gh. Stancoveanu⁵, M. Stoica⁶, O. Ionescu⁷ și A. Marino⁸. Deși nu acordă acestui episod decât câteva pagini în cadrul unor lucrări de mai largă respirație, Paul Cornea reușește o serie de comentarii pertinente⁹, deschizând astfel piste noi de cercetare.

În ceea ce ne privește, prin studiul de față ne-am propus un dublu scop. Mai întâi să aducem câteva noi piese documentare care să completeze dosarul încă incomplet al acestui episod cultural, apoi să reluăm analiza felului cum se articulează acest incident în cadrul mai larg al societății românești din timpul domniilor regulamentare. Am pornit de la ideea că acțiunea lui Maiorescu n-a fost aventura solitară a unui inadaptat, ci reflectarea unor tensiuni prezente în climatul socio-cultural al epocii. Pe de altă parte, am încercat să surprindem modul în care elita, sau o parte a elitei intelectuale, răspunde unei sfidări culturale și mecanismele prin care ea poate determina puterea administrativă să se implice în chestiuni de spirit. Totodată, acest exemplu ne-ar putea ajuta să înțelegem și alte conflicte de acest tip care au avut loc în epocă, precum și raportul dintre conformism și implicare socială și cel dintre libertate de expresie și presiune socială în Țara Românească în ani fundamentali pentru cristalizarea spiritului public și a conștiinței naționale românești.

Deci, mai întâi faptele.

În nr. 16/16 aprilie 1838 al „Foi literare” din Brașov era publicată o corespondență semnată de „Ioan Maiorescu, inspector al școlii centrale din Craiova și profesor de istorie universală și de stil național”. Autorul panorama în termeni critici peisajul cultural muntean și își manifesta neîncrederea în justetea drumului spiritual ales de intelectualitatea din Țara Românească. Diatriba nu ierta nici pe literații moleșiți de influența franceză, nici pe profesorii neînvățați și lipsiți de „conștiință și fierbințeală patriotică”. Într-un cuvânt, pentru Maiorescu cultura munteană este un fel de „mască frumoasă fără creeri”, în spatele căreia românul și-a pierdut cu totul originalitatea, fiind îmbrăcat cu haine noi, „după civilizația Europei”¹⁰.

Mănușa va fi repede ridicată, articolul fiind receptat nu atât ca o critică deschizătoare a unei dispute intelectuale, cât ca o palmă pe obrazul celor ce trudeau la crearea unei culturi românești moderne. Riposta a fost mai rapidă decât a crezut V. A. Urechia, care, lăsându-se înșelat de data corespondenței lui Maiorescu — 11 februarie — și neobservând că ea a

⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. I, București, 1907 p. 293—296; idem., *Partea Românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească. Influențe și conflicte*, Vălenii de Munte, 1911, pp. 8—9; idem., *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928, pp. 277—279.

⁵ I. N. Vlad, Gh. Stancoveanu, *O lucrare necunoscută a lui Ioan Maiorescu*, Craiova, 1966, pp. 7—10.

⁶ M. Stoica, *Ion Maiorescu*, București, 1967, pp. 10—13.

⁷ O. Ionescu, *Ion Maiorescu (1811—1861)* în *Din istoria pedagogiei românești*, vol. III, București, 1967, pp. 104—108.

⁸ A. Marino, *Din istoria teoriei „formei fără fond”* în „Anuarul de lingvistică și teorie literară”, XIX, 1968, pp. 185—188.

⁹ P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, pp. 514—515, 682—684; idem., *Pașoptismul și cultura germană în Aproapele și departele*, București, 1990, p. 248.

¹⁰ I. Maiorescu, *Domnule redactor!* în „Foé literară”, nr. 16/16 aprilie 1838, pp. 121—123.

fost publicată abia pe 16 aprilie, a socotit că a fost nevoie de mai bine de o lună și jumătate pînă la primele reacții ¹¹.

Primul care ia atitudine este un tînăr slujitor al muzelor și emul al lui Ion Heliade-Rădulescu, din Cîmpulung, N. N. Rucăreanu ¹², care încă de la 24 aprilie trimite redacției „Foi literare” o scrisoare de răspuns ce va fi publicată în nr. 19/7 mai 1838 ¹³.

Între timp spiritele începuseră să se agite și la București. Nu știm exact cum au evoluat lucrurile de la scisirea gazetei pînă la 1 mai, cert este însă că la începutul acestei luni cazanul dăduse în clocot. Și încă bine. Astfel, profesorii de la Sf. Sava, considerîndu-se nedreptățiți în munca și strădanile lor, întocmesc o petiție către Eforia Școalelor prin care își manifestă indignarea și cer să li se dea „pilduitoare îndestulare potrivită cu mărimea publice defăimări” ¹⁴. Faptul că petiția este semnată de întreg corpul profesoral fără excepție denotă seriozitatea demersului.

Profesorii nu se mulțumesc însă cu atât. Ei extind campania de presă împotriva lui Maiorescu. Astfel, în nr. 20/14 mai al „Foi literare” apare o luare de poziție expeditată la 2 mai din București de către un abonat al gazetei care semnează numai cu inițialele M.S. ¹⁵. Inițialele, menite probabil să dea cititorilor neavizați senzația unei indignări principiale, desprinse de mobilurile mărunț personale, n-au putut totuși ascunde nici contemporanilor, nici cercetătorilor de mai tîrziu, adevărata identitate a semnatarului. Este vorba de Simeon Marcovici, profesor de retorică la Sf. Sava, același care scrisese jalba profesorilor și primul care o semnase ¹⁶.

Înainte însă ca răspunsurile din „Foc literar” să fi parvenit la București, cititorii munteni putuseră citi o replică amplă și deosebit de caustică semnată chiar de Ion Heliade Rădulescu în suplimentul la nr. 18/7 mai al „Curierului românesc” ¹⁷. Intrarea în arenă a lui Heliade, veritabil „spiritus rector” al culturii muntene din acei ani, semnifica trecerea la contraofensivă generală, cu folosirea întregii artilerii grele.

Poziția directorului Eforiei Școalelor, Petruche Poenaru, era deosebit de delicată. El personal fusese lăudat în articolul lui Maiorescu, care era nu numai unul dintre puținii profesori de nădejde de care dispunea, ci și protejatul său personal, pe care el îl promovase mai întîi la Cerneți și apoi la Craiova ¹⁸. În același timp, Heliade Rădulescu era apropiat marelui ban Mihalache Ghica, împreună cu care făcea front comun în problemele școlare împotriva lui Barbu Știrbei și a lui Petruche Poenaru ¹⁹. Pe de altă parte, incidentul incurba și alte proiecte la care ținea Petruche Poenaru. Dar să-l lăsăm pe el însuși să se explice într-o scrisoare adresată

¹¹ V. A. Urechia, *Un episod...*, p. 453.

¹² Despre acesta, vezi *Istoria literaturii române*, vol. II, București, 1968, pp. 757–758 și *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 757.

¹³ Rucăreanu, *Domnule redactor!* în „Foc literar”, nr. 19/7 mai 1838, pp. 149–151.

¹⁴ V. A. Urechia, *Un episod...*, pp. 452–453.

¹⁵ M.S., *Domnule redactor* în „Foc literar”, nr. 20/14 mai 1838, pp. 154–157.

¹⁶ A se vedea facsimilul publicat în V. A. Urechia, *Istoria școalelor...*, II, pp. 66–67; despre Simeon Marcovici, vezi și *Dicționarul literaturii române...*, pp. 552–553.

¹⁷ I. Heliade-Rădulescu, *Asupra scrisorii d-lui Maiorescu din „Focea literară” nr. 16 în „Curierul românesc”*, supliment la nr. 18/7 mai 1838.

¹⁸ N. Bănescu, V. Mihăilescu, *op. cit.*, pp. 9–10.

¹⁹ *Ibidem*, p. 44; vezi și *George Bariț și contemporanii săi*, vol. I, București, 1973, pp. 234, 239 și 241.

unchiului său Iordache Otetelișanu din Craiova la 2 mai, scrisoare care — deși edită — a scăpat atenției exegeților acestui episod: „Vărului Leca mă rog să-i arăți că pentru cererea ce a făcut d-lui de a se orindui un censor acolo la Craiova ca să-și poată tipări gazeta fără de a mai trimite izvoadele mai întâi la cenzura de aici, vorbisăm pă unde era de trebuință și erea aproape să se împlinescă cererea lui, dar Maiorescu al nostru ne-a jupuit obrazul, s-a socotit pă sine singur luceafăr al neamului românesc și pe toți ceilalți colegi ai săi care îl socotea întocmai ca pe un frate i-a disprețuit în ochii tuturor rumânilor, ba încă i-a măgărit cum se putea mai rău și apoi pă toată Țara Rumânească a înfățișat-o în ochii Europei întregi ca pe o mască fără creeri. Judecați acum d-voastră în ce grea răspundere m-a băgat acel om, pentru că eu l-am recomandat socotindu-l de om cu mintea întregă”²⁰. Deși personal ar fi fost interesat ca întregul incident să fie închis cât mai repede, date fiind amploarea și caracterul public al scandalului, ca și petiția expresă a profesorilor de la Sf. Sava, Petrache Poenaru era obligat să ia atitudine.

Aceasta se produce pe două planuri. Mai întâi, la 2 mai, înainte încă să fie înregistrată jalba profesorilor (3 mai), Eforia trimitea la Craiova ordinul cu nr. 420 prin care Ioan Maiorescu era înlocuit temporar ca inspector cu Dimitrie Serghiad, profesor de gramatică la școala din Craiova, și era chemat la București pentru a „da cuvenitele deslușiri la ceia ce va fi întrebat”²¹.

În al doilea rând, într-un supliment la „Cantor de avis” nr. 73/14 mai 1838 apărea o lungă *Idee despre starea literaturii și învățaturii de acum în România* scrisă la 5 mai de I. Genilie, profesor de geografie tot la Sf. Sava²². La prima vedere articolul lui Genilie nu are legătură cu Maiorescu, al cărui nume nu este pomenit nici o singură dată, și aceasta a făcut probabil ca nici Urechia, nici ceilalți comentatori ai conflictului, să nu-l bage în seamă. Cu toate acestea legătura este evidentă, atât în cuprinsul articolului, cât și în cuvântul înainte al lui Zaharia Carcalechi, „șeful tipografiei”, care trădează caracterul de „articol comandat” al acestui text: „La o întrebare ce unii patrioți au făcut, unui adevărat fiu al patrii, D-lui Serdar I. Genilie, despre starea literaturii și învățaturii de acum în România; ei au primit acest preaelocvent răspuns, care s-a socotit preavrednic de a-l pune întreg într-un supliment, pentru adinca deslușire și temeiu cu care D-sa desvoltează aceste lucruri, și pe care mulți se vede că nu le știu nici natura, nici înaintarea lor așa adevărat cum se află într-acest pământ, și de aceea judecă cu totul într-alt chip”²³. Fără a părea că polemizează cu Maiorescu, Genilie respinge net criticile acestuia, afirmând în pasaje ample realizările pozitive din cultura munteană a acelor ani. Tonul ferm, echilibrat, fără drept de apel, denotă o siguranță cvasi-oficială, menită să reprezinte un avertisment pentru „mulți cari, din neputință sau neștiință încă nu se pot feri de socoteli greșite, neavînd cunoștințe lămurite

²⁰ I. C. Filitti, *Scrisori inedite ale lui Petrache Poenaru* în „Arhivele Oltenici”, nr. 74—76, 1934, p. 40.

²¹ Arhivele Statului București, Fond M.C.I.P. Țara Românească, dosar 7791/1836, f. 194.

²² Despre Genilie, a se vedea indeosebi N. Isar, *Ideile social-politice ale lui Iosif Genilie, profesor la Colegiul național „Sf. Sava” (1831—1852)* în „Studii. Revistă de istorie”, 26, 1973, nr. 6, pp. 1251—1262.

²³ „Cantor de avis”, supliment la nr. 73/14 mai 1838, p. 1.

despre aceste lucruri literale în România. Nădăjduesc că și cei prestăpiniți de niște idei ruginite despre acest lucru, vor veni în stare a-și reforma ideile, schimbându-și greșala lor, și că vor muți încă și pe mulți protivnici”²⁴. Era în același timp un semnal că ultimul cuvânt fusese spus și că prelungirea polemicii nu mai era de dorit.

Agitația nu se potolea însă ușor. Răspunsurile din gazeta lui Barițiu de la Brașov au sosit la București eșalonat de-a lungul lunii mai, întreținând astfel atmosfera împotriva lui Maiorescu. Pe de altă parte, încurajajă de aceste luări de poziție energice, și alți iubitori ai muzelor își descopereau vocația de polemisti. George Barițiu a mai primit astfel încă o replică trimisă la 15 mai din Cimpulung de un anume N. Rudeanu. Textul acestuia, rămas încă inedit pentru că Barițiu a avut bunul simț să nu-l publice, denotă o indignare nu totdeauna susținută de o argumentare logică. Veleitarul încheie opunind ideilor lui Maiorescu patru poezii considerate reprezentative pentru nivelul înalt al literaturii muntene, două ale lui Heliade, una a lui Iancu Văcărescu și una semnată chiar de ... N. Rudeanu²⁵.

Sosit la București, Maiorescu se trezește în mijlocul unui păienjenis de atacuri. Tratat ca un paria chiar și de vechi amici, el încearcă într-o scrisoare din 20 mai să-l îmbune pe Petru Poenaru. Mărturisindu-și situația disperată, Maiorescu oferă o retractare parțială, spunând că el n-a vrut să defăimeze corpul profesoral, dar că zefarul ar fi sărit cuvântul „mulți”, textul trebuind să fie citit „nu avem mulți profesori învățați”²⁶. În ceea ce privește literatura, el mizează pe complicitatea lui Poenaru : „Te-ai luat și d-ta după zgomotul obștei. Nu vrei să te uiți la adevărul ce am zis eu acolo adică : maimuțăriia lucrurilor streine, preiubirea asupra tuturor lucrurilor streine și deosebit franțuzești, naște multe rele. Literatura noastră nu e croită ca să precume acele rele. Și cu toate că avem cărți multe, gazete și scriitori mulți și nu fără talente, totuși acestea le poți asemăna cu o mască fără creier ; adică sunt fumoase, dar nu folosesc”²⁷. Încercarea de a rezolva numai cu Directorul Eforiei acest conflict nu avea însă șanse de izbândă. Scandalul era atît de mare, încît Maiorescu trebuia să aleagă între cariera profesorală și o retractare deplină. Astfel, la 6 iunie el este nevoit să trimită Eforiei o declarație prin care făcea „mea culpa” afirmînd : „după ce am meditat lucrul mai bine, am văzut singur că părerea mea este greșită și că eu m-am înșelat. Aceasta o simții ceva mai înainte de a-mi vedea articolul tipărit. Eu îmi cunosc greșala și mărturisind-o, rog cu cea mai adîncă supunere, pe cinstita Eforie, ca să mă erte și să primească această adevărată a mea căire, ca un semn de îndreptare. Încredințez pe Cinstita Eforie, că de aci înainte, nu numai voiui fi cu cea mai mare băgare de seamă în astfel de lucruri, — nu numai mă voiui păzi de asemenea încercare nesocotită, ci dimpotrivă îmi voiui pune toată silința, ca atît cu purtarea și împlinirea datoriilor mele, cît și cu alte scrisuri ce am de gînd să tipăresc, să astup acele ce s-au întîmplat și să fac și cînte cînstitei Eforii și școalelor naționale”²⁸. În plus, Maiorescu a trebuit

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ B.A.R., mss. rom. 987, f. 11—12^v.

²⁶ V. A. Urechia, *Istoria școalelor...*, II, pp. 68—69 (facsimil).

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Idem*., *Un episod...*, pp. 456—457.

să trimită și lui Barițiu o notiță reparatoare, în care declara public că „încredințându-mă că științele coprinse în acel articol sunt cu totul împotriva ființei adevărului, le mărturisesc prin aceasta isvorite din niște impresii grăbite și prin urmare greșite”²⁹. Numai cu acest preț Maiorescu a fost reintegrat în învățământ. Astfel, la 7 iunie Eforia emite un jurnal prin care „il primește earăș ca profesor și inspector la școala din Craiova, ear pentru leafa sa, pe câtă vreme s-a aflat depărtat din postul său, se hotărăște ca leafa de profesor pe luna Maiu să rămână în casa școalelor, ear leafa de inspector pe această lună să se dea d-lui Dimitrie Serghiade, care a împlinit această slujbă în locul d-lui Maiorescu”³⁰. În ziua următoare este înștiințat despre această hotărâre Serghiade³¹, iar lui Maiorescu i se facilitează înapoierea la post la Craiova³².

Incidentul părea închis prin umilirea publică a lui Maiorescu, care marca victoria deplină a lui Heliade și a profesorilor de la Sf. Sava. Convertirea la conformism a împincinatului era însă doar aparentă, căci într-o scrisoare de la sfârșitul lui iunie către Barițiu el scria: „Te va fi mihnit articolul de retracție. Lasă, frate, să mai treacă, o să-i potcovesc eu! Articolul acela e cea mai bună dovadă de prostie a lor și înaintea celui ce nu-i cunoaște. Triumful meu e sigur. Este mijloc. Dar acum voi tăcea. Lumea ride de ei. Toți știu că articolul nu e al meu, și nu din mine, ci de la alții au auzit și craiovenii că acela e al profesorilor”³³. Pe de altă parte, problemele de fond ridicate de Maiorescu rămăneau la fel de serioase și actuale, și numai doi ani mai târziu aveau să fie reluate într-un mod asemănător chiar de Heliade Rădulescu³⁴. După cum comenta Maiorescu, „ce împotriviri ale lui Eliad cu sine însuș!! Cite nu sînt acolo zise de mine mai demult, pentru care Eliad m-a ocărît, precum știi!”³⁵

Cunoscînd desfășurarea faptică a incidentului se impune în continuare o analiză de conținut pentru a depista pe de o parte motivele de nemulțumire ale profesorului craiovean, și pe de altă parte elementele care au înveninat într-o asemenea măsură pe acuzatorii săi.

Ioan Trif Maiorescu descinsese în Țara Românească în anul 1836 venind din Transilvania, iar studiile sale la Blaj, Pesta și Viena i-au facilitat obținerea unui post la Școala din Cerneți. Deși situația găsită aici era descurajatoare, Maiorescu avea idealuri mari și era hotărît să folosească toate mijloacele pentru a stîrpi „grozava stricăciune a năravurilor în patria noastră, care-și ia începutul în capitale, de aici trece, ba a trecut, la orașele cele mici, în urmă își înfige veninata sa limbă pînă și în țăran”³⁶. Tinerețea profesorului era direct proporțională cu bunele intenții. Convins că dincolo de meseria sa are de îndeplinit o misiune civilizatoare și că viitorul țării se leagă nemijlocit de buna întocmire a școlilor naționale, el a început

²⁹ I. Maiorescu, *Domnule redactor* în „Foé literară”, nr. 24/11 iunie 1838, p. 192.

³⁰ V. A. Urechia, *Un episod...*, pp. 476–477.

³¹ Arhivele Statului București, Fond M.C.I.P. Țara Românească, dosar 7791/1836, f. 205.

³² *Ibidem*, f. 207.

³³ *George Bariț...*, I, p. 211.

³⁴ I. Heliade-Rădulescu, *Proiect pentru instrucția publică. Domnului Marelui Ban M. Ghica (1840)* în *Scrieri politice, sociale și lingvistice*, ed. îngrijită de G. Baiculescu, Craiova, 1940, pp. 127–156.

³⁵ *George Bariț...*, I, p. 235.

³⁶ I. Maiorescu, *Cuvîntul ce s-au spus cu prilejul examenului din 4 iulie 1837* în „Muzeul național”, II, nr. 9/1837, p. 69.

o luptă încrincenată cu toate piedicile ce amenințau să înecă sămînța învățaturii. După un an petrecut la Cerneți, unde a avut de luptat nu numai cu greutățile materiale, ci și cu concurența școlii grecești care-i răpea o parte din elevi, este numit inspector și însărcinat să asaneze și învățămîntul din Craiova. Aici, după cum îi va relata lui Barițiu, găsește pe „tovarășii și subordinații” săi, care „cu nimic se îndeletnicesc mai puțin decît cu cititul. Crezi că unii n-au mai mult decît cartea din care își fac predania în școală? Să-i unesc la vreun lucru serios n-am putut, dar asupra primirei lefilor, de cîte ori a fost trebuință, s-au adunat totdeauna în sală”³⁷. Lovindu-se mereu de starea de lincezeală ce domnea în societatea munteană, el căuta un mijloc „de a dezghieța inimile cele amorțite și așa de împietrite în pornirea ce au luat-o, cît s-ar putea omul deznădăjdui că o să izbutească cu un mijloc mai lin”³⁸.

Pe acest fundal psihologic a fost scris articolul lui Maiorescu. Dincolo de ambiguitățile și neclaritățile textului, care aveau să ofere ținte facile detractorilor săi, se simte că Maiorescu se adapta greu la climatul spiritual din Muntenia. Atașat sufletește de colegii săi din Ardeal, pe care îi considera idealști, plini de foc, căldură și sentimente patriotice, el aprecia că „un materialism gros s-a lăsat ca un nour greu peste Țara Românească”, coborît din Galia împreună cu „o judecată stricată, un gust primejdios, o silință opintită numai pe lucruri din afară, un lux grozav dărăpănător”³⁹. Urmează apoi o analiză severă a literaturii, a activității gazetărești și a opțiunilor de limbă, unde „toți vor să fie ziditori, o tot netezesc și o pieptănă pînă ce-i trag și pielea, apoi îi dau alta”⁴⁰, și în final aprecierile critice la adresa profesorilor pe care le-am amintit mai sus.

Aceste idei, deși iconoclaste, nu erau totuși nici singulare și nici măcar noi în epocă. În cuvîntarea rostită cu un an înainte cu ocazia examenelor de sfîrșit de an de la Cerneți Maiorescu se exprimase asemănător: „Eu însă mă tem că acești oameni care strigă pe rupt : „de la părinții noștri, de la mai-marii noștri așa ne-am pomenit”, acești oameni, zic, de i-aș lua de mină și i-aș preumbla în istoria patriei noastre, a veacurilor pomenite, mă tem că alăturîndu-și faptele lor pe lîngă ale acelor, rușinîndu-se, ș-ar acoperi ochii, și, de ar mai avea vreo scînteie de omenie, ar plînge, una cu mine, /la fel ca și Vulpea din articolul de mai tîrziu — MLM/ ticăloșia și mișelătatea noastră. Ar vedea negreșit acolo în loc de lene, silință : în loc de moliciune, bărbăție ; în loc de fățarie, pe care o copere subț nume de „diplomatic”, credet și dragoste împrumutată între oameni ; în loc de lux, simplitate, adecă trailul cu cumpăt”⁴¹. În 1837 această cuvîntare nu stîrnise nici un fel de reacții adverse, toată lumea pîrînd să creadă că era vorba numai despre unii părinți care nu înțelegeau însemnătatea studiilor în școlile naționale, iar Eforia aprobase chiar tipărirea acestui text în „Muzeul Național”, nr. 9/1837.

Maiorescu era întărit în opiniile lui critice și de schimbul de idei cu Aaron Florian, pe atunci vice-director la Sf. Sava. Din păcate, corespon-

³⁷ George Barițiu..., I, p. 213.

³⁸ *Ibidem*, p. 219.

³⁹ I. Maiorescu, *Domnule redactor!*, p. 121.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 122.

⁴¹ *Idem*, „Cuvîntul...”, p. 70.

dența dintre ei din acești ani nu s-a păstrat, dar avem mărturii indirecte în scrisorile lor către George Barițiu. Astfel, în august Maiorescu reproduce un fragment interesant dintr-o scrisoare pe care i-o adresase Aaron Florian la 7 ianuarie 1838 : „Te plîngi că n-ai cu cine să-ți împărtășești sentimentele ; îți dau dreptate și te plîng și eu. Dar nu socoti că și eu aici sint cu mult mai fericit decît tine. Nu crede că în Bucureștii acești variați poți găsi un om cu care să te înțelegi. Trebuie să cunoști, și ți-am mai spus și eu, că aici e o stricăciune care cu atît e mai mare, cu cît sînt molîșiți de dînsa și aceia de la cari atîrnă reforma generației următoare”⁴². La fel de tranșant era Aaron Florian și într-o scrisoare din 7 februarie către Barițiu : „Rugina grecismului nu s-a șters încă, galomania împărătește cu un schiptru de fier, literatura rumână n-are adoratori decît pe tinerimea care se formează acum prin școale ; așadar, orice producție literală întîmpină piedici, sau e zadarnică, ori — în sfîrșit — n-are nici o cinste”⁴³. De vină era aristocrația din Țara Românească, care „măinuțează superficialitatea franțezilor fără leac de soliditate, fără prințipe și fără nici o ispravă”⁴⁴. Iar afirmația lui că în Țara Românească „eho face mai mare zgomot decît însuși sunetul”⁴⁵ ne aduce în memorie imaginea de „mască fără creeri” folosită de Maiorescu.

Venit însă de mai mult timp în Țara Românească, călit în conviețuirea cu profesorii de la Sf. Sava în viesparul Bucureștilor, Aaron Florian învățase regula jocului în societate și știa să evite conflictele deschise. Dedublarea este evidentă în scrisorile sale către Barițiu. După ce se răcorește criticînd în termeni mai aspri chiar decît Maiorescu stările de lucruri din Țara Românească, el nu uită să adauge : „Aceste ți le scriu, domnule, numai spre știința domniei-tale, iar nu ca să umple rînduri în foaia domniei-tale. Mie mi/-e/ rușine să ne scrim ocară, dar să o mai vedem tipărită ! Însă ce zic ? Și cu scrisul și cu tipăritul putem să dăm de primejdie, pentru că înrăutățiții vor să treacă înaintea lumii de oameni virtuoși. Păstrează dar aceste secrete pentru domnia-ta și pentru prietenii domniiii-tale”⁴⁶. Duplicitatea sa este reliefată și de compararea criticilor din corespondența sa privată cu elogiile tipărite într-un articol din „România” la 3 martie 1838 : „Literatura românească înaintează cu pasuri bărbătești. În toate provinciile unde sînt români se simte o mișcare nobilă de a scri și de a citi. Producțiile literare de tot felul, originale și traducții, în proză și poezie împrăștie o lumină mintuitoare care gonește întunerecul”⁴⁷.

Atunci cînd izbucnește scandalul, Aaron Florian este prins la mijloc. Amiciția lui cu Maiorescu era cunoscută, iar el însuși era probabil conștient de faptul că scrisorile lui incitatoare îl întăriseră pe acesta în îndirjirea sa critică. Cu toate acestea, el nu se încumetă să facă opinie separată față de colegii săi de la Sf. Sava și semnează plîngerea către Eforie. O

⁴² George Barițiu..., I, pp. 214—215.

⁴³ *Ibidem*, p. 9.

⁴⁴ *Ibidem*., p. 11.

⁴⁵ *Ibidem*., p. 9.

⁴⁶ *Ibidem*., p. 13.

⁴⁷ „România”, nr. 53/3 martie 1838, pp. 209—210. Articolul este nesemnlat, dar Aaron Florian fiind principalul redactor al gazetei (cf. N. Isar, *Cele mai vechi periodice ale dascălilor de la „Sf. Sava”* : „Muzeul Național” și „România” în „Studii și articole de istorie”, LI—LII, 1985, p. 259), tot ce se publica trebuia să aibă și girul său.

semnează ultimul, dar o semnează. O zi mai târziu îi scrie lui Barițiu, compătîmindu-l pe Maiorescu și ocărîndu-l pe acesta : „Mă grăbesc a te înștiința că articolul d/-lui/ Maiorescu, ce s-a văzut în *Foaia literară* cu nr. 16, a făcut aici o întipărire foarte tristă și a băgat pe om în primejdie, încît nu știu cum va putea să iese. Atît numai zic : Domnul să-l scape ! Domnule ! Pentru binele ce dorești la toți românii, fie din orice țară vor fi, te rog eu și toți care simt bine, încetează cu articolele de acelea care supăă și vatămă, căci în loc de a folosi ceva strică foarte mult, încît nu-ți poți închipui. Mărginește-ți condeiul mai mult a învăța decît a satiriza. Aceasta o așteaptă de la domnia-ta toți cei buni, aceasta o doresc și eu”⁴⁸.

În această situație încurcată era de așteptat ca prietenia dintre Aaron Florian și Maiorescu să se resimtă. În 1840 Maiorescu îi povestește totuși lui Barițiu că relațiile s-ar fi normalizat repede : „Ce am făcut cu Aron ? Tu știi că profesorii se porniră să mă dărăpene, și Aron a suptscris împreună. Însuși Știrbei, ministrul și eforul, s-a mirat de aceasta, precum și Poienarul. Ce am făcut eu ? N-am zis nici o vorbă rea, decît aceste cuvinte : Văz că ție îți e frică ca nu cumva oamenii să crează că ești înțeles cu mine ; eu am adus aici scrisoarea ta, ca să le arăt că tu n-approvezi urmarea mea. Aron s-a rușinat și, din minutul acela, a început a mă prețui îndoit de aceea ce era pînă aci. De atunci simtem o inimă în două trupuri și nu trece o săptămînă să nu ne scriem unul altuia. El s-a declarat că în toată viața a căutat un prietin și m-a găsit pe mine”⁴⁹. Această relatare păcătuiește totuși prin idilizare, deoarece norii suspiciunilor aveau să persiste, iar în 1854 Maiorescu credea — în mod greșit — că Aaron Florian fusese animatorul protestului profesorilor de la Sf. Sava : „Între mine și Aron știi tu că a fost cauză de dezbinare cînd cu scrisoarea cea în contra galomaniei și a profesorilor neînvățați, cînd nu numai se amestecă între cei neînvățați, ci le făcu și suplica în contra mea și o subscrise el întii”⁵⁰.

Să ne întoarcem însă la articolele publicate împotriva lui Maiorescu. Se observă încă de la început că atît Simeon Marcovici, cît și Rucăreanu și Rudeanu, erau admiratori, emuli și colaboratori ai lui Heliade. Cu toții au receptat critica lui Maiorescu ca un atac neîntemeiat la adresa realizărilor culturale românești, care erau în mare măsură legate de numele maestrului. Jignirea adusă acestuia răsfrîngîndu-se și asupra discipolilor, avem o primă explicație a virulenței reacției. Dar să-l lăsăm pe Timotei Cipariu să comenteze : „Oameni mai nesuferitori ca pre învățați nu poți să afli. Ei sunt mai gingași decît fetele cele mai nedumerite, ca nasul și coada cînelui ; să nu te atingi de ele, că vai”⁵¹. La rîndul său, Heliade se avîntă și el în polemică cu asupra de măsură. Maiorescu aprecia : „El încă a scris împotriva mea, în *Curier*, atunci cînd în/i/ era tăiate mîinile și picioarele. A grămădit toate cîte a putut împotriva caracterului meu personal. N-a scris împotriva scrisoarei mele, ci împotriva persoanei ; ... Cu aceste a arătat Eliad că dînsul nu ști/e/ ce va să zică critică”⁵². Iar Iorga conchide : „Eliad din 1839 /sic/ e întreg în acest răspuns, și nu numai

⁴⁸ *George Bariț...*, I, p. 15.

⁴⁹ *Ibidem.*, p. 237.

⁵⁰ *Ibidem.*, p. 376.

⁵¹ *Ibidem.*, IV, p. 129.

⁵² *Ibidem.*, I, p. 214.

el, ci scriitorul român tipic din generația mai veche. Îi e indiferentă chestia : dar îl doare de persoana sa ; cuviința n-are trecere la el, dar spiritul e oaspete de toate zilele... Acum însă deși nu era numit, se credea „ocărit” prin critica de franțuzism adusă Curierului, prin osirdirea presei și literaturii curente, care erau mai mult ale lui, prin neîncrederea lui Maiorescu față de planurile de reformă ale limbii”⁵³.

Dar pentru combaterea aserțiunilor nedorite, „atingătoare de o stimă națională”⁵⁴, polemicii vor considera că nu este suficientă numai demonstrarea neterneinicii unor idei ale lui Maiorescu, ci trebuie extrase și îngroșate anumite afirmații inabile ale acestuia, care, integrate într-un context afectiv specific, să trezească spontan reacții de respingere.

Una din acuzațiile principale care i se aduc lui Maiorescu este aceea că el compară defavorabil pe munteni cu transilvănenii. Maiorescu fusese extrem de imprudent în redactare, întrebându-se retoric : „Unde e la noi căldura și focul, unde naționalimea și patrioțimea acea ce însuflețește pe românii ardeleni ?”⁵⁵. Prilejul pentru Simeon Marcovici să-i replice sever : „Nimeni nu tăgăduște românilor ardeleni naționalimea și patrioțimea și de obște se dorește înaintarea lor spre desăvârșire întru toate ; oricând însă a avut și Țara Rumânească prilej de-a da pe față focul său, deodată s-au ivit din sînul ei bărbați, deși nu clasici, căci aceasta nu era cu puțință la început, dar de mijloc, care s-au silit în tot chipul a pune temeliiile învățăturilor pe bazuri neclintite și a da geniului rumânesc sborul ce i se cuvine... Peste acestea, care parte a Rumâniei este mai înaintată decît Țara Rumânească ? Care are Școale mai numeroase și mai regulate, cărți mai multe, un sbor mai înfocat și o emulațiune mai vioaie ?”⁵⁶. Heliade pune și el sare pe aceeași rană : „Unde e căldura și focul ? ce mi-e una, ce mi-e alta, căci aci nu e vorba să tracteze d. Maiorescu de fizică, sau să arate deosebirea a două sinonime, ci să arate că noi suntem mai reci, mai mișei, mai ticăloși decît ardelenii”⁵⁷. Deși aceste expresii îi aparțineau lui și nu lui Maiorescu, Heliade nu ezită să-l acuze pe acesta că „pune vrajba între cei de dincolo și între cei de dincoace, ocărînd pe unii și lăudînd pe alții !”⁵⁸. Mai subtil decît ceilalți polemisti, Heliade sesizează și o altă scăpare de condei a lui Maiorescu, care scrisese „cu toate că acum am altă patrie”⁵⁹, ceea ce pentru cerberul păzitor al naționalității în care se transformase redactorul „Curierului românesc” suna ca o blasfemie : „Adevăratul român cu mîntea întreagă și cu inima curată cînd se află între români, nu zice că se află în altă patrie... Așadar, d-lui e strein aci. Eforia școalelor însă, nu l-a ales ca strein, ci ca român, l-a ales profesor și inspector ca să învețe și să privegheze, ear nu ca să semene vrajba și să batjocorească neamul și pe camarazii săi”⁶⁰. Marcovici îl acuză și el pe Maiorescu de necunoștință, dat fiind că „Țara Rumânească a îmbrățișat cu dragoste pe d. Maiorescu, și l-a așezat în post de cinste, de care însuși

⁵³ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, pp. 295—296.

⁵⁴ I. Genilie, *Idee despre starea literaturii și învățaturii de acum în România în „Cantor de avis”*, supliment la nr. 73/14 mai 1838, p. 1.

⁵⁵ I. Maiorescu, *Domnule redactor!*, p. 121.

⁵⁶ M.S., *Domnule redactor*, pp. 154—155.

⁵⁷ V. A. Urechia, *Un episod...*, p. 473.

⁵⁸ *Ibidem.*, p. 470.

⁵⁹ I. Maiorescu, *Domnule redactor!*, p. 121.

⁶⁰ V. A. Urechia, *Un episod...*, pp. 470—471.

cu dreptate se inginfează, puindu-și toate titlurile supt iscălitură, se va vedea că în loc de-a se face cenzor satiric a toatei nații, dreptatea cerea a păzi măcar bunele cuviințe, dacă nu a se arăta recunoscător”⁶¹.

Dincolo de exagerările polemiștilor, falia dintre munteni și ardeleni era reală și adâncă. Transilvănenii care veneau în Țara Românească aveau substanțiale probleme de adaptare, probleme care țineau atât de climatul cultural și socio-politic deosebit, cât și de aspecte mai prozaice, de zi cu zi, cum ar fi pronunția și regulile gramaticale folosite. Maiorescu îi mărturisește astfel lui Barițiu : „Au o prea iubire nemăsurată asupra locului nașterii și asupra dialectului care se vorbește la dânșii. Noi, înaintea unora dintr-aceștia, suntem *ungureni* : *Ungureanul* la ei nu e *Român* ; el vorbește și scrie într-o limbă *stricată*. Astfel sfaturile noastre nu se ascultă. Ei singuri vor să fie făclia, care să lumineze la tot neamul. Numai măsurile lor să fie drepte și primite, numai dialectul lor cunoscut de bun. Ei singuri „Fă-tot”⁶².

Acceptați numai pe jumătate, simțindu-se ei înșiși nu chiar în largul lor, transilvănenii emigrați în Țara Românească aveau tendința firească de a se apropia unii de alții. Dacă uneori izolarea geografică în așezări depărtate îi împiedica să se vadă suficient de des, corespondența era un mijloc de a menține niște legături statornice și de a evada din când în când din mizeriile vieții cotidiene. Comunicând însă predilect din punct de vedere spiritual tot cu transilvănenii, ei aveau tendința de a evoca cu nostalgie aspectele pozitive din provincia de baștină, inevitabil socotită superioară, și de a se întări reciproc în atitudinea critică față de realitățile muntene, îngreunându-și implicit asimilarea. O funcție similară avea și corespondența cu prietenii ardeleni rămași la nord de Carpați. Astfel, la sfârșitul lui aprilie 1838 Timotei Cipariu îi scrie lui Barițiu : „De la Trif astăzi am luat a 2/-a/ carte de când el e în Țara Românească, dintr-altele multe care el zice că mi le-ar fi trimis, și mă înștiințează despre starea literaturii de acolo mai cu aceleași frasuri ce le-ai publicat la nr. 16 în *Foaie* ; sunt însă unele și mai originale”⁶³. Chiar dacă nu sînt intru totul de acord cu Maiorescu, ardelenii se simt atașați afectiv de acesta în încercarea dificilă prin care trecea. Vasile Pop scrie astfel din Zlatna lui Barițiu : „Din înștiinț/ar/ea Maiorescului mi se vede că el s-au căit ce au scris. Numai de nu ar fi tîrziu. Me-ar părea foarte rău de s-ar fi nefericit”⁶⁴. Părerea de rău este sentimentul dominant și la Cipariu : „Trif mi-au scris și el, cînd au plecat îndărăpt, multe, poate nu toate cu lapte. El mi se vede că s-au umilit foarte, oricît se-ntoarce și se explică. Vezi ce face nesocotința ? Scrie el că Murgul se duce și el îndărăpt la Banat, urîndu-se cu țărenii. Rău destul că nici cei cu minte nu pot să se înțeleagă. Ursita românelui, bagsam, e să fie de-a pururea și preste tot, și în parte, nefericit”⁶⁵. Atașamentul afectiv nu exclude însă unele judecăți destul de nuanțate. Astfel, incidentul este subiect de discuție pasionată în mediul intelectual de la Blaj : „Cetirea scrisorilor asupra acestui au pricinuit aici

⁶¹ M.S., *Domnule redactor*, p. 156.

⁶² B.A.R., mss. rom. 997, f. 136^v. În ediția *George Bariț...*, I, p. 214 textul este parțial croșetat.

⁶³ *George Bariț...*, IV, pp. 121—122.

⁶⁴ *Ibidem.*, V, pp. 27—28.

⁶⁵ *Ibidem.*, IV, p. 134.

o simțire deosebită. Rucăreanul e judecat de toți că trebuie să fie om prost, de e și boieriu, precum se vede din urgisire, cu care caută în gios la toți popșorii, dăscălencii și slugulițele de vamă. Ciocoi încălțaț, îmbrăcat. Celalalt /Simeon Marcovici — MLM/ se vede om așezat și întru necazul ce l-au simțit la cetirea articolului din foaia d-t/ale/, și scrie, preste tot luind, foarte omeneste. Amîndoi se razimă însă pre părerea că doară M/aiorescu/ pre clasici satirizează; ci mai bine făcea să se fie slobozît *ad meritum* și să dovedească cu seriozitate nentemeierea judecății M/aiorescului/”⁶⁶. Deși este evident că ardelenii nu sînt adepții soluțiilor forte, și din acest punct de vedere ei îl compară nu tocmai favorabil pe Maiorescu cu Aaron Florian⁶⁷, ei nu uită să adauge că Transilvania era mai evoluată cultural, că aici exista o mai mare libertate de expresie decît în Țara Românească : „Ai noștri nu sînt așa oameni, numai de persoană să nu te atingi. Deobște poți să grăiești cîtu-ți place, că părerile sînt slobode. Noi încă am fost atinși cîteodată în *Gazetă* și *Foaie* și apoi am rîs noi de noi, alții ne-am făcut a nu ști nimica, și au trecut”⁶⁸.

Am văzut mai sus că unul dintre elementele care tensionau suplimentar relațiile dintre transilvăneni și munteni erau disputele dialectale. Acestea erau cu atît mai acute cu cît societatea românească tocmai era angajată în procesul complex al cristalizării limbii literare, iar intelectualii de pe ambele părți ale Carpaților își apărau cu înverșunare variantele provinciale proprii. Ideea că Maiorescu intenționa să publice o dizertație „despre începutul, natura și principii/le/ limbii românești”⁶⁹ îi umple de indignare pe adversarii săi : „Iar pentru unirea ce se opintește autorul a introduce prin disertația sa în limba rumânească, lăsînd la o parte că nu este acesta mijlocul de-a apropia și uni duhurile, socotesc că nu greșesc declarînd, că din toate dialectele limbei rumânești, cel din țara rumânească este cel mai dulce, cel mai armonic și poate cel mai înaintat”⁷⁰. În încercarea de a demonstra neseriozitatea profesorului de la Craiova analiza lingvistică a articolului său devine punctul forte al replicilor. Căutînd expresii și cuvinte neconforme — după părerea lor — cu limba română, toți opinenții se poticnesc în „naționalimea” și „patrioțimea” lui Maiorescu, în „scribleri” și „opintire”, în alte expresii pe care ei le consideră nedemne de calitatea de profesor de stil național⁷¹.

Singurul care încearcă o argumentare desprinsă de pasional — dar nu lipsită de părtinire — a superiorității limbii vorbite în Țara Românească este Genilie. Ardelean de origine, dar venit cu mai mult timp în urmă în Țara Românească, el acceptă că „limba transilvană nu numai că s-a amestecat cu atîtea vorbe și frase ungurești și nemțești, ci și pronunția

⁶⁶ *Ibidem.*, p. 129.

⁶⁷ Cipariu către Bariț : „Hei, hei, de multe ori ar putea omul să grăiască și adevărul, ci trebuie să caute la stărlie impregiur. Io sînt pășit și insumi și mai nainte de pășină încă am știut că așa este și m-am ferit totdeauna. Vezi, celălalt /Aaron Florian — MLM/, a căruia scrisoare nu i-o ai publicat, de au și scris asemenea nu au poțit să i-o tipărești, și e mai cuminte. Aceasta-și cunoaște starea sa, Maiorescu nu” (*Ibidem.*, p. 129)

⁶⁸ *Ibidem.* ; vezi și scrisoarea lui Maiorescu către Bariț din 20 dec. 1840 : „alți oameni sînt la voi, alții aici. Noi n-avem publicitate decît ciomagul. Cel care nu se șfiește a da cu bolovani e învingător, înțeleptul trebuie să se tragă după ușe” (*Ibidem.*, I, p. 244).

⁶⁹ I. Maiorescu, *Domnule redactor!*, p. 122.

⁷⁰ M.S., *Domnule redactor*, p. 156.

⁷¹ V. A. Urechia, *Un episod...*, pp. 457—475.

și inversiile lor sînt parte împrumutate din aceste limbi, parte siluite după latinie. Îndeletnicirea cea multă la latinie și alte limbi și neîngrijirea de românie să vede că mai mult a vătămat pe Transilvani decît i-a folosit pentru alcătuirea limbii”⁷². După ce argumentează într-un mod asemănător de ce nu se poate lua ca model graiul vorbit în Moldova, Genilie ajunge bineînțeles la ideea că cea mai potrivită este limba din Muntenia și că aceasta ar trebui deci să fie folosită în compunerea operelor literare⁷³.

O altă problemă în jurul căreia se poartă polemica este influența franceză și moda traducerilor servile. Paul Cornea consideră că la mijloc era disputa dintre două modele culturale alternative, francez și german⁷⁴. Argumentul său principal este subtextul pe care l-ar dezvălui o replică a lui Rucăreanu: „Este de netăgăduit, Domnule, că în țara noastră s-a întins oarecare gust de Galomanie; dar slavă domnului că nu domnește trebuința, sau nevoia nemțomaniei!”⁷⁵. În realitate Maiorescu nu pomeneste nicăieri de un model cultural alternativ celui francez, fie el german sau de altă sorginte; el recomandă numai — cu doi ani înaintea lui Mihail Kogălniceanu — o aplecare mai stăruitoare asupra specificului autohton⁷⁶. Cu toate acestea, lectura creativă a lui Rucăreanu, care decodifică textul lui Maiorescu potrivit propriilor sale presupuneri și pre-judecăți, nu este cu totul lipsită de temei. Citeva luni mai tîrziu Maiorescu îi scria lui Barițiu: „Moldovenii ne întrec și ne-au întrecut... Tinerii lor, cari învață în Germania, nu se întorc cu atîte fumuri, cu atîte idei sublime despre sine, ca ai noștri de la Paris, unde toate le-au învățat, numai ce la trebuia, ca unor rumâni, nu”⁷⁷. Preferința pentru cultura germană nu era proprie numai lui Maiorescu, ci era mai larg răspîdită printre intelectualii ardeleni⁷⁸; astfel, doi ani mai tîrziu Aaron Florian îi scria în termeni similari aceluiasi Barițiu: „Kogălniceanu a fost în iarna trecută aici la noi... Și-a făcut creșterea și învățătura în Berlin, nu în Paris, ca stricații noștri!”⁷⁹.

Critica franțuzismului — prezentă și la alți ardeleni veniți în Țara Românească⁸⁰ — avea o miză socială considerabilă. Intelectualii care mijloceau contactul publicului cu cultura cea mai prestigioasă din Europa dobîndeau prin aceasta o poziție socială privilegiată în raport cu cei care nu aveau acces direct la această cultură. De aceea ei au perceput atacul lui Maiorescu ca o amenințare la adresa uneia dintre sursele lor majore de prestigiu și au reacționat vehement, argumentînd necesitatea traducerilor pentru o cultură aflată la începuturile maturizării sale, cum era socotită cea română. Simeon Marcovici se face exponentul teoriei mimesis-ului cultural: „ce defăimare poate fi a imita literatura unei nații foarte civilizate,

⁷² I. Genilie, *Idec...*, p. 3.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ P. Cornea, *Pașoptismul...*, loc. cit.

⁷⁵ Rucăreanu, *Domnule redactor*, p. 150.

⁷⁶ I. Maiorescu, *Domnule redactor!*, p. 122.

⁷⁷ *George Barițiu...*, I, p. 218.

⁷⁸ Cf. L. Boia, *Sur la diffusion de la culture européenne en Roumanie (XIXe siècle et début du XXe siècle)* în „Analele Universității București. Istorie”, XXXIV, 1985, îndeosebi pp. 54–61.

⁷⁹ *George Barițiu...*, I, p. 22.

⁸⁰ *Ibidem.*, IV, p. 132, nota 9.

care are scriitori clasici în orice materie ? Dar se vede învederat, că d. Maiorescu a judecat un lucru ce nu cunoaște, și nimeni nu este atît de nedrept încît să ceară de la d. Maiorescu a vorbi cu știință de un lucru ce-i este necunoscut, cu toate că mulți nu cunosc dar respectează ceea ce se respectează de cele mai luminate nații”⁸¹. Apărînd o opțiune culturală, opoziției lui Maiorescu își apărau de fapt propriile contribuții la îmbogățirea literaturii române cu traduceri din franceză. Nu trebuie uitate marile proiecte de traduceri din clasici ale lui Heliade. Interesant este însă faptul că în timp ce Heliade evită să pronunțe asupra influenței franceze, cel care licitează această opțiune, ajungînd chiar să afirme primatul traducerilor asupra literaturii originale, este Simeon Marcovici : „Pentru celelalte trei, adică ușurătatea, nestatornicia și procopsința superficială, este de mirare cum autorul a putut da aceste numiri la statornicia și bine chibzuita hotărîre de-a traduce mai întii cărți clasice că să se înmulțească ideile, să se îmbogățească limba cu ziceri și expresii și apoi să înceapă compunerile. Se poate oare numi procopsința superficială dorința de-a dobîndi în limba sa ideile scriitorilor clasici, celor streini, ori măcar de care nație vor fi ? Cum ș-au format națiile limba ? mai întii prin traduceri”⁸². Și în acest caz Genilie este mult mai echilibrat, afirmînd că „traducerile țin al doilea grad în literatura unei nații”⁸³. Ca apărător al realizărilor culturale, el acordă mai multă atenție prezentării literaturii originale, domeniu în care preferințele sale se îndreaptă spre Cîrlova, pe care îl oferă ca model de imitat de către scriitorii tineri⁸⁴.

Am văzut mai sus că polemica este departe de a se desfășura numai la nivelul ideilor, vizînd foarte insistent discreditarea lui Maiorescu și chiar penalizarea administrativă a acestuia. Autorii articolelor acționează pe ambele fronturi, Simeon Marcovici fiind și cel care scrie plîngerea profesorilor de la Sf. Sava. Ei se îngrijesc atît de „montarea” opiniei publice, cit și de împiedicarea lui Petrache Poenaru de a lua apărarea lui Maiorescu, de știute fiind relațiile bune dintre cei doi și faptul că Directorul Eforiei era lăudat în articolul incriminat. Simeon Marcovici recurge la următorul silogism : „Cu toate că d. Maiorescu se silește a se pune supt scăparea cinstitei Eforii și a direcției școalelor prin laude lingușitoare, dar această laudă este o defăimare fățarnică, căci dacă Eforia este bună și direcția privighetoare, urmează ca și profesorii să fie buni și privighetori ; dar de vreme ce autorul scrisoarei încredințează că profesorii nu-și îndeplinesc datoriile din cunoștință și o fierbințeală patriotică, consecvența matematică a acestii încredințări este că nici Eforia este bună, nici direcția silitoare”⁸⁵. La rîndul său, Heliade recurge la o notă psihologică pentru a-l pune într-o poziție incomodă pe Petrache Poenaru : „D. Maiorescu încă nu defaimă pe toți profesorii pentru că, ca un împărat iscălit cu slove mari, se milostivește a lăuda pe d. Aaron că scrie ușor și pe d. director . . . Acești bărbați știu să se gîndească că o astfel de laudă întemeiată pe ocară a tot neamului și a tuturilor camarazilor lor, este o ocară pentru d-lor din cele mai obraznice”⁸⁶.

⁸¹ M.S. *Domnule redactor*, p. 155.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ I. Genilie, *op. cit.*, p. 5.

⁸⁴ *Ibidem*., pp. 6—9.

⁸⁵ M.S., *Domnule redactor*, p. 156.

⁸⁶ V. A. Urechia, *Un episod...*, p. 472.

Prin aceste abilități tactice, ca și prin întreaga lor campanie de presă, adversarii lui Maiorescu au reușit izolarea acestuia. Astfel încât, suspendat din învățămînt și tratat ca un paria la București, profesorul craiovean avea să descopere într-un mod dureros vulnerabilitatea intelectualului lipsit de alte posibilități decît cele decurgînd din exercitarea profesiei sale. Situația devenită critică este dezvăluită fără înconjur în scrisoarea din 20 mai către Petrache Poenaru : „Domnul meu, cred că nu te va fi rugat un om într-o stare așa de desnădăjduită ca mine . . . Eu n-am avut nici un capital, ba sunt dator pe cărți”⁸⁷. Problemele nu sînt numai de natură financiară, ci și socială, prestigiul social fiind esențial pentru o persoană publică cum era un cadru didactic : „De mă judecați spre nenorocirea mea, adică să-mi perd postul; cum o să mă mai înfățișez eu între oamenii cari m-au cinstit și m-au iubit odată? Apoi cum o să duc eu nevastei mele însărcinate o astfel de veste? . . . Dar aș mai putea eu trăi să mă văz hrănit și îmbrăcat după mîinile unei femei? Socotește acestea acum : rușinea ce o să fie pe mine, sărăcia negativă, au de nu altă rușinea ca să fiu eu hrănit de nevastă-mea?”⁸⁸.

Două concluzii se impun : mai întii, în societatea românească din perioada regulamentară — și nu numai — nu exista încă o delimitare între polemica de idei și conflictele personale, transgresiunile fiind regula și nu excepții ocazionale. În aceste dispute valoarea culturală intrinsecă a oponentilor este ultimul lucru care contează. Astfel, atunci cînd Maiorescu a încălcat tabu-ul și a criticat pe ceilalți profesori, valoarea lui de cadru didactic⁸⁹ și scrierile de pînă atunci⁹⁰ sînt uitate cu totul. Grupurile de intelectuali influente cultural și social încearcă să reprime orice critică ce le-ar putea leza prestigiul și în acest sens nu ezită să încerce să antreneze și autoritățile publice cu mijloacele administrative de care dispun acestea. Poziția autorităților este deseori delicată : neinteresate de cele mai multe ori de fondul conflictului, ele sînt însă vulnerabile la valurile de indignare spontană sau montată a opiniei publice. În acest context libertatea de expresie a intelectualilor era limitată de vulnerabilitatea lor la presiuni sociale de factură foarte diversă, mergînd pînă la riscul pierderii slujbei și al excluderii din grupul social elitar în care se străduiau să se integreze. Un risc pe care cei mai mulți — de exemplu Aaron Florian și Cipariu⁹¹ — nu și-l asumă, un risc care explică însă multe dintre frustrările trăite intens de aceștia.

În al doilea rînd, se cuvin a fi evaluate demarcările provinciale puternice ce se făceau simțite în planul relațiilor interpersonale. Intensificarea circulației intelectualilor în această perioadă⁹², o anume concurență

⁸⁷ *Ibidem.*, p. 454.

⁸⁸ *Ibidem.*, pp. 454—455.

⁸⁹ Cîțiva ani mai tîrziu Petrache Poenaru scria lui Maiorescu : „am avut prilej a cunoaște bine de aproape rivna Dumitale pentru inaintarea școlii din Craiova” (B.A.R., A 2991 /fost mss. rom. 4516/, f. 96^v).

⁹⁰ Mai multe articole pe teme de istorie romană în „Biblioteca Românească”, părțile VIII și IX/1834, semnate însă numai „Ioan Trif”.

⁹¹ Aaron Florian : „voi compune cînd și cînd cite un articol, pe care ți-l voi trimite pentru foaia literară, rugîndu-te a-l primi să-l publicezi. Articolele nevinovate vor fi iscălite de mine și așa se vor și tipări; cele care vor fi mai înșepătoare se vor tipări anonim sau cu litere inițiale schimbate” (*George Bariț* . . . , I, p. 16); pentru Cipariu, vezi *ibidem.*, IV, p. 129.

⁹² A. Stan, *Unitatea națională prin legături între cîrturari în anii anteriori Revoluției de Ia 1848* în „Revista de istorie”, 41, 1988, nr. 4, pp. 386—403.

între ei și permanenta comparație între provinciile românești au generat un tip de comunicare în care ideea alterității era puternic prezentă. Dincolo de acest strat al realităților curente, se poate observa totuși că nici unul dintre cei implicați nu valorizează pozitiv existența acestei alterități. Nici unul nu afirmă fățiș că celălalt este inferior numai pentru că provine dintr-o altă provincie românească, ci acuză pe oponenti că ei au prejudecăți față de frații din celelalte provincii românești. Particularismul provincial este astfel conotat negativ, iar ideea unității naționale peste orice alte delimitări apare ca o valoare superioară, aflată în plin proces de afirmare. Dincolo de disputele dintre ei, atunci când se află la catedră intelectualii aflați în discuție manifestă o responsabilitate deosebită față de educarea tinerilor în spirit național, accentuând cu toții ideile unității și identității comune a tuturor românilor. Rămâne însă ca cercetări viitoare să lămurească în ce măsură și în ce ritm impunerea primatului solidarității naționale față de celelalte forme de solidaritate existente ⁹³ depășea cercul elitei intelectuale și domina trăirea unor straturi sociale mai largi.

FREEDOM OF OPINION AND SOCIAL PRESSURE IN 1838 VALLACHIA

Summary

În 1838, Ioan Maiorescu, school-inspector and teacher in Craiova, published in a literary magazine from Brașov a critical article on Vallachian culture, which aroused widespread polemics and imperiled his career.

The author of the present article tries to add new evidence to this incident and to analyse the social background of the conflict. Two aspects occurred: first the cleavage between intellectuals of Transylvanian and Vallachian origin, cleavage deepened by professional competition, by divergent preferences for German or French civilization, by dialectal differences and by the struggle to impose their own choice of a literary language. Despite these daily clashes, nobody said that the differences were a good thing and there were marked tendencies towards imposing a common Romanian identity.

The second aspect that occurred was the lack of distinction between intellectual debates and personal feuds. Critics was seen as an attack upon one's social status, and influential members of the intellectual elite responded not only by energetical press counterattacks, but also tried to use the administrative power of the government in order to penalize their opponents. The authorities, although most often not directly interested in the debate, were vulnerable to pressures from segments of public opinion and from professional lobbies and therefore helped sometimes to repress the challenges to the extant cultural (and social) order. Financially dependent on wages from public offices, most intellectuals didn't dare to take nonconformist stands, but, frustrated of expressing their opinions, they were full of resent against the social order and their own lack of power.

⁹³ M. L. Murgescu, B. Murgescu, *Conștiința națională ca formă de solidaritate umană în „Societate și cultură. Noua alternativă”*, nr. 1/1990, pp. 44–46.

ASISTENȚA SOCIALĂ ÎN PRINCIPATE (secolul XVIII — începutul secolului XIX). ÎNTRE RELIGIOS ȘI LAIC

LIGIA LIVADĂ-CADESCHI

Asistența socială, ca tip de activitate socială specifică, apare atunci când numărul celor care-i vor deveni beneficiari și obiect al preocupărilor riscă să producă dereglări în societate, în cea mai mare parte a ei. La începuturile epocii moderne, beneficiarul asistenței sociale e în primul rând săracul (bolnavul sărac). În Principate, grija publică în ceea ce-l privește e un fapt tardiv, sfârșitul sec. XVIII — începutul sec. XIX, și lipsit de amploarea pe care fapte similare au căpătat-o nu numai în apusul, dar uneori și în centrul Europei. Fenomen complex, prin multitudinea și diversitatea cauzelor care o produc, sărăcia răsună diferit în conștiința publică, funcție de nivelurile sociale pe care le atinge. Pe de altă parte, atitudinile colective față de sărăcie sînt purtătoare ale unor plurivalențe și ambiguități a căror vitalitate le-a făcut să străbată secolele istoriei medii și moderne, ajungînd uneori pînă în zilele noastre. Dacă marile religii universale au valorizat sărăcia ca opțiune individuală conștient asumată, nu înseamnă că toți cei atinși de această stare beneficiau dintru bun început de nimbul sfințeniei sau măcar de înțelegerea colectivității. Sărăcia involuntară e în general degradantă, atunci când se referă la persoane al căror statut social e posibil să fie supus deteriorării, sau de-a dreptul respingătoare, atunci când se referă la masa zdrențăroșilor vagabonzi, priviți mai întotdeauna cu repulsie și neîncredere.

Aceste atitudini, caracteristice multor spații, coexistă, în general, cu preponderența uneia sau a alteia, funcție de nivelul și pericolozitatea gradului de sărăcie-sărăcire dintr-o societate dată. În ceea ce privește societatea românească pînă către sfârșitul secolului XVIII, aceasta nu pare foarte sensibilă la problema sărăciei, ale cărei dimensiuni nu debordează așa-numitul prag de toleranță la mizerie și nici nu par a se apropia amenințător de acesta. Sfârșitul secolului XVIII și începutul celui următor sînt perioada experimentării unor noi soluții în problema săracilor, pe fondul disocierii lor clare după criteriul apartenenței sociale. Faptul că sărăcia nu se manifestă decît tîrziu, și uneori timid, ca grijă publică, nu înseamnă că spațiul românesc nu s-a confruntat cu această problemă. Există însă o serie de caracteristici ale istoriei noastre care trec asistența socială în sarcina unor comunități mai mici, clar delimitate și bine organizate pe temeiul cutumei și al legii scrise: familia, satul, breasla. Primele coduri de legi românești, de la jumătatea secolului XVII, prevăd, sub amenințarea cu pedeapsa dezmoștenirii, obligația copiilor de a se îngriji de părinții

lor bătrâni și bolnavi¹; ca și pe aceea de a-i „hrăni” pe părinții lor „de vor fi săraci”². Părintele care-și trimite fiul bolnav la spital decede din drepturile părintești³, iar fiul ce-și trimite tatăl în același loc va fi pedepsit ca un „ucigătoriu ce face ucidere grabnică”⁴. O sută și ceva de ani mai târziu, un hrisov de reorganizare a vieții mănăstirești, dat de Alexandru Ipsilanti, după 1775, în domnia sa munteană, stipulează că cei care vor să se călugărească trebuie, mai înainte, să-și alcătuiască testamentul „împărțindu moștenirea lor la cei ce aveau datoria să-i caute la bătrînețe și la rudeniile lor i la altu cinevași ce li se vor păre este cu cale”⁵. *Cartea românească de învățătură* prevede și ea că, un om bolnav poate face act de moștenire în favoarea unui străin de familia lui cu condiția ca acesta să-l îngrijească pînă la moarte. Dacă îndatorirea nu e respectată, toată moștenirea trece în seama domnului⁶. În condițiile în care bătrînețea și boala sînt cauze frecvente de sărăcire, prin piedicile pe care le pun desfășurării unei activități producătoare de venituri, aceste situații se reglementează individual și/sau în cadrul familiei, care va mai fi multă vreme încă una din principalele forme de solidaritate umană și socială.

Un alt tip de comunitate socială care securizează pe acela dintre membrii săi ajuns într-o stare materială precară, în urma unei boli sau la bătrînețe, este breasla. Tot ea organizează și plătește pomenirile (slujbe și mese) prescrise de religie pentru comemorarea membrilor morți săraci ai breslei. Ambele prevederi sînt prezente în aproape toate statutele de breaslă pe care le-am întilnit. Iată spre exemplificare pasaje dintr-un hrisov al bărbierilor din București. La Cutia de milostenie ce o ține breasla, contribuie săptămînal toți meșterii și toate calfele, cu cîte 3 și respectiv 2 bani. Starostele și administratorii breslei pecetluiesc și țin socotelile acestei case de bani speciale. Fondurile se folosesc la organizarea praznicului anual al Sfintei Paraschiva, protectoarea breslei și „la moartea vreunui meșter din breasla lor, ce nu va ave cu ce să i se facă trebuincioase cele ale îngropării i ale pomeuirei”. De asemenea, „de va rămîne vreun meșteru de ai lor — membru cu drepturi depline deci — la slăbiciune și la sărăcie, de boală sau de altă întîmplare iarăși dintr-aceia bani să-l ajuto-reze cu ce va fi cu cale după starea lui”⁷. Prevederi de acest tip sînt o caracteristică general europeană a corporațiilor pe meserii. Rostul acestor stipulații devine mai clar, dacă ne gîndim că, în general, scopul breslelor era acela de a stăvili concurența și a asigura un trai decent tuturor membrilor lor. Ideea că fiecare trebuie să trăiască în societate la un nivel compatibil cu cel al grupului social căruia îi aparține a fost dragă întregului ev mediu european, ca și începuturilor perioadei moderne. Și ea e comună întregii societăți, sau mai corect acelei părți a societății care participă la decizie. În virtutea ei, dintre potențialii solicitanți ai unui ajutor public

¹ *Îndreptarea legii*, 1652, Edit. Academiei, ediție critică, București, 1962, p. 276.

² *Ibidem*, p. 280.

³ *Carte românească de învățătură 1646*, Edit. Academiei, ediție critică, București, 1961, p. 93.

⁴ *Ibidem*, p. 93, și *Îndreptarea legii*, p. 239.

⁵ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. I, București, 1891, p. 50–56, doc. din 1778 (fără lună).

⁶ *Carte românească...*, p. 91.

⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 451–452, doc. din 6 oct. 1783.

vor fi totdeauna favorizați reprezentanți sărăciți ai unor grupuri sociale care se bucură de un anumit respect și de o poziție medie spre înaltă sau înaltă, în societate. Pe de altă parte, breslele îndeplinesc un rol de asistență socială și față de săraci umili, străini de corporația respectivă. Fiind vorba aici de praznicele anuale închinare sfintului patron al corporației sau de pomeni pentru comemorarea membrilor morți ai acesteia, motivația gestului e pur rituală, religioasă. În ceea ce privește valoarea practică a acestui tip de pomeni ea trebuie să fi fost aproape nulă, căpătînd oarecare consistență numai privită în ansamblu și raportată la numărul de sfinți-patroni și comemorări care se prăznuiau la nivelul unui oraș întreg și pe parcursul întregului an. Sărăcimea orașelor mai mari cunoștea probabil bine acest calendar religios și „onora” cu prezența ei tipul de mese comune mai sus amintit. Ceea ce nu înseamnă că toți căpătau de pomană, mai cu seamă că ficcare biserică (patronală) și uliță mai importantă pare să-și fi avut săracii proprii, iar omul timpului de care ne ocupăm e mai binevoitor față de cerșetorul cunoscut decît față de vagabondul aflat în trecere pe acolo.

În plus, problema asistenței sociale, a numărului celor care ajung să aibă nevoie de aceasta ca și motivația sub semnul căreia ea se îndeplinește trebuie abordate ținînd cont de anumite caracteristici ale societății românești la vremea respectivă. Sec. XVIII — un secol 18 prelungit pînă către 1829—1831 — a fost un secol traumatizant pentru lumea românească în totalitatea ei. Dominat de grave probleme politico-militare el e o perioadă de concentrare și polarizare a bogăției, măsurată de multe ori la vremea respectivă în pămînt și brațe de muncă. Problema asistenței sociale se pune, de obicei, pentru Europa, atunci cînd cadrele tradiționale ale vieții rurale sînt minate de existența unei oferte prea abundente de mină de lucru țărănească necalificată sau slab calificată. Negăsindu-și deuseu pe piața rurală a mîinii de lucru, ea se îndreaptă spre oraș, care se află însă în aceeași imposibilitate de a o folosi. Sec. XVIII e o vreme a tranziției către forme de producție capitaliste, dar condițiile specifice în care se face această tranziție nu dau naștere unui exod masiv al ruralilor către orașe. Lumea românească e în continuare o lume a satului. O demografie rurală deloc spectaculoasă și un dezinteres manifest față de marea producție de piață datorat în primul rînd condițiilor impuse de Imperiul otoman comerțului Principatelor, apoi fiscalității averse și pericolelor cvasi-permanentele ocupații militare completează imaginea societății românești în vremea fanarioșilor. Insecuritatea averii proprii, mai ales la nivelul mic și mijlociu face ca profitul să nu-și exercite mirajul asupra gospodăriei țărănești al cărei nivel rămîne de multe ori la limita subzistenței. Aceasta nu înseamnă că îmbogățirea sau sărăcirea nu există și că mobilitatea socială e nulă. Ci numai că îmbogățirea se face adeseori prin cămătărie sau extorcare, la adăpostul unei slujbe domnești deținută în cadrul unei administrații a cărei corupție și venalitate sînt cu atît mai redutabile cu cît sînt structurale și că sărăcia țărănească, reală, rămîne o dramă care se consumă în totalitate în mediul rural. Atîta timp cît comunitatea sătească funcționează normal, ea asigură printr-un complex sistem de daruri și pomeni ajutorarea familiilor celor mai sărace. De asemenea nu trebuie uitat că văduvele, categorie numeroasă în cadrul sărăcimii, sînt scoase din cîsla satului. Migrația țărănească există, dar ea are un caracter rural și se

desfășoară dinspre zonele cu obligații mai grele către cele cu obligații (de muncă de obicei) mai ușoare.

Problema sărăcirii se pune în mod vizibil, în documente, pentru reprezentanții clasei boierești și slujbașii domnești. La nivelul clasei supra-puse mobilitatea socială pare mai accentuată. Deși mutații masive se vor produce abia după 1829—1831, schimbările se anunță încă din a doua jumătate a sec. XVIII. Cel care intervine de astă dată în sprijinul celor rămași fără venituri suficiente e statul. Domnul încearcă, prin mecanismele pe care le pune în funcțiune, să facă din întreținerea lor o sarcină cu adevărat publică, la care participă întreaga societate.

Până la a deveni o problemă a administrației publice, asistența socială a fost, cel puțin din punct de vedere al motivației, o problemă religioasă.

Pe linia modelului cristic și apostolic biserica creștină și-a asumat, cel puțin teoretic, săracul, bolnavul, străinul, captivul, oprimatul, neajutoratul de orice fel. Atunci cînd laicii iau în seamă categoriile mai sus amintite, ei o fac în virtutea idealului și a preceptelor biblice. Vechiul Testament însuși cuprinde „Legi privitoare la asuprirea celor săraci” (Exodul, cap. 22, . . . 21—27 și cap. 23 ; 6—8—9) care interzic asuprirea văduvei, orfanului, săracului, străinului. Suportul ideologic al bunăvoinței față de toți aceștia pare a fi însă Evanghelia după Matei (cap. 25 Judecarea viitoare 31—46). În ziua Judecății Ultime „Împăratul va zice celor de la dreapta lui : Veniți binecuvîntații Tatălui Meu de moșteniți Împărăția care v-a fost pregătită de la întemeierea lumii. Căci am fost flămînd și mi-ați dat de mîncat ; Mi-a fost sete și Mi-ați dat de băut ; am fost străin și M-ați primit, Am fost gol și M-ați îmbrăcat, am fost bolnav și ați venit să mă vedeți ; am fost în temniță și ați venit pe la Mine . . . Adevărat vă spun că ori de cîte ori ați făcut aceste lucruri unuia din acești foarte neînsemnați frați ai Mei, Mie mi le-ați făcut”. Legătura între mîntuire și milostenie — caritate e afirmată explicit.

Pe de altă parte, într-o lume în care familia rămîne un element esențial de referință, grija pentru salvarea sufletului se manifestă în fiecare individ atît față de sine cît și față de înaintași. Pomenirea morților implică în aceeași măsură slujba religioasă întru iertarea păcatelor celui răposat, cît și împărțirea de daruri, pomeni. Între facerile de bine aceasta e considerată prima și cea mai importantă. Ea se îndeplinește de multe ori prin intermediul bisericii ale cărei raporturi privilegiate cu lumea veșnică asigură funcționalitatea gestului. Așadar, nu numai motivele pentru care oamenii dau de pomană nevoiașilor sînt de ordin religios — spiritual, ci însăși biserica în formele sale instituționalizate primește daruri cu scop explicit sau implicit de a le redistribui. Să nu uităm că încă părinții Bisericii teoretizaseră diferite formule de ajutorare a săracilor. Între biserica și săraci (după Evanghelie) legătura e organică : „Căci cunoașteți harul Domnului nostru Iisus Hristos. El măcar că era bogat, s-a făcut sărac pentru voi, pentru ca prin sărăcia lui voi să vă îmbogățiți”. (A doua epistolă a lui Pavel către Corinteni 8 ; 9). Indiferent dacă limbajul religios e metaforic și el se referă la sărăcirea pe care Iisus a suferit-o trecînd din condiția divină în cea umană, săracul pămîntean se bucură de oarecare bunăvoință, dată fiind asemănarea condiției lui cu cea cristică⁸. În cazul

⁸ Michel Mollet, *Les pauvres au Moyen Âge. Etudes sociales*, Paris, Édit. Hachette, 1978, p. 33, 34.

bisericii asistența (materială) pe care ea o oferă are sens și valoare liturgice. Atunci când se îngrijesc de mîntuirea lor viitoare, oamenii preferă să facă daruri bisericilor și mănăstirilor care la rîndul lor au tradițional în sarcină pe toți asupriții. Contractul mîntuire contra milostenie, prin intermediul rugăciunilor oferă mai multă credibilitate atunci când implică instituția specializată în relația cu divinul. „Acea ce vor să-și mîntuiască sufletul datori sunt a face milostenii”⁹. Pentru însuși domnul țării (aici Al. C-tin Moruzi) „ce de la D-zeu li s-au datu a stăpîni, fapta cea bună a milosteniei este mai aleasă și mai lăudată, mai încă cînd va fi către sfintele și dumnezeieștile mănăstiri unde se săvîrșesc dumnezeieștile slujbe... pentru spășania sufletelor”¹⁰. Un document de la Alex. Ipsilanti, din 1775 afirmă fără echivoc prioritatea bisericii în materie de primit daruri (milă) justificată de grija pe care ea o datorează celui aflat în nevoie : „Sînt multe inchipuirile faceii de bine și ale milosteniei și unele sunt cele ce se fac la rudeni și la prieteni și alte la cei săraci și lipsiți și iarăși altele ce se facu la biserici și mănăstiri i mai multu aleasă și mai de cinstită este această a treia facere de bine, adecă carele se face la casele lui D-zeu și la înfrunuseșatele mănăstiri, de vreme ce întru dînele nu numai D-zeu și laudă, se cîntește și se slăvește pe Domnul D-zeu și întru dînele și cei săraci și lipsiți se chivernisescu, dreptu această facere de bine... mai cinstită și mai de folos este decît toate celelalte...”¹¹. O mentalitate asemănătoare pare a fi orientat enumerarea celor „ce sunt folositoare nu numai vieții celei trupești” ci și celei sufletești și prin care „și fericirea cea după moarte se cîștigă” din hrisovul episcopiei Argeș de la C-tin Ipsilanti; acestea sînt „mănăstiri, biserici, spitaluri, ghiocomii, esenodochii și alte ca acestea”¹². O parte substanțială a gesturilor care ating asistența socială se fac așadar din noțiuni pur religioase și se consumă în preajma bisericii. Procesul de laicizare al societății va atinge însă cu timpul și acest domeniu. Cînd statul se va hotărî să preia pe seama sa o anumită categorie de solicitanți ai unui ajutor public, motivația se mută din domeniul religios în cel al binelui public și fericirii obștești, noțiuni mult prea vehiculate la vremea respectivă ca să nu fi pătruns și în Principate. Înfinați, cultivați și cosmopoliti, principii fanarioși erau la curent cu mișcarea de idei a lumii europene. Pe administrația lor suferindă de toate bolile pe care le produc instabilitatea politică, dominația externă și corupția internă și externă, ei nu se sfiesc să lipească fraze cu formă orientală și conținut european. În problema abordată aici, au avut totuși meritul de a căuta și chiar experimenta soluții noi, chiar dacă rezultatele obținute nu au fost la înălțimea planurilor. Înființat probabil la 1775, Departamentul Epitropiei Obștești care se ocupa între altele de Cutia Milelor (instituție de asistență socială girată de stat), de Orfanotrofie și de instrucție publică a constituit obiectul citorva reorganizări ulterioare. Din cauza „unor lipse, amestecări și neîntocmiri... cuviințioase veacului celui trecut iar nu celui de acum”, Departamentul Epitropiei face obiectul unei reorganizări în ianuarie 1798 sub domnia lui C-tin Hangerli. Preambulul său justificativ afirmă că „unde este politie, acolo după cuviință și oblă-

⁹ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. II, București, 1892, p. 119–120, doc. din 18 martie 1778.

¹⁰ *Idem*, vol. VI, București, 1893, p. 198–200, doc. din 14 iun. 1793.

¹¹ *Idem*, vol. I, p. 54–56, doc. din 20 martie 1775.

¹² *Idem*, vol. VIII, București, 1897, p. 390–391, doc. din 27 iun. 1806.

duire trebuie a fi și unde oblăduire cu începeri milostive și temeieri satornice și de folos, acolo și cetățenii sunt fericiți; aceasta este scopul cel mai ales și lucrul cel mai desăvârșit bun al politiei, fiindcă tot omul din fire caută fericirea... și fericirea norodului... socotim a fi datoria cea mai mare a unui stăpînitoriu". Această fericire „din nimic alta nu curge, fără numai din buna orînduială și ocîrmuirea obștirii”¹³.

Dacă grija pentru viața de dincolo sau pentru obșteasca fericire pămînteană justifică atenția față de cei care nu se pot întreține singuri, să vedem care sînt motivele în virtutea cărora cineva poate solicita și mai ales, obține asistența publică.

În primul rînd văduva și orfanul. Ocrotirea lor se bucură nu numai de o vechime cu adevărat biblică, dar e probabil și imperios necesară în sistemul apărării și transiterii patrimoniului familial. Văduva și orfanul sensibilizează în egală măsură binefăcătorul particular, biserica sau domnia. În afara vechilor instituții de solidaritate familială care reglementau administrarea averii orfanilor și educarea lor de către rude, exista în cadrul Epitropiei Obștirii un departament al orfanilor. Epitropii administrau averile orfanilor sau supravegheau administrarea acestora de către rudele copilului. În 1798 Const. Gh. Hangerli emite un hîisov de organizare a Orfanotrofiei, considerată a nu fi existat pînă atunci. Instituția era destinată creșterii și educării (școală elementară, religie, învățarea unei meserii, mărișul fetelor) a 80 de copii „rămași fără părinți, ce sunt sârmani cu adevăratu, fără de nici o moștenire de la tatăl lor și cu desăvîrșire săraci și fără de nici o rudenie vrednică și putincioasă a-i ocroti și a-i hrăni după datorie și după fireștile legi”¹⁴.

Alte două categorii de beneficiari ai milei publice : bătrînul și bolnavul. Ambii sînt în mod tradițional ajutorați de familie și biserică. Ceea ce le justifică dreptul la asistență e incapacitatea de a produce bunuri sau, într-un sens mai larg, venituri. Clivajul între ajutorul legitim și cel nelegitim se produce pe linia capacității de muncă. Evident nuanțele nu lipsesc, între cei ce nu pot munci din cauza diferitelor infirmități și cei care nu o pot face din cauza poziției în societate, diferența e enormă. Ceea ce îi apropie e faptul că nici unii, nici alții nu pot trăi din resurse proprii; la care în cazul din urmă trebuie adăugat că nu pot trăi conform rangului, poziției sociale. Unii solicită un ajutor public în stradă, alții la ușa domnului. În privința celui dintîi, a cerșetorului, „calic” cum îl denumește limba vremii, el are voie să ceară și să primească de pomană numai dacă e invalid „căci mare păcat este acelaia a ceare milostenie care poate însuși să se hrănească”. Chiar cei bolnavi mai ușor trebuie să încerce să muncească cîte ceva cu propriile mîini¹⁵. Obligativitatea muncii la persoanele valide și admiterea cerșitului public numai în cazul bătrînilor și al infirmilor sînt stipulate într-un capitol din proiectul de cod redactat în lb. greacă în 1766 în Țara Românească de juristul Mihail Fotino¹⁶. Cele două paragrafe amintite sînt preluate din basilicalele bizantine. Faptul că acest

¹³ *Idem*, vol. VII, București, 1895, p. 465—471.

¹⁴ *Ibidem*, p. 383—390, doc. din 29 mai 1798.

¹⁵ Gh. Ghibănescu, *Breastla mișeilor și locul calicilor din Iași*, în „Ion Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal din Iași, 1924, fasc. 4. p. 80—111; p. 107—108, doc. din 23 iulie 1791.

¹⁶ Mihail Fotino, *Nomi kon Proheiron...*, ed. Pan. I. Zepos, Atena, 1959, p. 173.

cod a rămas în stadiul de proiect nu scade importanța ideilor vehiculate în problema care ne interesează. La sfârșitul sec. XVIII Al. C-tin Moruzi interzice cerșitul public în București¹⁷, pentru ca trei ani mai târziu tot el să poruncească Agiei să cerceteze pe rînd toți cerșetorii din București; marii invalizi urmau să fie arătați în scris domnului; cei cu invalidități mai ușoare să fie trimiși la munci pe potriva lor; cei deplin sănătoși erau amenințați cu bătaia dacă nu renunțau la cerșit¹⁸. Marele favorit în cursa după ajutoare nu e săracul străzii, care de multe ori inspiră în egală măsură teamă și repulsie, ci reprezentantul sărăcit al unor categorii sociale de regulă avute, care nu-și etalează public sărăcia. Între facerile de bine și milosteniile chezașe ale unui loc în Paradis, opinia publică a începutului de secol 19 pune următoarea ordine: „lucrurile cele mai cuviincioase socotim a ajuta unele obraze, cari de sine-le nefiind vrednice, ori din ale vreunei întâmplări sau din neputințe trupești, de a-și agonisi hrana și mîngîierea cea trupească, nu se îndemnează din multe pricini popritoare nici a glasului măcar către altul lipsa acelor trebuincioase, într-un care se află osîndit sau cerere de vreun ajutor i milostenie...”¹⁹. Lăsînd de o parte explicațiile legate de nevoia solidarității de clasă sau de necesitatea preservării echilibrului social, societățile creștine timpurii au fost sensibile la tema sărăciei ascunse și a miraculosului dar salvator, a cărui proveniență era nu de puține ori legată de numele vreunui sfînt²⁰. Ajutorarea celor scăpătați e preluată după 1775 de Cutia de milostenie. Evident și în cazul lor tratamentul e diferențiat, funcție de situația socială inițială a solicitantului. Cînd numele lor sînt prea sonore li se păstrează anonimatul. Cînd intră în categoria boiernașilor și funcționarilor administrației domnești, obținerea ajutorului e urmarea unei solicitări făcute în scris către boierii epitropi ai Cutiei, care analizează și aprobă cererile supunîndu-le spre supervizare Domnului. După aprobare, sînt înscrîși cu numele, situația și suma alocată în condica de cheltuieli a Cutiei Milelor.

Toate aceste tipuri de beneficiari ai formelor incipiente de asistență socială intrau inițial sub protecția bisericii sau erau ajutați prin intermediul ei și în virtutea unor rațiuni exclusiv religioase. Pomenile se dau în contul vieții veșnice, mănăstirile primesc uneori reprezentanți sărăciți ai clasei boierești, iar spitalul ia naștere de multe ori în incinta unei mănăstiri. În ceea ce privește prima categorie, pomenile, ele constituiau cu siguranță un fapt de viață cotidiană. Din păcate sînt greu de urmărit documentar. Practica lăsării prin testament a unei sume de bani destinată îmbrăcării și hrănirii unui anumit număr de săraci, fie la înmormîntarea titularului testamentului, fie cu prilejul comemorărilor rituale ale morții sale, fără a fi foarte răspîndită, e totuși atestată documentar. Semnalăm în acest sens testamentele Mariei Greceanu (fiica logofătului cronicar Radu Greceanu) din martie 1726²¹, cel din 1735 al lui Constantin fiul lui

¹⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. V, București, 1893, p. 46, doc. din 25 febr. 1794.

¹⁸ *Idem*, vol. VII, p. 144, doc. din 6 martie 1797.

¹⁹ *Idem*, vol. X-B, București, 1902, p. 244–245, doc. din 10 febr. 1817.

²⁰ Giovanni Ricci, *Naissance du pauvre honteux : entre l'histoire des idées et l'histoire sociale*, în „Annales E.S.C.”, 1983, ian.-febr., p. 158–173.

²¹ George Potra, *Documente privind istoria orașului București (1594–1821)*, Edit. Academiei, București, 1961, p. 588–589, doc. 476.

Maxim Cupețul, care lasă și banii necesari construcției bisericii Sf. Elefterie Vechi ²², cel al lui Radu Golescu (m. în 1818) care lasă bani pentru hrana săracilor, pentru boiernașii scăpâțați, pentru măritișul unor fete sărace și scoaterea unor oameni de la pușcărie (probabil datornici) ²³. E mai răspîdit obiceiul ca ctitorii sau alți donatori să-și lase o parte din venituri unor biserici sau mănăstiri, specificînd obligația acestora de a ajuta săraci și scăpâțați. E cazul mănăstirii Văcărești care are datoria de a hrăni și îmbrăca săraci din București, de a mărita pe an 2 fete sărace și scăpătate de boieri de rangul al doilea, de a împărți bani la praznicul Sfintului Nicolae unor „obrazе sărace mai de cînstе”, de a hrăni un anumit număr de deținuți și de a da bani unor săraci care ar vrea să se preoțească ²⁴. Unele biserici au în preajmă chilii care adăpostesc obrazе scăpătate, de obicei văduve. Putem exemplifica cu Sf. Spiridon din București ²⁵, cu biserica Dudul din Craiova (unde era și icoana făcătoare de minuni a Fecioarei Maria) ²⁶ sau cu biserica Cînaș David din București, unde cele 24 de „femei sărace”, trebuiau să fie „obrazе mai alese și călugărițe” ²⁷). La Domnița Bălașa se dă o odaie banului Hrisoscoaleu ²⁸, iar la mănăstirea Radu Vodă se dă o odaie unui om sărac cu 4 copii ²⁹, în primul caz cu pitac de la boierii epitropi, în cel de-al doilea de la domnie. La mănăstirea Sf. Sava locuiesc fără chirie 3 văduve și un Nicola iuzbașă de harem ³⁰.

Alteori complexul monastic cuprinde în interiorul său „casa unde zac calicii și oamenii bolnavi” ³¹. Am definit astfel spitalul așa cum era el perceput la jumătatea sec. XVII. Spitalul cu destinație laică explicită, chiar dacă situat într-o incintă monastică sau asemănătoare acesteia prin prezența capelei (uneori a cimitirului) necesare vieții spirituale a internaților, apare în Principate în prima jumătate a sec. XVII. Problema raporturilor dintre ceea ce va fi devenit mai târziu spitalul și acea componentă a spațiului monastic destinat bolnavilor — bolnița nu face obiectul acestei discuții pe de o parte, datorită complexității ei, pe de altă parte datorită perioadei tîrzii pe care o avem în vedere și pentru care raportul bolniță-spital nu mai are importanța pe care ar fi avut-o pentru primele secole ale evului mediu românesc. Rîndurile următoare se referă la cele cîteva așezăminte spitalicești ale sec. XVIII și început de sec. XIX despre care avem informații privind înființarea, organizarea și funcționarea. Ele sînt în ordine cronologică Colțea (1695) ³², Pantelimon (1735) ³³, Dudești (1796) ³⁴ și Filantropia (1813) ³⁵. Justificarea construcției lor e de fiecare dată religioasă, cu vocație soteriologică și trimitere la pasajele din Evanghelia

²² *Ibidem*, p. 340—344, doc. 250.

²³ Doc. citat în Dinicu Golescu, *Scrieri*, Edit. Minerva, București, 1990, p. XIII.

²⁴ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. VI, p. 111—114, doc. din 8 mai 1793.

²⁵ *Ibidem*, p. 64—67, doc. din 5 apr. 1793.

²⁶ *Ibidem*, vol. X-A, București, 1900, p. 200—202, doc. din 25 iun. 1813.

²⁷ *Idem*, vol. VII, p. 410—413, doc. de întărire fără an, dar sigur posterior anului 1794.

²⁸ *Idem*, vol. IV, București, p. 218, doc. din 25 oct. 1791.

²⁹ *Idem*, vol. VII, p. 89, doc. citat de autor și nedat.

³⁰ *Idem*, vol. X-A, p. 359—361, doc. din 14 dec. 1814.

³¹ *Îndreptatea legii...*, p. 239.

³² Alexandru Galesescu, *Eforia spitalelor civile din Bucuresci*, București, 1900, p. 20—44, doc. din 15 iun. 1715.

³³ *Ibidem*, p. 166—175, doc. din 12 oct. 1735, și p. 176—230, doc. din 9 iulie 1759.

³⁴ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. VI, p. 725—735, doc. din 1 iul. 1796.

³⁵ *Idem*, vol. X-A, p. 1031—1035, doc. din 30 iul. 1813.

după Matei (Fericirile ; 7. „Ferice de cei milostivi căci ei vor avea parte de milă” și 25. Judecata viitoare 31—46). Ele sînt destinate săracilor bolnavi, dar la cerere adăpostesc și scăpătați cărora li se asigură o odaie (uneori cu dependințe) și traiul zilnic. Duceștiul e spital de ciumați (lua locul Pantelimonului), dar chiar și așa cunoaște segregarea socială, fiind alcătuit din 2 spitale, unul pentru săraci, altul pentru cei cu stare. Nici chiar aceștia din urmă nu par a fi putut sta împreună, ei sînt împărțiți pe 4 stări. Filantropia era destinat mulțimii „bolnavilor celor străini și nemernici cari ajunseseră de zăcea pe poduri și pe la adăpoaste fără de nici o căutare și mîngiere”³⁶. Abia acesta din urmă își pierde aspectul de comunitate monastică. În administrarea spitalelor un rol important îl aveau negustorii; alături întîlnim totdeauna cîțiva mari boieri. Din punct de vedere al veniturilor, spitalele cumulează venituri ale mănăstirilor (care le sînt destinate uneori prin hotărîre domnească), venituri din camera domnească (vămi, ocne, vinărici), bani din taxele puse pe cumpărarea de slujbe în administrație. Toate au un anumit număr de slujbași (de la marii episcopi uneori, pînă la slujbași mărunți) scutiți total sau parțial de dări către vistierie. Imaginea de ansamblu a spitalelor, pentru că între ele există evidente diferențe, e aceea a unor instituții care străbat distanța dintre religios și laic fiind ceva mai aproape de ultimul decît de primul. În vreme ce motivația înființării lor rămîne în paginile Noului Testament, modul de funcționare și finanțare e laic. Filantropia inclusiv se bucură de veniturile a două mari mănăstiri, Arnota și Govora, dar ele îi sînt destinate prin hrisov domnesc. La fel se întîmplă și cu ceișetorii a căror prezență a devenit supărătoare pe străzile Bucureștiului sau periculoasă în caz de epidemii. Domnul le interzice vagabondarea și cerșitul, dar din punct de vedere al susținerii materiale efective îi trece în seama Mitropoliei (care primește uneori și ceva bani, dar cel mai adesea trebuie să și-i caute singură) sau a mănăstirilor.

Laic în motivație (ca datorie obștească) și public prin organizare și finanțare (pe seama întregii societăți) e abia tipul de asistență socială girată exclusiv de stat — Cutia Milelor. Ea se referă însă numai la cei care au desfășurat o activitate în slujba statului sau au ranguri boierești (în condițiile în care acestea două aproape se presupun reciproc) și celor rămași fără sprijin în urma morții lor (văduve sau orfani).

Grija pentru celălalt, pentru un celălalt lovit de necazuri materiale, temporar sau prin însăși condiția lui socială, nu e o invenție a ultimelor sute de ani. Ea coboară pînă în Vechiul Testament, ceea ce nu e puțin într-o lume dominată de mentalitatea religioasă. Sacralitatea modelelor face ca același tip de motivație să persiste secole la rînd. Chiar atunci cînd realitatea socială pare a se modifica, justificarea rămîne de multe ori aceeași. Pe de altă parte, formele înseși de asistență se mișcă între mai multe variante. Explicația trebuie căutată nu numai în persistența în timp, incontestabilă, a atitudinilor religioase, ci și în tipul de administrare fanariot. Pendularea financiară între stat și biserică nu e o problemă morală, ci o încercare a domnului de a pune cheltuielile de asistență pe seama bisericii care avea în mod tradițional monopolul atitudinilor caritabile. În programele de guvernare fanariotă confruntate cu gravele probleme finan-

³⁶ Vezi doc. indicat nota 35.

ciare, militare și de politică externă, asistența socială nu-și putea, aproape obiectiv, găsi locul.

Lumea românească a secolului XVIII și începutului de sec. XIX are în primul rînd probleme politice, apoi economice și sociale. La nivelul retoricii actelor domnești, milostenia, iubirea de oameni și de obște sînt categoric prezente. La nivelul realităților sociale rezultatele sînt cu siguranță modeste.

L'ASSISTANCE SOCIALE DANS LES PRINCIPAUTÉS (XVIIIe SIÈCLE — DÉBUT DU XIXe) ENTRE RELIGIEUX ET LAÏQUE

Résumé

Selon la tradition, l'assistance sociale dans les Principautés roumaines revenait aux communautés restreintes : la famille, le village, l'école. La pauvreté se manifeste tard en tant que problème à la charge de la société. A la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe, l'administration s'en préoccupe. Elle cherche à trouver de nouvelles solutions dans le problème des pauvres et à dissocier nettement les cas selon le critère de l'appartenance sociale.

Du point de vue de la motivation au moins, l'assistance sociale était un problème religieux. L'auteur se réfère aux hôpitaux du XVIIIe siècle et du début du XIXe, au sujet desquels nous avons des renseignements concernant leur création, organisation et fonctionnement : Colțea (1695), Pantelimon (1735), Dudești (1796) et Filantropia (1813). A peine le type d'assistance sociale gérée exclusivement par l'Etat (Cutia Milelor — le Tronc) — sera laïque par sa motivation (comme devoir envers la société) et publique par l'organisation et le financement (sur le compte de toute la société).

Ceux qui peuvent en bénéficier sont les anciens fonctionnaires d'Etat (qui appartenaient à la noblesse) et ceux qui étaient restés sans soutien (veuves et orphelins).

Les préoccupations concernant l'assistance sociale indiquent le début du processus de modernisation de la société roumaine. Les particularités de cette société ont déterminé certains traits de l'assistance sociale. La place qui revient à l'Angleterre est due en premier lieu à la tentative faite par l'Etat de transférer sur son compte les frais d'assistance.

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

P. P. PANAITESCU

— O OPERĂ DE RENUME, O VIAȚĂ PUȚIN CUNOSCUTĂ —

CONSTANTIN REZACHEVICI

S-a împlinit în noiembrie 1992 un sfert de veac de la trecerea în neființă a unui mare istoric român, P. P. Panaitescu. O soartă nedreaptă a făcut ca acest reprezentant de seamă al „noii școli” istorice interbelice, alături de Gheorghe Brătianu și Constantin C. Giurescu, să intre în conul de umbră al conștiinței marelui public, chiar dacă pentru specialiști el a rămas mereu o prezență vie¹. Într-un fel cariera științifică și universitară a lui P. P. Panaitescu, începută în 1917, a urmat parcă destinul României Mari. S-a frânt în 1941, a cunoscut o redresare în anii următori, de care e legată apariția monografiei *Mircea cel Bătrîn* în 1944, pentru a fi drastic îngrădită și marginalizată în următorul deceniu, fără ca revenirea ulterioară să-i aducă satisfacțiile pe care le merita din plin. Deși creația sa științifică a stat permanent în atenția istoricilor și a altor specialiști din domeniul științelor umane, viața și activitatea istorică a lui P. P. Panaitescu nu au format decît obiectul unor preocupări sporadice².

Născut la Iași, în 27 februarie/11 martie 1900³, urmînd, într-o copilărie însingurată, cursurile școlare la București și Iași, unde l-au readus valurile refugiului din primul război mondial⁴, și pe cele universitare la secția de istorie a Facultății de Litere din București (1918/1919—1922), o dată cu redeschiderea cursurilor după anii grei ai războiului, P. P. Panaitescu a mers întreaga viață cu tenacitate pe drumul spinos al cercetării tainelor istoriei. Dintru început

¹ Este oarecum surprinzător că în antologia lui Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, apărută într-o perioadă de „dezgheț” cultural, deși este elogios citat (p. XI, XLVII etc.) P. P. Panaitescu nu e cuprins ca atare.

² *Minerva. Enciclopedie română*, Cluj, 1929, p. 741; Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugețarea*; București, f.a., p. 628—629; Dan Zamfirescu, *Profesorul Petre P. Panaitescu — Cu prilejul împlinirii a 65 de ani —*, în „Romanoslavica”, XI (1965), Istorie, p. 357—368; idem, *P. P. Panaitescu — istoric al vechii culturi românești*, prefață la P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, republicate și în idem, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, 1981, p. 216—240; A. Oțetea, *P. P. Panaitescu* (Cuvînt rostit la adunarea de doliu din 16 noiembrie 1967), în „Studii”, XXI (1968), nr. 1, p. 213—214; Emile Turdeanu, *P. P. Panaitescu (1900—1967)* [necrolog], în „Revue des études slaves”, XLVII (1968), p. 473—475; I. D. Lăudat, *P. P. Panaitescu și problemele culturii și literaturii noastre vechi*, în „Buletinul Institutului Pedagogic de 3 ani din Iași. Comunicări științifice”, Iași, 1969, p. 155—169; idem, *Recenzie la P. P. Panaitescu, Pagini de jurnal (1921—1927)*, București (sic), 1974, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, LI (1975), nr. 3—4, p. 341—342; Silvia P. Panaitescu, *P. P. Panaitescu, așa cum a fost*, introducec la P. P. Panaitescu, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, București, 1970, p. V—XVI; Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române (curs)*, București, 1976, p. 339—344; *Enciclopedia istoriografiei românești*, coordonator științific Ștefan Ștefănescu, București, 1978, p. 250—251; Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu coordonate ale unei evoluții*, în „Anuarul Institutului de istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, Iași, XIX (1982), p. 499—523; idem, *Studiu introductiv* la P. P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătaru (1636—1708)*, Iași, 1987, p. VI—XIV; Maria Teodor, *P. P. Panaitescu, despre influența Reformei în cultura românească*, în „Anuarul...”, Iași, XXIV² (1987), p. 307—314. Cf. și Ștefan S. Gorovei, ș.a., „Școala nouă” de istorie. *Mărturie documentare* (I—III), în „Anuarul...”, Iași, XXII¹ (1985), p. 335—336; XXIII¹ (1986), p. 355—383; XXIV² (1987), p. 417—454.

³ Socotea, totuși, ziua de naștere 13 martie stil nou (P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal (1921—1927)*, ed. Silvia Panaitescu, Cluj, 1974, p. 107).

⁴ *Ibidem*, p. 11, 17.

sortii i-au fost favorabili. Audiază cursurile unor profesori de seamă care-l remarcă: N. Iorga, Vasile Pârvan, Dimitrie Onciul, Demostene Russo, Ovidiu Densușianu, Ramiro Ortiz, cunoaște pe Ilie Minea, Simion Mehedinți, I. Nistor, I. D. Ștefănescu, G. Bogdan-Duică, iar unii dintre aceștia îi acordă prietenia lor⁵. Învingându-și timiditatea, care pentru unii, și chiar pentru el însuși pare „mindric nativă”, dar care în realitate izvoara în bună măsură dintr-o mare sensibilitate, ceea ce nu exclude ambiția care i-a marcat întreaga viață⁶, se apropie îndecsebi de Iorga și Pârvan. „Vreau să mă fac cunoscut de oamenii pe care-i stimez”, mărturisea la 21 martie 1921. La 6 aprilie, după o „lecție frumoasă a lui Iorga” — nota în continuare — „vreau să mă apropiez de dînsul”, iar a doua zi semnificativ: „furia de muncă urmează”⁷. Călătorește la Constantinopol și în Grecia, îndeplinindu-și la 21 ani „visul său cletic”⁸.

La rîndul său e prețuit. Consiliul profesoral al facultății, probabil la propunerea lui Iorga, care se gîndea la aceasta încă din toamna lui 1921, îl propune pentru o bursă de specializare în străinătate, chiar înainte de dobîndirea licenței (15 iunie 1922), și N. Iorga, aflat el însuși într-o situație similară în urmă de peste trei decenii, optează firește pentru cîștoria sa, Școala Română de la Fontenay-aux-Roses, unde se adreasează, în acest sens, în august 1922. Radu Rosetti, Simion Mehedinți, Ilie Minea (care îl vrea asistent la Iași), și Vasile Pârvan, prin care e angajat scurt timp la Comisia Monumentelor Istorice (1 noiembrie 1922 — 1 februarie 1923), îi propun colaborări foarte onorabile. Iar între timp, N. Iorga îi cere să țină în august 1922 „un curs elementar de istorie română” la Universitatea Populară din Vălenii de Munte, de care tînărul absolvent se achită cu firească emoție prin șase expuneri⁹.

Cum însă bani de bursă nu se găsesc, în ciuda intervenției și a recomandării lui N. Iorga, plecarea în Franța e aminată¹⁰. Însă vorba românului, „tot răul e înspre bine”. În așteptare, în contextul apropierii politice româno-polone, marea de vizita regelui Ferdinand la Varșovia și Cracovia (iunie 1923)¹¹, P. P. Panaitescu pleacă la studii în Polonia, pe cheltuiala sa (5 februarie 1923 — începutul lui octombrie 1924). Iirotire luată de comun acord cu Iorga (cum rezultă din recomandările date de acesta, pe care le-am aflat în Polonia), și care avea să-i schimbe, spre beneficiul istoriografiei românești, cursul orientării științifice, tot așa cum voiajul de studii la Paris din 1890 schimbase pe cel al marelui său profesor, ambii convertiți de mulțimea izvoarelor aflate, referitoare la români, la abordarea istoriei evului mediu ca epocă principală de studiu. Dacă încă atunci P. P. Panaitescu își împărțise preocupările între epoca medic și cea modernă¹², după sosirea la Cracovia interesul său a fost îndată captat de bogăția izvoarelor inedite din secolele XV—XIX referitoare la istoria românilor. S-a decis să învețe limba polonă, găsindu-și astfel, în cele din urmă adevărata vocație, de slavist, specialist în istoria și cultura popoarelor slave în evul mediu și implicit a relațiilor acestora cu românii. Va deveni astfel un adevărat urmaș a lui Ioan Bogdan (1864—1919) în slavistica româncască, chiar dacă n-a apucat să-i urmeze cursurile (și nici să-i devină discipol, cum se crede), continuate un timp de un elev al acestuia, Petru Cancea, a cărui influență asupra lui P. P. Panaitescu, nerelevată pînă acum, e mărturisită chiar de acesta¹³. Cu atît mai mult cu cît însușirea limbii polone i-a facilitat ulterior numirea ca lector de limba română la Universitatea Jagiellonă din Cracovia (1 octombrie 1923—31 mai 1924), pe atunci un puternic centru de studii româno-polone¹⁴. Dar ocupația sa preferată rămîne studiul în arhive și depozitele de manuscrise ale bibliotecilor din Cracovia îndecsebi, Liov și Varșovia în treacăt. Jurnalul și scrisorile sale din acea vreme abundă de exclamații entuziaste în urma descoperirilor pe care le face aproape zilnic. Și copiază, copiază de zor, documente și manuscrise, relații de călătorie și alte izvoare din secolele XV—XIX (ce s-o fi făcut cu cele pe care n-a apucat să le publice?). Scurtele vacanțe la București îl fac să revină cu și mai multă ardoare: „mi-e sete de munca de la Cracovia” (10 aprilie 1923), „mi-e sete de muncă asiduă, aci am pierdut cam multă vreme” (12 aprilie 1923). Și în sfîrșit,

⁵ *Ibidem*, p. 15 și urm.; P. P. Panaitescu, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 165—166

⁶ *Idem*, *Pagini de jurnal*, p. 22.

⁷ *Ibidem*, p. 13, 16, 17.

⁸ *Ibidem*, p. 23—25.

⁹ *Ibidem*, p. 14, 29, 44, 46, 61—62, 64, 103; Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu*, p. 501—502.

¹⁰ P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 68—77, 80.

¹¹ *Ibidem*, p. 118.

¹² *Ibidem*, p. 16, 22—23, 27, 30, 40, 43, 61, 71, 74—75, 89; P. P. Panaitescu, *Memorii de titluri și lucrări*, București, 1935, p. 5; Dan Zamfirescu, *Bibliografie, în Contribuții*, p. 230—231.

¹³ Pentru adevărații discipoli ai lui Ioan Bogdan, cf. Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1989, p. 165. P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 18, 60—61.

¹⁴ P. P. Panaitescu, *Memorii de titluri și lucrări*, p. 3; *idem*, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 11; *idem*, *Pagini de jurnal*, p. 95—97, 122; Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu* p. 505.

revenit la Cracovia: „lucrez febril toată ziua, cu entuziasm”¹⁵. De altfel, e de înțeles. La cincizeci de ani după P. P. Panaitescu, trecând prin aceleași arhive ale Cracoviei, între timp vizitate și de Th. Holban și Ilie Corfus, am întâlnit pare-a aceeași neostoită bogăție de izvoare inedite care m-a uimit și însuflețit în același fel¹⁶. Numai cele ale Liowului (pol. Lwów), oraș atit de însemnat în istoria relațiilor româno-polone, dominat și astăzi de turla bisericii moldovenești, ctitorită cu sprijinul lui Alexandru Lăpușeanu, nu mai sînt accesibile cercetătorilor români și poloni (din 1940 intrînd în R. S. S. Ucraineană). Toemai aici unde P. P. Panaitescu a descoperit „un material enorm”, și a făcut cunoștință cu Al. Czołowski directorul arhivelor orașului, om cu preocupări de istoric a Moldovci, care „se mîndrea cu rudenia sa de sînge cu Hasdeii” (7 iulie 1923)¹⁷. Venise de altfel la el înarmat cu frumoasele cuvinte ale lui N. Iorga care-l recomanda „călduros” pe „vechiul său elev”, recomandare păstrată de altfel cu grijă de Czołowski în arhiva personală, pe care am aflat-o la Biblioteca Națională din Varșovia¹⁸. Va reveni în toamnă ca și în alte dați, tot în treacăt, lăsînd Liovul, din nefericire, pe planul al doilea, căci atit el cit și Ilie Corfus, cum ne-a mărturisit acesta din urmă înainte de a trece și el în lumea umbrelor, voiseră să culegă mai întii materialele privitoare la români din arhivele centrale de la Cracovia și Varșovia, urmînd apoi să treacă la cele teritoriale. Dar a venit fatalul an 1940, cînd țările vecine peste 600 de ani cu fost despărțite cu forța de imperialismul sovietic, iar apoi epoca postbelică, și planurile lui P. P. Panaitescu nu s-au mai realizat decît în parte. Oricum, deși stătuse în Polonia mai puțin de un an și opt luni, cu o situație financiară „foarte critică”¹⁹, „acest stagiū a făcut din el un slavist și l-a marcat pentru toată viața” (A. Oțetea)²⁰.

În acest scurt răstimp izbuște să transcrie un mare număr de documente privind istoria românilor îndeosebi din secolele XVI—XVII, folosite apoi în diverse studii, relatări de călătorie prin țările române pe care le va publica în volumul *Călători poloni despre țările române* (1930), documente despre Mihai Vitcazul, pe care, sporindu-le ulterior, le va edita odată cu monografia dedicată marcului voievod, în 1936. Totodată adună un mare număr de documente referitoare la legăturile emigrației polone de la 1848 cu cea română, care vor sta la baza a două lucrări apărute în 1924 și 1929, rămînînd mereu în preocupările sale, dar mai ales lucrează la documentarea și redactarea tezei sale de doctorat: *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, prezentată Academiei Române în octombrie 1924 și publicată de aceasta, pe baza recomandării lui I. Nistor, în anul următor. Această lucrare fundamentală pentru cunoașterea celor doi mari cronicari moldoveni din secolul al XVII-lea, i-a îngăduit obținerea titlului de doctor în litere al Universității din București, în octombrie 1925, și a stat la baza tuturor lucrărilor și edițiilor sale privitoare la cronicarii amintiți²¹.

Cunoștințele despre istoria Poloniei dobîndite în această perioadă se vor reflecta peste două decenii în lucrarea sa despre *Mireea cel Bătrîn*, și foarte probabil, documentul original inedit, singurul de altfel reprodus în anexa acesteia, reprezentînd întărirea de către Vladislav Jagiełło, regele Poloniei, la 6 februarie 1410, a tratatelor anterioare încheiate cu Mireea cel Bătrîn, aflat în biblioteca muzeului Czartoryski de la Cracovia, va fi fost descoperit de el cu prilejul atit de rodnicei sale prime șederi în vechea reședință a Jagiellonilor. Panaitescu n-a fost

¹⁵ P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 97 și urm.; idem, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 8 și urm.

¹⁶ Constantin Rezachevici, *Cercetări în arhive și biblioteci polone*, în „Revista de istorie”, XXVII (1974), nr. 6, p. 952—956. Cf. și *Cercetări în arhive și biblioteci din R. P. Polona*, idem, XXXIII (1980), nr. 3, p. 561—565; *Călătorie de documentare științifică în Polonia*, idem, LX (1987), nr. 3, p. 309—313.

¹⁷ P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 119; idem, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 57. În arhiva lui Al. Czołowski de la Varșovia am aflat și lucrarea inedită a acestuia *Materiały do genealogii rodziny Hisdeu* (Materiale despre genealogia neamului Hlasdeu), 47 fol., cu documente din anii 1674—1805, tabele genealogice și herbul „Iłdzewów” (fol. 87).

¹⁸ Pe cartea sa de vizită imnînată de P. P. Panaitescu lui Czołowski, Iorga scrisese: „N. Iorga, professeur à l'Université de Bucarest, recommande chaleureusement à M. Czołowski M. Panaitescu, mon ancien élève qui vient à Lwów (sic) pour des études” (Biblioteka Narodowa, Varșovia, 2777, k. 60).

¹⁹ P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 104.

²⁰ A. Oțetea, *op. cit.*, p. 213.

²¹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 504—505; idem, *Studiu introductiv...*, p. VII; Dan Zamfirescu, *Contribuții*, p. 216—217. La 8 martie 1923 P. P. Panaitescu nota sintetic: „lucrez în trei direcții: chestia cronicarilor, sec. XVII și chestia legăturilor intelectuale cu Polonia la 1848” (*Pagini din jurnal*, p. 105—106).

primul istoric român cercetător al arhivelor polone. Îl precedaseră nume ilustre: B. P. Hasdeu, Al. Papiu-Ilarian, I. Bianu, I. Bogdan, N. Iorga, toți culegând informații interesante. Dar cu adevărat, așa cum aprecia Ioan Hudiță în 1941: „Distinsul nostru istoric P. P. Panaitescu a deschis pentru istoria romanilor calea surselor polone”²². Oricum, pleca din Craiova însuflețit de un adevărat program: „Polonia creatoare, prietenă a Moldovei, aducătoare de lumină vreau s-o înviu s-o arăt în opera sa de prietenie, care trebuie să se prelungească peste vremea noastră”²³.

La 26 noiembrie 1924, cu sprijinul nemijlocit al lui N. Iorga²⁴, P. P. Panaitescu sosca lângă Paris, la Fontenay-aux-Roses, „un colț minunat. Un orașel pe colințele deasupra Senei, plin de grădini, cu aer tineresc”. Va rămâne aici ca „Membru al Școalei Române din Franța” aproape doi ani, plină în vara lui 1926²⁵, revenind în țară doar pentru susținerea doctoratului („o formalitate”) în octombrie 1925, urmată de o excursie de șase zile în Italia. La Paris frecventează cursuri și biblioteci, îndeosebi Biblioteca Națională și cea poloneză, unde cunoaște pe Vladislav Mickiewicz, fiul marelui poet polon Adam Mickiewicz, ambii prieteni ai revoluționarilor români de la 1848, învață rusește, consultă „cărți erudite și eficiente pentru suflet”, se confundă „în anume studii de istorie culturală românească și slavă, foarte interesante”, citește cronică lui Azarie în slavonește, „și-i place extraordinar”, ia legătura cu învățați slaviști, Parisul fiind atunci și un centru al studiilor slave. Vizitează muzee, catedrale gotice, castele, monumente medievale, identifică locuința lui N. Bălcescu, „vechea mea cunoștință”, de la Ville d'Avray, audiază concerte și conferințe de specialitate. E coleg cu Constantin C. Giurescu (mai mic cu un an) și primește vizitele lui N. Iorga, I. D. Ștefănescu, istoricul de artă, și Octavian Goga²⁶, dar mai presus de toate culege date despre activitatea lui *Nicolas Spathar Milesco (1636—1708)*, lucrare care vede lumina tiparului chiar la Paris în 1925, despre *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*, studiu amplu apărut în același loc anul următor, ambele în „Mélange de l'Ecole Roumaine en France”, în sfârșit, despre *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, articol publicat în „Revue des études slaves”, Paris, VI (1926), nr. 3—4.

Întors în țară, tânărul de douăzeci și șase de ani, de-acum consacrat, își începe cariera didactică. Neobținând o catedră de Istoria Europei Orientale, care ar fi trebuit să se înființeze pentru el la Iași, prin strădania lui Gh. I. Brătianu, e numit la 1 septembrie 1926 profesor suplinitor la liceul „Mihai Eminescu” din București, rămânând astfel un an. În paralel însă, la 1 ianuarie 1927, primește titlurile de „docent în specialitatea Istoria românilor” și „conferențiar suplinitor de Istoria slavilor de răsărit la Facultatea de Litere din București”²⁷, pentru ca la 1 aprilie 1930 să devină „conferențiar cu titlul definitiv în aceeași specialitate”, iar peste numai doi ani, la 15 mai 1932, „profesor agregat” la noua catedră de Istoria slavilor de răsărit, înființată pentru el la Facultatea de Litere a Universității bucureștene. În sfârșit, după ce la 22 mai 1934 fusese ales membru corespondent al Academiei Române, împotriva candidaturii lui Ilie Minea (propus de N. Iorga) și Constantin C. Giurescu, la 4 iunie 1935 senatul universității îl proclamă „profesor titular”²⁸. A avea doar 35 de ani și nimic nu lăsa să se întrevadă cât de scurtă îi va fi activitatea universitară.

Tot în acei ani, din vremea când era încă conferențiar (începând din 1927) până în 1939 P. P. Panaitescu predă cursul de paleografie slavă la cunoscuta Școală de arhivistică din București²⁹.

Între timp lucrează febril. Schimbă anual (!) tematica cursurilor (ce deosebire față de acei universitari de ieri și de azi, care citesc ani în șir aceleași cursuri prăfuite). Participă la congrese internaționale: de științe istorice (Oslo — 1928, Varșovia — 1933, Zürich — 1938),

²² Ioan Hudiță, *Franța și Cuza Vodă*, în „Hrisovul”, București, I (1941), p. 270.

²³ P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 138.

²⁴ *Ibidem*, p. 121.

²⁵ La 1 septembrie 1926 era la București (Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu*, p. 506); P. P. Panaitescu, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 73—74. Se pare că în țară i s-a propus să predă la Școala de arhivistică, căci din anul școlar 1924/1925 datează planul unui curs al său privind *Izvoarele externe ale istoriei românilor* (Anexă la Const. Moisil, *Din istoria Școalei de Arhivistică*, în „Hrisovul”, I, (1941), p. 40—41).

²⁶ P. P. Panaitescu, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 75—164; idem, *Pagini de jurnal*, p. 139—150.

²⁷ Lecția de deschidere a cursului (*Ioan Bogdan și studiile de istorie slavă la români*, în „Buletinul Comisiei istorice a României” VII (1928), p. 11—32) are loc la 10 februarie 1927 după o prezentare a noului conferențiar de către V. Pârvan (P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 154).

²⁸ Idem, *Memorii de titluri și lucrări*, p. 3; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 506—507, 509.

²⁹ Const. Moisil, *op. cit.*, p. 31—32.

al slaviștilor (Praga — 1929), al istoricilor și istoricilor literari poloni (Cracovia — 1930), de studii bizantine (Atena — 1930, Sofia — 1934, Roma — 1936), de numismatică (București — 1933), cunoaște istorici de talia belgianului Henri Pirenne, și devine la rândul său tot mai cunoscut pe plan internațional³⁰. Dar și pe cel intern, participând la cel de al III-lea Congres al profesorilor de istorie de la Sibiu (7—8 iunie 1929), unde lansează „programul” a ceea ce N. Iorga va numi peste șapte ani „școala nouă” de istorie³¹, al cărui instrument de exprimare a fost „Revista istorică română”, organ al Institutului de Istorie Națională de pe lângă Universitatea București, apărută în Capitală în 1931³², sub un comitet de direcție, având în frunte pe Gh. I. Brătianu, P. P. Panaitescu și Constantin C. Giurescu (inițiatorul și conducătorul de fapt al revistei). În acest program, P. P. Panaitescu, recunoscând meritele generației vîrstnice de istorici care au participat prin opera lor la desăvîșirea unității naționale, cerea istoricilor vremii sale să se îndrepte spre „cercetarea adîncită a rosturilor noastre, a vieții culturale, sociale, fără alt scop decît acela al adevărului”³³. Dacă principalul promotor al polemicii pe această temă cu N. Iorga, care a îmbrăcat și aspecte politice și a stîrnit multă vîlvă în rîndurile intelectualității române, la mijlocul deceniului al IV-lea, a fost Constantin C. Giurescu³⁴, în schimb, cu rezervă și moderație Gh. I. Brătianu și P. P. Panaitescu, fără a renunța la părerile lor, s-au pronunțat pentru calmarea spiritelor și eleganța răspunsurilor, ultimul afirmînd rîspicid convingerea că munca istoricului trebuie să se desfășoare într-o „atmosferă de liniște și de seninătate”³⁵. Apariția primei sale monografii domnești, dedicată semnificativ lui Mihai Viteazul, în 1936, un an după publicarea *Istoriei lui Mihai Viteazul* al lui N. Iorga (determinată tocmai de iminenta editare a lucrării sale), a declanșat un nou episod, scurt dar incendiar, al polemicii dintre cele două școli, obligîndu-l pe P. P. Panaitescu să răspundă, ieșind din rezerva sa obișnuită. La drept vorbind, observăm că polemica N. Iorga (inițiatorul ei) — P. P. Panaitescu, nici n-a luat amploare pe orizontală, oprindu-se în fapt la discutarea a două capitole (*Originea lui Mihai Viteazul* și *Mihai Viteazul și boierii*) din cele optsprezece cit cuprinde lucrarea lui Panaitescu. Subiect de altfel delicat, care în lipsa unor izvoare concludente nu poate fi cu adevărat elucidat nici în zilele noastre.

Hotărînd să scrie despre Mihai Viteazul, aducînd chiar mai mult ca de obicei un spor de noi documente din arhivele polone, constituie într-un volum inapert, P. P. Panaitescu nu urmărise să lovească în N. Iorga (considerat principalul specialist în acest domeniu), ci să aplice la locul cel mai potrivit principiile sale și ale „școlii noi” istorice, domnul român fiind pentru întia oară tratat nu doar în lumina dominantă a simbolului său aport la înfăptuirea unității naționale românești, care a dominat cugetul istoricilor premergători, ci într-o „interpretare nouă”, pornind după concepția afirmată în 1928, cum vom vedea, „de la situația socială și politică internă a țării în vremea lui Mihai, cercetînd starea economică și cea de spirit a claselor sociale, organizarea armatei și a bisericii”, în contextul extern al luptei antiotomane a lumii balcanice, a situației sociale și politice din Polonia și a politicii Moscovei față de Mircea, ceea ce într-adevăr reprezenta o noutate la acea dată. Consecvent, P. P. Panaitescu va aplica aceleași principii și mod de tratare și în monografia dedicată lui *Mircea cel Bătrîn*, punînd și de această dată, chiar într-o măsură mai însemnată accentul pe „cunoașterea elementelor structurale interne ale societății”, și pe „analiza vieții sociale și economice a domniei lui Mircea”, în cadrul extern al istoriei „vecinilor, dînd o dezvoltare mai mare istoriei Europei sud-estice”. Totodată, observăm că studiile pregătitoare pentru monografia închinată lui Mircea, ulterior incluse într-o formă sau alta în aceasta, încep să apară chiar din 1937, fiind redactate într-o evidentă continuitate de gîndire și metodă, în anii de după încheierea monografiei dedicate lui Mircea Viteazul, în vreme ce întreaga lucrare vede lumina tiparului în 1944, mult după ce polemica „școlii noi” istorice cu N. Iorga se stinsese, după desfacerea alianței corifeilor săi în 1938—1940.

De altfel, încă din aprilie 1937, o dată cu înființarea Institutului pentru studiul Istoriei Universale (Institutul de Istorie „N. Iorga” de astăzi), directorul acestuia, N. Iorga, l-a numit pe P. P. Panaitescu „membru de drept” al institutului, soliciîndu-i colaborarea efectivă³⁶.

³⁰ P. P. Panaitescu, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 168—174; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 507—508, 514—515.

³¹ N. Iorga, „Școala nouă” de istorie — *O lămurire definitivă* —, București, 1936.

³² Cf. Cuvînt înainte la „Revista istorică română”, I (1931), p. 3—6.

³³ P. P. Panaitescu, *Școala nouă de istorie. Un răspuns*, București, 1936, p. 1.

³⁴ Mai nou, Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, p. 170—175; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 511—514; idem, *Studiu introductiv...*, p. XI—XII. Cf. și Constantin C. Giurescu, *O nouă sinteză a trecutului nostru*, în „Revista istorică română”, I (1931), p. 337—382; II (1932), p. 1—45, 164—196.

³⁵ P. P. Panaitescu, *loc. cit.*

³⁶ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 514.

Peste zece ani, în condiții grele pentru el și pentru țară, Institutul va deveni vreme de două decenii ultimul refugiu pentru activitatea științifică a istoricului.

Cum jurnalul său din acești ani nu s-a păstrat și alte izvoare nu aduc informații revelatoare, pare greu de precizat ce anume l-a îndemnat pe P. P. Panaitescu să se apropie de mișcarea legionară, este drept în perioada în care aceasta avea mulți mulți simpatizanți, de vreme ce raționalismul său, absența sau chiar respingerea misticismului (a „mișcării ortodoxe”)³⁷ în deceniul al treilea, și întreaga sa concepție științifică, bazată în fond pe determinism economic, ca și lucrările sale din acești ani, nu lăsau să se întrevadă o atare posibilitate. Un răspuns l-ar putea oferi expunerea din 1941 a părerii sale despre „destinul românesc”, adică misiunea poporului român în cursul istoriei, „concept energetic”, în care idei interesante despre „destinul de sentinelă, de poartă a creștinătății” conștient asumat de neamul românesc, care „a mintuit indirect prin rezistența sa civilizația apuseană și direct, prin contribuția sa materială și spirituală, civilizația ortodoxă”, se aneștează cu definirea destinului național drept „concept religios”, „credință de luptă”, „religie de forță a vremurilor noastre”, noțiuni singulare, de conjunctură, atracție de moment, fără urmări pe plan științific, sub influența „noii școli germane”³⁸. Determinante însă, după opinia timpului, au fost influența și ambițiile soției sale, Silvia Panaitescu. Oricum, în 1938, în vremea dictaturii lui Carol al II-lea numai intervenția unor colegi universitari pe lângă Armand Călinescu l-au scăpat de închiderea în lagărul de la Miercurea Ciuc.

În vremea guvernării național-legionare (septembrie 1940 — ianuarie 1941), P. P. Panaitescu devine rector al Universității din București (octombrie 1940 — ianuarie 1941) și director al ziarului „Cuvintul”³⁹. Rebeliunea legionară (21—23 ianuarie 1941) îl antrenează în virtutea evenimentelor politice de vîrf. În noaptea de 21/22 ianuarie, împreună cu V. Chirnoagă, în fruntea unei delegații legionare, P. P. Panaitescu, cu prestigiul său de rector, care ar fi putut să-l impresioneze pe conducătorul statului, receptiv uneori la atitudinea intelectualilor, prezintă în două audiențe la generalul Ion Antonescu cererile mișcării: guvern legionar numit de Horia Sima, respectiv numirea în plus a acestuia ca prim-ministru⁴⁰. Înăbușirea rebeliunii însă spulberă aceste planuri.

Savantul istoric avea să plătească întreaga viață, sub o formă sau alta, scurtul său episod politic. Prețul a fost nemeritat și nedrept de mare în raport cu creația sa științifică. Mai întâi i s-a curmat pentru totdeauna cariera universitară. Între 1 martie 1941 — 1 iunie 1943 a fost suspendat de la catedră, iar la 27 ianuarie 1945 i s-a ridicat definitiv calitatea de profesor universitar. Între timp, în 1941 sub guvernul antonescian e internat în lagăr pentru scurt timp, după care, în 1942 funcționează o vreme în cadrul Institutului de studii și cercetări balcanice, condus de Victor Papacostea⁴¹, după 1 iunie 1943 fiind detașat de la catedră la Biroul Păcii de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri⁴².

În toamna lui 1945 e din nou arestat, de data aceasta sub guvernul Petru Groza⁴³, pentru ca după eliberare, între 1 august 1946 și 1 ianuarie 1949, să fie numit consilier tehnic la Muzeul Româno-Rus (cu a cărui organizare de fapt, în calitate de slavist, fusese însărcinat de M. Roller)⁴⁴, iar de la 1 iunie 1948 director de secție la Institutul de studii și cercetări balcanice. O dată cu acesta din urmă, la 15 iulie 1948, trece în componența Institutului de Istorie al Academiei R.P.R. (din 1965 Institutul de istorie „N. Iorga”), acolo unde, în fond, Iorga îl numise, cum aminteam, membru de drept încă din 1937. Oficial era consilier științific, în fapt, după o altă arăstare în 1949, funcționa ca documentarist⁴⁵. Mihai Roller (1908—1958), agentul Moscovei, oficial șef de catedră la Academia Militară (1948—1955) și director adjunct al Institutului de istorie a partidului (1955—1958)⁴⁶, în realitate însărcinat de la „centru”, între altele cu

³⁷ P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 157—158.

³⁸ Idem, *Destin românesc*, în „Convorbiri literare”, LXIV(1941), nr. 11—12 și extras, 23 p. Fragmente din P. P. Panaitescu — *Destin românesc* în „Magazin istoric”, Seria nouă, XXV (1991), nr. 2, p. 2 (nu apare în *Bibliografia P. P. Panaitescu*, ed. a II-a, publicată de Dan Zamfirescu, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, p. 230—240, la care se vor face trimiterile ulterioare).

³⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 518.

⁴⁰ Vlad Georgescu, la Gh. Buzatu, *România cu și fără Antonescu*, Iași, 1991, p. 20.

⁴¹ Informații datorate lui Șerban Papacostea.

⁴² Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 519.

⁴³ Informație de la Șerban Papacostea.

⁴⁴ Relatarea lui Aurora Ilieș, fostă studentă și apoi colegă a lui P. P. Panaitescu la Institutul de Istorie.

⁴⁵ Ștefan S. Gorovei, *loc. cit.*

⁴⁶ *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 282.

controlul întregii activități cu caracter istoric și cu rescrierea pe bază staliniste a „istoriei R.P.R.” avea încă nevoie de slavistul și editorul de izvoare P. P. Panaitescu pentru publicarea sub „redacția” responsabilă a sa, a masivci colecții de *Documente privind istoria României* (sec. XI—1625), însumând 28 de volume, editate într-un ritm infernal (1951—1955). Seriele *Moldova și Țara Românească* (22 vol.) reprezentând aproape integral traduceri de documente slavo-române, la care P. P. Panaitescu — modest integrat în colectivul puțin numeros de autori — truditōri anonimi (niciodată nominați (!), după model sovieto-chinez, în ciuda uriașului efort depus), sub conducerea unui comitet de redacție și a amintitului „redactor responsabil” — a adus o însemnată contribuție (risipind mult timp, energie și sănătate), recunoscută cel puțin pe plan strict academic (1956)⁴⁷. De altfel, M. Roller l-a folosit și la redactarea unor părți de istorie medie ale faimosului său „tratat” de *Istoria R.P.R.*, manual școlar unic, în fapt singura istorie a României admisă oficial între 1948 și 1960. Aceasta în condițiile în care savantul P. P. Panaitescu nu avea drept de semnătură, între 1948 și 1955 folosind pseudonimul Alexandru Grecu (de la numele de familie al mamei, Greceanu), sau doar inițialele acestuia, uneori lipsind chiar și acestea la lucrări documentare (1951)⁴⁸ sau consemnarea unor comunicări prezentate la Institutul de Istorie (1948)⁴⁹.

Deși reținut, cu ocazia unor noi valuri de teroare poststaliniste abătute asupra Institutului (1953—1954, și 1957), și scăpat de la o detenție mai îndelungată doar datorită intervențiilor lui M. Roller, respectiv A. Oțetca, directorul Institutului⁵⁰, care aveau nevoie de cunoștințele sale de slavist și istoric, din 1954 și până la pensionare (1965), P. P. Panaitescu devine cercetător principal și șef de sector — Izvoare (1963—1965), implicându-se în munca dificilă a colectivului însărcinat cu redactarea (din nou ca simplu autor, amintit acum însă măcar în „Cuprins”) volumelor II și III ale tratatului de *Istoria României* (1962—1964), ținând an de an seminarii de paleografie slavă cu cercetătorii tineri, care-l prețuiau și colaborând referat științifice⁶¹, adesea cu valoarea și întinderea unor adevărate studii, din care doar puține s-au păstrat⁶², prin vitregia acelor ani cumpliti pentru adevărații intelectuali.

Din 1956, redobândind dreptul de semnătură, a continuat „la lumina zilei” laborioasa sa activitate publicistică, a participat, ca membru fondator, la constituirea Asociației Slavistilor din România (1956) și apoi la al V-lea Congres internațional al slavistilor (Sofia — 1963)⁵³, i s-a acordat titlul de doctor docent (1961), ba i s-au solicitat chiar „lecții pe care le-a făcut la Universitate”⁵⁴.

Omagiat în 1965 la împlinirea a 65 de ani printr-un gest singular⁵⁵, boala de care suferca (parkinson) îl determină să accepte pensionarea. Prea devreme pentru știința istorică, prea târziu pentru sănătatea pe care nu și-a cruțat-o. Revine însă mereu, până în ultimele momente în institutul care-i ocrotise activitatea în deceniile din urmă, prilej, în 1966, pentru autorul acestor rinduri, aflat pe atunci la începutul carierei, de a-l cunoaște personal și a-i aprecia calitatea nealterată a spiritului și dorința neostoită de lucru. În nunele acestuia din urmă se supune operației care-i va grăbi sfârșitul (la 14 noiembrie 1967). Pe masa de lucru rămănea pe lângă „un frumos articol despre Mihail Kogălniceanu”⁵⁶, manuscrisul încheiat, dar nerevăzut, al cărții *Introducere la istoria culturii românești* (publicată în 1969), de fapt o istorie a românilor de la originile străvechi și până în secolul al XIV-lea, în viziunea lui P. P. Panaitescu, foarte probabil începutul mult amânat al *Istoriei românilor* pe care, mărturisise la 21 de ani, că plănuia

⁴⁷ În 1956, pentru contribuția sa (anonimă însă) la publicarea corpusului intern de documente a primit, alături de Maria Holban, Fr. Pall, Ștefan Pascu, premiul „N. Bălcescu” al Academiei R.P.R.

⁴⁸ Fl. Constantiniu, Șerban Papacostea, *Contribuții la bibliografia istorică româno-slavă, 1945—1959*, în „Romanoslavica”, București, V (1962), Istorie, p. 248, nr. 65, p. 250, nr. 131—138, p. 257, nr. 65—71.

⁴⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 521, nota 244.

⁵⁰ Cu ocazia ultimei arestări, din 1957 (implicat formal în legătură cu evenimentele din Ungaria, din 1956, în cadrul unei acțiuni de terorizare a intelectualilor), P. P. Panaitescu a fost „rău tratat” și s-a propus condamnarea sa la moarte — cum a mărturisit cu discreție Aurora Ilicș —, acest „tratament” (!) aflându-se la originea îmbolnăvirii sale de „parkinson”.

⁵¹ A. Oțetca, *op. cit.*, p. 214.

⁵² Arhiva Institutului de Istorie „N. Iorga”.

⁵³ *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 250, 357.

⁵⁴ *Idem*, p. 250; A. Oțetca, *loc. cit.*

⁵⁵ Dan Zamfirescu, *Profesorul P. P. Panaitescu — Cu prilejul împlinirii a 65 de ani —* (cf. nota 1 a lucrării de față).

⁵⁶ Pe care îl arătase lui A. Oțetca, *op. cit.*, p. 213, în octombrie 1967.

s-o serie⁵⁷. De altfel, o stranie coincidență a făcut ca toți marii autori de sinteze generale — N. Iorga, A. D. Xenopol, C. C. Giurescu — să moară totemi în cursul publicării ultimei ediții a istoriei lor, fără a fi ajuns să-și desăvârșească sub acest aspect opera. P. P. Panaitescu n-a apucat să dea la iveală nici măcar o ediție completă a unei astfel de lucrări. Și poate nici n-a dorit-o eu adevărat dect spre sfârșitul vieții. Căci spre deosebire de „rivalul” său din tinerețe⁵⁸ și coleg de la Universitate și Institutul de Istorie, Constantin C. Giurescu, el n-a simțit nici la maturitate atracția „sintezelor generale” grabnice⁵⁹, ci pe cea a „interpretărilor românești”. Înțeleg ca pietre de fundament, mai însemnate ca sinteza însăși, de vreme ce fiecare generație își reșerise lucrările de sinteză generală, în timp ce temeliile critice și documentare ale acestora se reînnoiesc într-un ritm mai lent sau rămia neschimbate.

Pentru P. P. Panaitescu culmile „sintezelor” au rămas așadar pină spre sfârșitul vieții cele trei „monografii” domnești („sinteze tematice”) închinată lui Mihai Viteazul (1936), Mirecea cel Bătrîn (1914) și Dimitrie Cantemir (1958). Despre cea dedicată lui Mirecea „eu scop de preizare și de explicare” — ceea ce rezumă țelul demersului său — afirmă, de altfel, cit se poate de limpede: „Aș dori s-o scriu ca o sinteză (s.a.), în felul în care am scris mai de mult istoria lui Mihai Viteazul”. În orice caz istoria evenimentială ea atare nu l-a atras decât în măsura în care, așa cum s-a întâmplat cu epoca lui Mirecea cel Bătrîn: „situația materialului istoric și a criticii pentru Mirecea era de așa natură, încât a trebuit întâi să reconstituiesc faptele istorice cu analiza atentă a izvoarelor și o prețuire a lor. De aceea această carte este în primul rând o carte de critică și de reconstituire și numai în al doilea rând o lămurire a sensului faptelor, a curentelor mari politice, a caracterelor și a datinilor”⁶⁰.

De la început (1921—1922), P. P. Panaitescu a gândit „Istoria românilor în sensul în care-l înțeleg, adică explicarea faptelor prin stări sufletești”, „în sensul unei tratări psihologice-sociale a istoriei noastre”. La 21—22 de ani îl interesau așadar, „starea de spirit a vremii și psihologia” personajelor istorice, „istoria psihologică a personalităților în legătură cu spuiul public al vremii, atmosfera de idei a unei epoci”. Urmărea individualismul personalităților politice și culturale „care rupe tăcerea sfioasă a trecutului nostru”⁶¹. Respingea „istoria erudită, istoria socială și structura claselor sociale”, și se simțea superior celor care le practicau, mai ales față de colegul său C. C. Giurescu (avea 20 de ani), „care pozează fălș în rival al meu”. „Mă simt superior pentru că am pulerea de a vedea sufletul, acolo unde ci văd numai materia. Care e viața ce se manifestă sub aceste forme trecătoare, care e sensul lucrurilor, care e eliar psihologia claselor sociale și atmosfera vremurilor? Vorbesc de ele dar nu știu ce sint. În istoria română nimeni n-a încercat-o afară de Iorga, care însă rar a reușit. Și aceasta o spun aci, o voi face eu” (15 aprilie 1921)⁶². Șapte ani mai târziu, fără să renunțe eu totul la această concepție, P. P. Panaitescu devenise însă adept al determinismului economic în evoluția socială și politică a societății⁶³, fixându-și în cele din urmă „interpretarea economică a istoriei românilor ca metodă de cercetare”⁶⁴. A ajuns aici sub influența mărturisirii în 1928 a materialismului istoric⁶⁵, dar și pe baza cercetărilor sale de polonistică; nu întâmplător aplicarea acestei concepții apare în comunicarea prezentată în 1933 la cel de al VII-lea Congres Internațional de Știința Istoriei de la Varșovia, publicată în același an sub titlul *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge*⁶⁶. Cartea despre *Mirecea cel Bătrîn*, mai precis aproape o treime din ea, referitoare la structurile economice și sociale, e redactată în baza acestei concepții, și chiar cuprinderea acestora, neobișnuită la acea vreme într-o „monografie domnească”, i se datorește.

⁵⁷ P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 30 (20 iunie 1921).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 18 (15 aprilie 1921).

⁵⁹ Este posibil să fi urmat și îndemnul profesorului său V. Pârvan, care la 19 iunie 1922 îl sfătuisese în legătură cu proiectul de a serie „istoria organizării municipale la români”: „să nu încep prea devreme istoric de idei și de sinteză” (*ibidem*, p. 62). Astfel că P. P. Panaitescu va publica un studiu dedicat *Comunelor medievale în Principatele române*, de abia în *Interpretări românești*, București, 1947, p. 161—218.

⁶⁰ *Idem*, *Introducere la Mirecea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 8.

⁶¹ *Idem*, *Pagini de jurnal*, p. 30, 11—12, 70—71, cf. p. 73. Al. Zub, *op. cit.*, p. 174—175.

⁶² P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 18—19, sublinierea autorului.

⁶³ *Idem*, *Istorie și cultură*, în *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 3—12.

⁶⁴ *Idem*, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 5.

⁶⁵ *Idem*, *Istorie și cultură*, p. 6—7; cf. și Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 515.

⁶⁶ „Revista istorică” română”, III (1933), nr. 2—3, p. 172—193, și în *Interpretări românești*, p. 107—129.

Omul care încă din tinerețe socotea munca „un lucru sfânt”⁶⁷ istoricul obsedat de scurgerea timpului încă de la o vîrstă care nu pune de obicei astfel de probleme, cei care în plină efervescență a descoperirilor documentare din arhivele Cracoviei, nota în chiar ziua cînd împlinea 23 de ani : „poți, prin muncă sau creație spontană, să înlocuești în intensitate ceea ce pierzi din cauza scurtîinii vieții”⁶⁸, a scris mult : peste 200 de lucrări științifice, la care se adaugă un număr încă neprecizat de articole în presa interbelică, elaborate pe parcursul unei jumătăți de secol (1917—1967). Lista publicată a scrierilor sale nu e însă completă⁶⁹, iar unele manuscrise inedite s-au pierdut⁷⁰. Dacă viața sa cuprinde în chip firesc cîteva perioade distincte, în schimb clasificarea activității sale științifice după criterii cronologice⁷¹, e mai puțin indicată în cazul scrierilor, o bună parte a tematicii abordate constituind constante ale cercetării pe spații lungi de timp, dacă nu chiar preocupări permanente.

Dincolo însă de orice aprecieri, P. P. Panaitescu a fost prin excelență un *medievist*. Chiar dacă interesul pentru unele personalități sau momente ale istorici moderne sint vizibile în opera sa. Dar el nu evoluează precum Constantin C. Giurescu de la studiul evului mediu spre epoca modernă, ci pornește aproape concomitent cu preocupări legate de ambele perioade. Însă pe lîngă o anume înclinare inițială spre studiul epocii feudale, care îl face să deuteze la 17 ani prin publicarea unui act din secolul al XVII-lea (1917)⁷², impulsul hotărîtor spre specializarea în studiul evului mediu, ca și spre slavistică, de altfel, a venit desigur din impactul cu bogăția de izvoare medievale inedite pîvitoare ale istoria țărilor române aflate în arhivele din Polonia, cu prilejul prinii călătorii din 1923—1924. De altfel și interesul său pentru personalități și momente ale epocii moderne (I. Cămpineanu, Alexandru Ioan Cuza și anul 1848) pornește tot de la izvoare privitoare la acestea aflate în arhivele polone. Și se cuvine amintit de asemenea că tendința sa unciori exagerată de a asimila formele de viață și insituițiile medievale românești cu cele occidentale („traiul românilor, viața lor socială și de stat în cadrul lumii feudale generale”)⁷³, e legată și de părerea că înriurirea culturii apusene asupra țărilor române s-a excreitat prin intermediul Poloniei⁷⁴. „Toată viața lui — remarcă A. Oțetca — P. P. Panaitescu a adus puncte de vedere noi pe baza surselor documentare polone”⁷⁵.

Nu e de mirare că — referindu-ne doar la direcțiile principale de cercetare, o detaliere bibliografică fiind excesivă în acest cadru⁷⁶ — P. P. Panaitescu a studiat raporturile politice româno-polone între secolele XIV—XIX cu reveniri la diploma birlădecană din 1134, la activitatea principelui lituanian Jurg Koriatovici, studiind apoi suzeranitatea polonă asupra Moldovei prin prisma interesului Poloniei de a ieși la Marea Neagră, luptele Moldovei pentru independență împotriva statului polon în veacul al XIV-lea, lupta comună a Moldovei și Poloniei cu cavalerii teutoni, relațiile moldo-polone în secolul XV și problema Chilieii, pribegiile lui Constantin Șerban și Ștefan Petriceicu în Polonia, trecînd apoi la legăturile lui Ion Cămpineanu și ale emigrației românești de la 1848 cu cea polonă și apoi la cele ale domnitorului Cuza cu polonii.

⁶⁷ P. P. Panaitescu, *În lumina scrisorilor din tinerețe*, p. 31 (8 mai 1923).

⁶⁸ Idem, *Pagini de jurnal*, p. 107 (13 martie 1923).

⁶⁹ *Bibliografie*, ed. II-a, alcătuită cu concursul lui P. P. Panaitescu și completată de Dan Zamfirescu, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, p. 230—240. La acestea se adaugă „Recenzii și articole mărunte” (unele adevărate studii), la P. P. Panaitescu, *Memoriu de titluri și lucrări*, București, 1935, p. 10—11, 13—14; Fl. Constantiniu, Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 250, nr. 132, p. 257, nr. 65—71, p. 259, nr. 114—119; idem, *Contribuții la bibliografia istorică româno-slavă I, 1960—1963*, în „Romanoslavica”, XI (1965), p. 401, nr. 190—193; *Revista de istorie. Indice bibliografic (1948—1985)*, București, 1989, p. 397 (indice); Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 519, nota 228, p. 520, nota 242.

⁷⁰ De pildă, jurnalul istoricului din anii 1928—1943 (P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal*, p. 158, nota Silviei Panaitescu).

⁷¹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 503, 507, 520, propune împărțirea carierei și activității științifice a lui P. P. Panaitescu în patru etape: I (1917—1923), II (1923—1926), III (1927—1947), IV (1948—1967).

⁷² Referirile în cazul *Bibliografiei* publicate de Dan Zamfirescu se fac numai la ediția a II-a a acesteia (cf. supra nota 69).

⁷³ Alexandru Grecu (P. P. Panaitescu), *Influențe scrantice latine medievale în limba română*, în „Studii și cercetări lingvistice”, I (1950), nr. 2, p. 242.

⁷⁴ P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin* în „Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t. IV, 1925, p. 149.

⁷⁵ A. Oțetca, *op. cit.*, p. 214.

⁷⁶ Cf. nota 72. În notele următoare (78—92) vom adăuga doar lucrările lui P. P. Panaitescu care nu sint cuprinse în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu.

S-a oprit la raporturile culturale și bisericești polono-române, tratind influența izvoarelor narative polone (omitiind însă pe Martin Kromer)⁷⁷ asupra cronicarilor moldoveni, studiind manuscrisele și conținutul cronicii moldo-polone din secolul XVI, scrierile lui Miron Costin în limba polonă, fundațiile religioase românești din Galiția, influența literaturii polone asupra celei românești în secolele XVI—XVII.

Tot pe plan cultural și bisericesc a cercetat relațiile româno-ucrainiene în secolul al XVII-lea și cele româno-ruse în veacurile XVII—XVIII, stăruind asupra influenței lui Petru Movilă, episcopul de Kiev, asupra țărilor române și a legăturilor lui Dimitrie Cantemir cu intelctualitatea rusă din vremea lui Petru cel Mare și a reformelor acestuia.

Cunoscător al limbilor slave, P. P. Panaitescu s-a aplecat și asupra relațiilor țărilor române cu bulgarii⁷⁸, sîrbi și cu Raguza în evul mediu, explicind introducerea din Bulgaria a slavonismului cultural la români în secolul al X-lea, odată cu ruperea de cultura Apusului, și a tiparului sîrbesc în Țara Românească, cercetind cronică lui Gh. Brancovici și relațiile româno-sîrbești la 1844.

A stăruit, de asemenea, în diferite perioade ale activității sale asupra raporturilor politice româno-ruse în vremurile lui Petru Rareș, Mihai Viteanul, Nicolae Milescu și mai cu seamă în timpul lui Dimitrie Cantemir.

Cultura veche românească în haină slavonă, din secolele X—XVI, îndeosebi literatura, a constituit un domeniu predilect al cercetărilor sale, în care a adus contribuții fundamentale. A urmărit pătrunderea și extinderea circulației manuscriselor slave în spațiul românesc, tipăriind vol. I al catalogului *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.* (1969), a analizat cronicile slave din Moldova din secolul al XV-lea și a republicat în ediție revăzută și completată *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan* (1959), în care a inclus și *Povestirile (slave) despre Vlad Țepeș, Învățăturile lui Neaoghe Basarab* (asupra cărora a lăsat el însuși scrieri de bază) și chiar *Cronica moldo-germană a domniei lui Ștefan cel Mare*, pentru a avea un corpus unitar de izvoare narative din secolele XV—XVI. L-a interesat de asemenea husitismul și cultura slavonă din Moldova ca și Renașterea în istoria culturii românești⁷⁹. Firește a pus în evidență și însemnătatea literaturii slavo-române din secolele XV—XVII pentru istoria literaturilor slave, originalitatea și caracteristicile ei.

A trecut apoi la începuturile scrisului și a literaturii în limba română, urmărindu-le pînă la biruința asupra slavonismului, și astfel s-a ocupat de începuturile istoriografiei în Țara Românească, de personalitățile și operele lui Grigore Ureche, Miron Costin, mitropolitul Dosoftei și Dimitrie Cantemir, la care se adaugă interesul pentru Nicolae Milescu⁸⁰. Tot el a îngrijit și cele mai bune ediții ale cronicilor lui Grigore Ureche (1955, 1958) și Miron Costin (1944, 1958, 1965), chiar dacă acestea nu sînt „critice” în înțelesul propriu zis, precum și o ediție a *Istoriei ieroglifice* a lui Dimitrie Cantemir (în colaborare)⁸¹. După care în chip firesc s-a ocupat de originea tiparului în limba română.

De altfel, P. P. Panaitescu a fost, alături de Ioan Bogdan, unul dintre cei mai însemnați editori de izvoare privitoare la istoria românilor. A teoretizat metoda de publicare a documentelor (1938), și a editat în același an primul volum al documentelor interne ale Țării Românești (1369—1490), precum și o seamă de documente slavo-române de la Sibiu. A dat la iveală interesante documente referitoare la epocile lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, precum și vechi tipărituri despre acesta din urmă, ca și o seamă de acte interne și externe⁸² cu caracter politic din secolul al XVII-lea. Dar mai cu seamă a colaborat, cum aminteam, la publicarea colecției

⁷⁷ I. C. Chițimia, *Izvoarele și paternitatea cronicii lui Grigore Ureche*, în *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, 1972, p. 204—216.

⁷⁸ P. P. Panaitescu, P. Atanasov, *L'imprimerie en Roumanie et les bulgares de Brașov au XVIe siècle (la collaboration culturelle bulgaro-roumaine au XVIe siècle)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VI (1968), nr. 1 (nu e menționat în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu).

⁷⁹ P. P. Panaitescu, *Renașterea și românii*, în „Anuarul Institutului de istorie și Arheologie, A. D. Xenopol”, XXII^a (1985), p. 719—734 (studiul fiind publicat abia în 1985 nu putea fi cuprins în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu, unde de altfel nu a fost trecute nici zecile de recenzii unele foarte importante ale unor lucrări în limbi slave).

⁸⁰ Menționăm și Alexandre Greco (P. P. Panaitescu), *Le „Spatar” Nicolae Milescu*, în „Revue Roumaine”, București, nr. 8—9, 1947, ianuarie, p. 47—54, care nu e trecut în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu.

⁸¹ Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, I—II, ediție îngrijită și studiu introductiv de P. P. Panaitescu și I. Verdeș, București, 1965 (nici această ediție nu apare în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu).

⁸² P. P. Panaitescu, *Pact polono-moldovenesc (1616)*, în „Revista istorică”, XIII (1927), nr. 10—11, p. 388—391 (traducere).

Documente privind istoria României, precum și la apariția în 1966 a primului volum al noii serii, *Documenta Romaniae Historica*, Țara Românească⁸³. La acestea se adaugă tipărirea de inscripții religioase grecești și slavone și însemnări de pe cărți vechi bisericesti, editarea de relatări despre țările române ale unor călători poloni, italieni și a unei bibliografii referitoare la cei occidentali. În vreme ce dintre izvoarele epocii moderne a publicat *Efemeridele* banului Constantin Caragea (1775—1808), corespondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rus (1806—1810) și cea privitoare la relațiile emigrației polone cu revoluția română de la 1848.

În altă ordine de idei, P. P. Panaitescu a fost interesat de structuri socio-economice, de instituții, de începuturile dreptului scris în limba română, de viața materială în Țara Românească și Moldova în epoca feudală⁸⁴. A studiat astfel obștea țărănească, dreptul de strămutare al țăranilor până la mijlocul secolului al XV-lea, originea clasei boierești, rolul și organizarea bisericii, comunele medievale, orașele⁸⁵ și orașenii, lupta de clasă, răscoala țărănească din Moldova de la 1563—1564, domnia, alegerea, succesiunea și titlul domnilor⁸⁶, marea adunare a țării, tezaurul domnesc, finanțele și unele categorii de oameni domnești, precum și elemente ale producției și vieții economice. Iar în funcție de acest ultim aspect a căutat să răspundă prin două studii la întrebările: *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?* și *De ce n-au cucerit turcii țările române?*

În domeniul istoriei politico-militare și-a îndreptat atenția asupra unor aspecte ale personalităților sau domniilor lui Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare⁸⁷, Alexandru cel Bun, Mircea cel Bătrîn, Ioan de Hunedoara⁸⁸, Mihai Viteazul⁸⁹, Constantin Șerban, Ștefan Petricicu și Dimitrie Cantemir. Problema unificării politice a țărilor române în epoca feudală a prezentat-o prin prisma relațiilor vasalice, iar în colaborare cu N. Stoicescu a încercat să clarifice chestiunea participării românilor la bătălia de la Varna (1444).

P. P. Panaitescu nu a neglijat nici lucrările cu caracter istoriografic dedicate înaintașilor săi, I. Bogdan, B. P. Hasdeu și N. Bălecescu, a prezentat în Polonia rezultatele cercetărilor românești în diferite perioade și a subliniat (în colaborare cu I. Donat) rolul arhivelor în sprijinirea cercetării istorice.

Din tinerețe l-au preocupat, în ceea ce privește epoca modernă, figura lui N. Bălecescu, pe care l-a evocat în diferite forme și a cărui operă istorică și socială a publicat-o în mai multe ediții (1928, 1930, 1939, 1947); legăturile emigrației polone cu revoluționarii români de la 1848 și cu I. Câmpineanu; chipurile lui Avram Iancu și Cuza Vodă.

⁸³ P. P. Panaitescu a pregătit împreună cu Maria Bălan și vol. XXI (1629—1631) Moldova, din *Documenta Roumaniae Historica*, aflat și în prezent la Institutul de istorie „N. Iorga”.

⁸⁴ Ultimul material apărut prin voința destinului înaintea morții, relatează un fapt de viață cotidiană, *Curse de cai în Moldova medievală*, în „Magazin istoric”, I (1967), nr. 6, p. 43—44, unde pe baza unui act moldovenesc inedit din 26 mai 1589, P. P. Panaitescu aduce, caracteristic pentru concepția sa, „o completare a informației pe care o posedăm despre viața feudală în țările noastre”. Nu apare în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu.

⁸⁵ P. P. Panaitescu, *Orașe din Moldova*, în „Magazin istoric”, III (1969), nr. 9, p. 9—17 titlul original: „*Observații asupra originii unor orașe din Moldova*”; nu apare în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu.

⁸⁶ P. P. Panaitescu, *Io în titlul domnilor români*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol” XXIV² (1987), p. 63—72 (publicat mai târziu, nu e cuprins în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu).

⁸⁷ P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare*, în „Magazin istoric”, II (1968), nr. 6, p. 2—8 (parte dintr-un studiu de tinerețe publicat postum. Nemenționat în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu).

⁸⁸ P. P. Panaitescu, „*Un om născut din popor, cu suflet mindru și doritor de fapte mari*”, idem, XI (1977), nr. 1, p. 18—21 (versiunea inițială a textului ușor preseurlată și modificată, publicată în „Contemporanul” la 21 septembrie 1956. Nu e menționat în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu).

⁸⁹ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul pentru românii transilvăneni*, în „Magazin istoric” XX (1986), nr. 7, p. 2—5 (pagini din monografia *Mihai Viteazul* despre intrarea și cîrmuirea lui Mihai în Transilvania).

Experiența și cunoștințele deprinse în atîția ani de studii P. P. Panaitescu și le-a valorificat în substanțialele participări la redactarea tratatelor de *Istoria literaturii române*, I (1954), și *Istoria României*, II—III (1962—1964). Precum și prin cursurile universitare elaborate anual între 1927 și 1941, cu tematică în general referitoare la istoria și influența statelor slave din jur asupra românilor în evul mediu⁹⁰, sau prin manualele școlare de *Istoria românilor* (1931, 1942, 1943)⁹¹.

Închind aceste însemnări nu putem să nu remarcăm cită dreptate avea Emil Turdeanu cînd afirma „că nici un aspect din trecutul românesc — cu excepția celui de artă, în fața căruia, evident, acest spirit foarte pozitivist s-a dat întotdeauna înapoi — n-a scăpat investigațiilor lui P. P. Panaitescu”. El „a reconsiderat totul cu un ochi pătrunzător, și aducînd totdeauna materiale inedite sau puțin cunoscute, stabilind ediții noi, trăgînd concluzii bogate și personale”⁹².

⁹⁰ O listă a acestora la Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 507, nota 98. Pentru studenți P. P. Panaitescu a elaborat și îndrumări pentru *Lucrările de seminar*, în *Căluza studentului*, ed. a V-a, București, f.a.

⁹¹ Pe lângă manualele amintite în *Bibliografia* lui Dan Zamfirescu, *op. cit.*, p. 250, menționăm și *Istoria medievală și modernă pentru clasa a II-a secundară*, Craiova, f.a.

⁹² Emile Turdeanu *P. P. Panaitescu (1900—1967)*, p. 475.

MIHAIL KOGĂLNICEANU : IDEOLOGIE ȘI PRAGMATISM ÎN ACTIVITATEA POLITICĂ

A POSTOL STAN

Născut în septembrie 1817, la Iași, într-un moment de agonie a regimului fanariot, Kogălniceanu aparține unei epoci de mari prefaceri sociale, politice și naționale. Copilăria și adolescența îi sînt marcate de schimbările esențiale din statutul politic extern al Principatelor române. Este martorul ascendentului precumpănitor dobîndit de Rusia țaristă la Dunărea de Jos, după Tratatul de la Adrianopole din 1829 și al instituirii unui protectorat paralizant care, în fapt, anula autonomia Moldovei și Țării Românești, prefigurînd o eventuală incorporare la Imperiul țarist. Este, pe de altă parte, frapat de sistemul politic al privilegiului boieresc consacrat prin așezămîntul regulamentar care asigura unei pătri sociale reduse numericește o dominație asupra unei țărăniimi menținută în stare de clăcășie și apăsată de obligații feudale.

Ieșit din mediul boierimii privilegiate, în anii formării sale intelectuale Kogălniceanu se bucura de condiții materiale excelente, grija în această direcție asumîndu-și-o însuși domnitorul Mihail Sturdza. În 1834, împreună cu fiii acestuia, era trimis în Franța, la Lunéville. În anul următor însă, la intervenția consulului rus de la Iași care considera Franța o citadelă revoluționară, un mediu periculos pentru tineretul venit a fi format în spirit conservator, Kogălniceanu era transferat pentru studii la Berlin. Atît pentru consulul rus, cit și pentru M. Sturdza, capitala Prusiei părea mai potrivită pentru pregătirea unor cariere politico-administrative ale statului birocratic regulamentar. Retragerea lui Kogălniceanu la Berlin consfințea, pe de altă parte, o regulă a boierilor din Moldova care, spre deosebire de confracții lor din Țara Românească atrași de capitala franceză, preferau școlile și universitățile germane.

Ca numeroși alți fii de boieri trimiși în Europa occidentală, la primele contacte cu societățile descătuse de privilegii feudale, încerca o mare revelație. Era frapat de deosebirea esențială dintre această parte evoluată a Europei și Moldova nu numai sub raportul civilizației materiale, ci și din punct de vedere al sistemului de proprietate și al relațiilor sociale. Din perspectiva unor asemenea realități, conjugate pe de altă parte cu teoriile politice și sociale receptate în mediu francez și german, Kogălniceanu putea evalua mai bine stările din Principatele române. Venea astfel în contact cu două surse de inspirație ideologică : spiritul radical francez și reformismul moderat prusian. Deși formal contradictorii, în cazul lui aveau să se completeze și concilieze în chip fericit. Poate tocmai din contactele inclusiv cu francezii din Prusia, în locul filtrării ideilor liberale prin spiritul aristocratic și arogant al junckerimii, Kogălniceanu înclină de la început spre o deschidere democratică.

Chiar din 1834 devenea un adversar neînduplecat nu numai al privilegiilor sociale și politice exercitate în Moldova și Țara Românească de către boierimea de rang superior, ci și al sistemului politic închis al Regulamentului organic. Berlinul cu deosebire, unde își desăvîrșea studiile, îi asigura climatul intelectual și politic favorabil. Găsea pe planul cristalizării ideologiei sale anumite legături între Principatele române și modul evoluționist al trecerii Prusiei de la starea de privilegiu la aceea de libertate. Devenea la Berlin adversarul hotărît al privilegiilor sociale, preocupat de necesitatea emancipării celei mai numeroase părți a locuitorilor din Principatele române. Dobîndînd informații despre emanciparea și improprițărirea țărănilor din Prusia de către miniștrii lui Frederic Wilhelm III, Stein și Hardenberg, Kogălniceanu studia edictul din 1811 prin care erau desființate claca și toate serviciile, țărăniimi devenind proprietari deplini prin răscumpărare.

Tot în Germania Kogălniceanu își asigura o excelentă cultură politică. Frecventînd cursurile Universității din Berlin, avusese ca profesor pe marele istoric Leopold von Ranke, stabilînd totodată relații cu mari savanți ca Alexander Humbold. Din cursurile de istorie, dar mai cu seamă

* Comunicare prezentată la Chișinău, la 27 mai 1992, cu ocazia unei sesiuni speciale consacrate rememorării lui Mihail Kogălniceanu.

„Revista istorică”, tom III, nr. 11—12, p. 1195—1198, 1992

din aprofundarea evoluționismului prusian, s-a inițiat în mișcarea pentru unitatea germană, cunoscându-i tendințele și bazele teoretice. Față de reformatorul Hardenberg are un adevărat cult. Un memoriu al acestuia despre principiile democratice ale unci guvernării monarhice exercitată asupra lui o influență copleșitoare. Devnise încă din anii treizeci ai secolului trecut — cum ci însuși o afirmă — un fervent adept al ideologiei liberale aplicată într-un stat bazat pe ordine monarhică, socotită garanția stabilității și proprietății oricărei societăți.

Reintors în Moldova cu asemenea idei social-politice, Kogălniceanu era cu atât mai decepționat de realitățile din patria lui, cu cât părea greu de dislocat datorită apărării lor de către regimul sufocant al protectoratului țarist. Orizontul lui, ideologic se desăvârșea pe planul activității de dezvoltare a culturii naționale. Încă din Germania, se remarcase prin larga concepție națională. Pe fondul ascensiunii noastre naționale, remarcată în Transilvania prin centrele culturale de la Blaj, Sibiu și Alba Iulia, dar și în Țara Românească, socotește necesară întinderea unor punți diversificate între toate provinciile românești, în folosul dezvoltării intergeii comunității naționale, pentru emanciparea ei de dominația străină, excrețiată în grade diferite și de forțe deosebite de către mai multe puteri străine, în special de Austria, Turcia și Rusia.

Alături de N. Bălcescu, Ioan Maioreșcu, Simion Bărnuțiu, G. Barițiu etc., Kogălniceanu apărea printre făuritorii ideologiei naționale a panromânismului în anii premergători revoluției de la 1848. Încă din 1841, afirmase public necesitatea de a face din istoria națională „paladiul naționalității noastre”. În aceeași ordine de idei, în 1843, vestitul său discurs asupra istoriei naționale, privea întreaga comunitate națională din toate provinciile, inclusiv din Bucovina și Basarabia, prin prisma unor trăsături identice, peste frontierele politice și vicisitudinile istorice. Elabora conceptul de națiune română, delimitînd-o în spațiu ci dacic, definindu-i identitatea de limbă, de cultură și de datini și transpunîndu-i aspirațiile într-un obiectiv politic comun. Prin viziunea lui cuprinzătoare, Kogălniceanu blamează hotărît mărginirile provinciale, sentimentul cultivat cu deosebire de străinii că românii n-ar constitui, chipurile, un bloc unitar și omogen. Cultura și literatura, precum și legăturile economice dintre provinciile românești, inclusiv o uniune vamală dintre Moldova și Țara Românească, constituiau obiective prioritare în acțiunea de asamblare națională.

Deplina maturitate ideologică și-o concretiza în programul de la 1848 intitulat Dorințele partidei naționale în Moldova. Este o chintesență a gândirii politice care anima o întreagă generație de tineri, o intruchipare a unor idei parțial experimentate în timpul evenimentelor din martie 1848 de la Iași, formulate prin aprofundarea aspirațiilor românilor din Transilvania, Banat și Bucovina, și, apoi, coroborate cu principiile Proclamației de la Islaz, din Țara Românească. Redactate la Cernăuți, unul din principalele centre ale revoluției române de la 1848, „dorințele” lui Kogălniceanu sint un protest împotriva privilegiilor social-economice, un program de emancipare a întregii societăți, cu precădere a țărănimii clăcașe, prin formularea unor principii de organizare instituțional-politică în spiritul liberalismului și al unui democratism ponderat. Pe plan național, „dorințele” precizează modalitatea de intrupare a idealului național prin organizarea statului național român modern, într-o primă fază prin unirea Moldovei cu Țara Românească, preconizînd abolirea protectoratului rusesc și dobîndirea unei garanții europene. Aceleași „dorințe” cuprindeau un protest hotărît împotriva dominației politice a Rusiei, denunțînd nu numai uneltirile ei în Principatele române-principalul obstacol extern în calca statului național —, ci și politica de colonizare și destrămare a Basarabiei.

Kogălniceanu este deci la 1848 mai ales un ideolog, un om care se implică în mai mică măsură în evenimentele sociale. În ideile lui programatice se resimt prioritare conceptele liberalismului moderat, aceasta și pentru motivul că în Principatele române și mai ales în Moldova, datorită inexistenței unei clase de mijloc, a burghezicii, inițiatorii schimbărilor provin din rîndurile unci părți a boierimii contaminată de liberalism, iluminism și doar parțial democratism. În Transilvania, unde exponenții gândirii politice erau intelectuali cu origini în țărănimie și unde nobiliimea privilegiată era o pătură socială străină, ideile politice au fost mai radicale, razemul lor social constituindu-l țărănimia. În Țara Românească, unde exista o clasă de mijloc, boierimea liberală se interferează cu aceasta, dezvoltînd prin N. Bălcescu, C. A. Rosetti și Ion C. Brătianu o ideologie politică mai deschisă spre masele populare, dar mai cu seamă spre metodele revoluționare de inspirație franceză, de substituire a puterii bazată pe privilegiu boieresc prin presiune de jos.

Kogălniceanu se definea ca un ideolog al liberalismului moderat mai ales în anii luptei pentru constituirea statului național. În această privință stă mărturie întreaga lui activitate publicistică și politică din anii 1856—1859, rolul decisiv în Aduarea ad hoc de la Iași, în 1857, în formularea bazelor principiale ale Unirii și în concilierea contradicției dintre boieri și țărani, prin promovarea echilibrată a intereselor acestora din urmă. În Aduarea Electivă de la Iași acționează energie pentru afirmarea idealului de stat național, promovînd la domnie pe Al. Ioan Cuza și, în final, dubla lui alegere la București. Deși dominat de liberalism, inclusiv de democratism social, modul lui liniștit prin care-și afirmă ideile, spiritul de ordine de care este preocupat.

În aplicarea acestora, retorica echilibrată bazată pe raționamente logice și istorice, precum și invocarea necesităților naționale, îl făceau ascultat chiar în cercurile conservatoare, adeptele privilegiului regulamentar. Spre deosebire de Ion C. Brătianu și C. A. Rosetti, care prin ideile lor radicale și republicane înspăimântau de regulă boierimea conservatoare, cultivând orășănimea mică și mijlocie și prefigurând spectrul roșu al unei eventuale puteri, Kogălniceanu era un reformator prin excelență. Deși aparținea aceleiași mari familii ideologice, era mai realist și deci mai pragmatic, trăind într-o societate în care, în Moldova, clasa de mijloc era total absentă.

Omul politic Kogălniceanu se intruchipează după Unirea din 1859 în calitate de ministru, la Iași, sau de deputat în Adunarea Electivă sau Comisia Centrală de la Focșani. Într-o atare ipostază, încearcă să transpună în proiecte de legi o serie de idei social-politice ținând coagularea instituțională a statului național român și, concomitent, realizarea principalelor transformări, cu precădere rezolvarea problemei agrare care scinda societatea românească prin antagonismul dintre boieri și țărani. Pe plan politic însă, o largă deschidere spre liberalism și democratism era blocată de forțele conservatoare, de foștii boieri regulamentari care dobindiser prin așezămintul constituțional acordat de marile puteri în 1858 — Convenția de la Paris — o pondere quasi discreționară. Ele, aceste forțe conservatoare, atât la Iași cât și la București, dominau corpurile legiuitoare, iar după 24 ianuarie 1862 — cind se realiza unirea administrativă — alcătuiau guvernul Barbu Catargiu, adoptînd în Adunarea Electivă de la București o lege agrară spoliatoare pentru țărănime. Aflat în rîndul minorității liberale, alcătuită din cîțiva deputați moldoveni, dar mai ales din radicalii munteni conduși de Ion C. Brătianu și C. A. Rosetti, Kogălniceanu se afirmă la tribuna parlamentară drept un adversar hotărît al privilegiilor sociale și politice, dar mai cu seamă al modului reacționar de manifestare a spiritului conservator.

Kogălniceanu evoluează rapid spre o înțelegere cu domnitorul Cuza, în contextul în care lupta acerbă dintre radicali și conservatori adusese reformele într-un impas. Stăpîni pe Adunarea Electivă, conservatorii intenționau să mențină România în tipare economico-sociale extrem de limitate. Se izbeau însă de Cuza Vodă, de rezistența puterii executive, potrivit în egală măsură conservatorismului și liberalismului radical, adeptul modelului moderat de înfăptuire a reformelor. Într-o asemenea conjunctură, la 11 octombrie 1863, Kogălniceanu devenea șef al guvernului. Adopta pe cale parlamentară legea secularizării averilor mănăstirești, redînd țării peste un sfert din întinderea ei arabilă deținută de mănăstirile închinat. Tot sub guvernarea lui, pe aceeași cale se adopta legea comunală și județeană care introducea sistemul unor organisme locale alese, contribuind la descentralizarea administrației publice. În aprilie 1864, în Adunarea Electivă depunea proiectul de lege rurală — conceput încă din 1862 —, încercînd să-și atragă un suport parlamentar. Repudiat de conservatorii care nu-i împărtășeau ideile, dar blamat și de radicali pentru modul parțial neconstituțional aplicat procesului de legiferare, Kogălniceanu ajungea în conflict cu Adunarea Electivă care-i dădea un vot de blam. În locul demisiei, susținea pe domnitorul Cuza și, prin lovitura de stat de la 2 Mai 1864, devenea părtaș la instaurarea unei domnii personale, aceea a „cesarismului”, cum el însuși o numea.

Cum se explică alunecarea lui Kogălniceanu pe pozițiile de exponent al unui asemenea regim? După integrarea instituțional-politică, în 1862, România intrase într-un blocaj reformator. Avansul ei pe calea deconstructurii vechii orînduiri bazată pe privilegiul boieresc, cu deosebire pe pretinsul caracter absolut al marii proprietăți, intrase într-un grav impas. Nu putea fi acceptată ideea conservatoare a „proletarizării” în masă a majorității copleșitoare a națiunii, a țărănimii, deposedată de loturile deținute în folosință și înzestrată doar cu petece de teren agricol. Din aceste motive, Kogălniceanu a considerat imperative reformele sociale, asociindu-se cu Cuza la lovitura de stat și, în august 1864, pregătînd legea rurală prin care realiza nu o improprietărire cu pămîntul maxim de care ar fi avut nevoie țărănimii, ci o transferare a loturilor deținute în folosință în proprietăți depline, prin răscumpărarea redevențelor feudale.

Kogălniceanu își leagă numele, prin urmare, de una dintre cele mai mari schimbări sociale din secolul trecut, eliberînd de servituiți milioane de țărani și punînd bazele micii proprietăți. De aici, din punctul acesta al înfăptuirii lui, deceniile următoare, prin presiuni politice și sociale, vor surveni alte reglementări care vor dezvolta neconținut mica proprietate țărănească, făcînd-o precumpănitoare cel puțin sub raportul întinderii, în 1921, după constituirea României Mari. În epocă însă, Kogălniceanu a fost blamat de adversarii politici drept omul care a contribuit la instaurarea domniei personale. Căci Cuza Vodă, după lovitura de stat din 2 Mai 1864, lichidînd atotputernicia conservatorilor plasați pe pozițiile privilegiului economic și politic, în locul organizării unor instituții de esență liberalo-democratică, a format organisme politice direct subordonate. De aici nemulțumiri nu numai din partea conservatorilor constituționali și liberalilor radicali care i-au devenit adversari implacabili, ci și în rîndul unor asociați ai domnitorului. Drept urmare, Kogălniceanu însuși ajungea în conflict cu Cuza, demisionînd din funcția de șef de guvern la 26 ianuarie 1865.

După instaurarea regimului politic al monarhiei constituționale, în 1866, la care n-a fost părtaș, Kogălniceanu se apropia treptat de grupările liberale. Adept convins al unui asemenea

sistem politic, în condițiile crizelor din anii 1866—1867, când tronul lui Carol I părea a se năruî, substituind pe liberalii radicali și pe fracționiștii lui N. Ionescu, în 1868, într-o alianță guvernamentală cu conservatorul moderat Dimitrie Ghica, Kogălniceanu reapărea în postura de ministru de interne cu misiunea de a calma țara și mai ales a asigura puterile garante occidentale de abandonarea politicii antievreiești, a suportului pentru forțele antiotomane din Balcani și a propagandei naționale în Transilvania. Critic hotărît al restaurării conservatoare sub guvernarea lui Lascăr Catargiu din 1871—1876, Kogălniceanu se apropia de Ion C. Brătianu și, în 1875, împreună puneau bazele Partidului național liberal. Alături de Ion C. Brătianu, este promotorul unei politici protecționiste ca modalitate de dezvoltare a industriei naționale. În aprilie 1877, devenea ministru de externe în guvernul liberal Ion C. Brătianu, conducind alături de acesta diplomația românească în direcția independenței și apărării integrității statului român, inclusiv a celor trei județe basarabene pe care le invocă special la Congresul de la Berlin, în 1878. Ca emisar al guvernului român, acționa pentru recunoașterea independenței de către Franța. Deși în ultimii ani n-a mai avut funcții guvernamentale, detașându-se de Ion C. Brătianu și împreună cu conservatorii și o parte din liberali au creat o Opoziție unită, ostilă reformelor constituționale, Kogălniceanu a revenit în 1888 la matca liberală, împăcindu-se cu Ion C. Brătianu și redînd unitate rîndurilor liberale.

Privit prin prisma ideologiei și practicii politice, Kogălniceanu se configurează ca o mare personalitate care, prin funcțiile guvernamentale, a modelat devenirea noastră istorică mai ales pe plan social-economic. Cunoscător profund al diverselor teorii, și-a cristalizat gîndirea politică în funcție de nevoile imperioase ale societății românești, dar permanent preocupat de necesitatea reajustării structurilor ei îmbibate de orientalism, concordant cu formele civilizației occidentale. Pragmatic prin excelență, nu s-a lăsat robit de ideologie. S-a pus sub steagul unui regim personal, al lui Cuza Vodă, atunci cînd a găsit prilejul să înfăptuiască cea mai mare reformă socială a secolului trecut. Spirit superior și preocupat de urmărirea intereselor mari, în 1877, n-a pregetat să se supună rigorii disciplinei liberale, el, omul care se simțea în largul lui cînd acționa de regulă pe cont propriu, fiind la cirna țării, cu Ion C. Brătianu, într-unul din cele mai critice momente ale României moderne, în timpul unui război de independență așteptat de mai multe secole. În lumina faptelor sale guvernamentale, Kogălniceanu se prezintă drept personalitatea marilor și scăpărătoarelor momente, al împlinirilor prin care s-a pecetluit destinul nostru ca națiune și stat independent în secolul trecut.

Prin gîndirea și activitatea lui politică, Kogălniceanu este de o mare actualitate. Comunicarea României și destructurarea ei prin sovietizarea Basarabiei și Bucovinei de Nord ne-au abătut de la făgașul nostru istoric. Sintem în faza unei reconstrucții totale, cînd imperioase apar o serie de reforme menite a reinroda firul devenirii noastre, din punctul în care a fost întrerupt. România trebuie deci refăcută atît social-politic, cit și național. Într-o anumită măsură, situația ei astăzi este mai dramatică decît aceea cu care se confrunta Kogălniceanu. Nu numai că nu există o clasă de mijloc care să preia direcția schimbărilor, dar nu este încă o țărînimă stăpină pe pămîntul ei. Domină păgubitor o mentalitate colectivist-etatistă care paralizază dezvoltarea unei economii bazată pe competitivitate individuală sau asociativă. Constrîns să lepede forma totalitară, statul nu-și găsește încă o cadență democratică, fiind bîntuit de tentații autoritarist-populiste. Pe de altă parte, conaționalii din Basarabia și Bucovina de Nord, destructurați și alienați sub dominația sovietică, sînt încă reticenți față de patria mamă.

Comemorarea lui Kogălniceanu trebuie să fie nu o simplă evocare istorică, ci un mod de aprofundare a gîndirii lui politice, în folosul reconstrucției României Mari, un ideal urmărit de el cu stalornicie, peste vicisitudinile istorice.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

UN RAPORT CONSULAR BELGIAN DIN 1866 DESPRE CARACTERUL ȘI MORAVURILE ROMÂNILOR

VALERIU STAN

Publicăm mai jos un raport al consulului general al Belgiei la București, Jacques Poumay, către ministrul de externe Charles Rogier, datînd din 22 februarie/6 martie 1866 și avînd ca obiect descrierea — în trăsăturile lor esențiale — a caracterului și moravurilor poporului nostru. Deși nu prea amplu, „rezumatul” diplomatului belgian reprezintă o mărturie prețioasă, deoarece ea provine de la un observator străin care a stat — după propria-i afirmație — șaisprezece ani printre noi. Ca atare, avem de-a face nu cu un călător grăbit, aflat în trecere prin țara noastră, care nu a putut lua decît tangențial contact cu poporul nostru, ci cu un om care ne-a cunoscut îndeaproape, fiind ajutat în această privință nu numai de calitatea sa de consul al unei țări străine, ci și de aceea de bancher pe care a avut-o la București¹.

Nu ne propunem în cele ce urmează să stabilim în ce măsură observațiile consulului belgian despre noi corespund sau nu adevărului, întrucît aceasta ar presupune o confruntare a lor cu alte mărturii străine contemporane², precum și cu lucrările unor exegeți ai problemei. Vom observa numai că, în general, aprecierile lui Jacques Poumay ni se par judicioase, dovedind nu numai o bună cunoaștere a poporului nostru, dar și un acut spirit de observație. Astfel sînt, de exemplu, constatările sale referitoare la dragostea de patrie a poporului nostru, la inteligența lui nativă, la preocuparea, oarecum excesivă, a românilor pentru problemele politice.

Demnă de reamarcat este și distincția pe care o face consulul belgian între „oamenii vechi”, rămășiță a unei epoci revoluate, care aproape că nu mai jecau nici un rol în societatea românească a vremii, și cei aparținînd noii generații, nu lipsiți la rîndul lor de defecte, dar care aveau o altă pregătire intelectuală și alte gusturi.

Alte observații ale acestuia cum ar fi, de pildă, acelea referitoare la o anumită laxitate a moravurilor, la creșterea alarmantă a divorțurilor, la pasiunea pentru jocurile de noroc, etc., desigur că se referă nu la marea masă țărănească a poporului nostru, ci la clasele superioare ale societății românești din acea vreme, cu care a venit mai des în contact Jacques Poumay.

Cîteva cuvinte despre data elaborării documentului ni se par de asemenea necesare. Este neîndoicnică că trimiterea acestui raport, cu un conținut deosebit față de cele adresate în mod obișnuit de consulul belgian superiorilor săi, trebuie pusă în legătură cu proclamarea contelui Filip de Flandra, fratele regelui Leopold al II-lea al Belgiei, ca domnitor al României la 11/23 februarie 1866, chiar în ziua abdicării silite a lui Al. I. Cuza. Așa se și explică referirile din finalul documentului la posibilitatea ca, sub conducerea unui „om inteligent, einstit și energic” care să servească drept exemplu, românii să-și îndrepte anumite deficiențe și să devină o națiune. Împrejurările istorice au făcut însă ca noul suveran al României să nu fie Filip de Flandra, ci principele

¹ Jacques Poumay a devenit consul al Belgiei la București în anul 1852. Recunoscut ca bun specialist în domeniul financiar, el s-a bucurat de simpatia domnitorului Al. I. Cuza, care i s-a adresat în vederea reorganizării finanțelor Principatelor Unite, precum și pentru realizarea unui împrumut pe piața belgiană. Cf. Aurel Filimon, *Relațiile româno-belgiene între 1859—1878*, în „Revista de istorie”, tom 31, 1978, nr. 2, p. 227.

² Poate că nu este totuși lipsit de relevanță să menționăm că multe din observațiile consulului belgian despre români concordă cu acelea ale francezului G. Le Cler, care a făcut parte din misiunea militară franceză chemată de domnitorul Cuza în 1860 pentru reorganizarea și instruirea armatei române, autor al lucrării *La Moldo-Valachie. Ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être*, apărută la Paris în același an.

prusian Carol de Hohenzollern Sigmaringen, sub a cărui îndelungată domnie româniei, dacă nu și-au modificat radical moravurile, au realizat totuși însemnate progrese pe calea modernizării și civilizației.

Consulat Général de Belgique
dans les Principautés Unies de
Valachie et de Moldavie
No. 687

Bucharest, 22 [février]/6 mars 1866

Monsieur Ministre,

Dans les circonstances actuelles, Votre Excellence trouvera peut-être quelque intérêt à lire le résumé suivant sur les moeurs et le caractère des Roumains; un séjour de seize années parmi eux m'a mis à même de les étudier et de porter un jugement sur leurs bons et leurs maux penchants :

„Pour juger équitablement et d'une manière complète le caractère des Roumains, il faudrait d'abord établir une distinction profonde entre les hommes de l'ancien régime et les hommes nouveaux. Les hommes du passé eurent tous les vices de la servitude, tempérés cependant par une sorte de bonhomie patriarcale et par un modération de sentiments qui les rendaient indulgents envers les autres, comme ils voulaient qu'on le fût envers eux. Ces hommes disparaissent, il n'en reste plus que quelques uns, rares débris d'un édifice écroulé; il est inutile de s'en occuper davantage.

Ceux de la nouvelle génération présentent un caractère complexe que j'essaierai de déterminer avec une exactitude aussi éloignée du dénigrement que de l'apologie.

Avant tout, je remarque que le sentiment religieux est complètement absent de leurs âmes : ceci tient à l'essence même de la religion grecque orthodoxe, religion toute extérieure, privée de prédication et d'enseignement théologique et consistant à peu près uniquement en des pratiques puériles auxquelles les gens du peuple tiennent beaucoup, tout en les conciliant parfaitement avec une grande licence de moeurs et que les gens du monde dédaignent comme un inomerie ridicule. Le clergé est généralement sans instruction (il y a quelques exceptions honorables). Le haut clergé aime l'intrigue, le bas clergé a les vices de l'ignorance, tout cela dominé par un esprit de tolérance excessive, qui serait une vertu si ce n'était de l'indifférence.

La famille n'existe pas en Roumanie. La possibilité du divorce relâche tout les liens et ne fait du mariage qu'un concubinage à terme plus ou moins long. En Moldavie surtout, cet plaie s'est étendue à ce point que chaque ménage presque présente des enfants de différents lits, des hommes et des femmes que le hasard a réunis, qu'un autre hasard divise.

L'éducation maternelle n'est pas possible là où il n'y a point de mère. Grandis dans l'absence de ce divin sentiment, les enfants n'apportent dans la société qu'un triste scepticisme dont la conséquence immédiate est un relâchement de moeurs effroyable.

Les Roumains aiment leur pays; ils en parlent du moins beaucoup et se laissent aisément émuvoir au nom de leur patrie. Leur littérature repose tout entière sur ce sentiment et sur celui de l'amour, mais peut-être l'imagination a-t-elle plus de part que le coeur en ces émotions violentes et rapides. Je crois cependant que, sous une main habile, la corde du patriotisme vibrerait fortement et qu'il y a là un réel élément d'avenir.

Les Roumains ont l'intelligence facile, la conception prompte et l'esprit fin. Ils préfèrent à tout autre étude celle du Droit, parce qu'elle favorise en eux un double instinct : celui de la finesse dans l'argumentation et celui de la faconde dans la parole. Ajoutons que la multitude des procès rend la profession d'avocat très lucrative. Il y a, proportion gardée, plus de docteurs en droit chez les Roumains que chez aucun peuple de l'Europe. La plupart ont fait leurs études à Paris.

Ils lisent avec avidité l'histoire, mais plutôt pour satisfaire une curiosité enfantine que pour y puiser de grandes leçons. Aussi préfèrent-ils l'histoire contemporaine, et, dans cette histoire, la partie anecdotique. Ils adorent les pamphlets, l'histoire lue dans l'alcove. Il semble que les vices des grands sont une absolution de leurs vices à eux. Quelques uns cependant ont abordé l'histoire par le côté de l'érudition; ils ont amassé une foule de documents, mais l'esprit de coordination leur manque; contents d'avoir réuni les matériaux, ils laissent à d'autres le soin de bâtir.

En philosophie, ils aiment assez les arguties, mais se soucient peu des grands problèmes religieux et sociaux.

Tous ont lu la vie de Jésus de Renan, pas un n'a lu celle de Strauss.

En littérature, ils aiment les romans et de préférence les romans d'amour et ceux qui peignent les mœurs du monde interlope. Les noms d'Alexandre Dumas fils, d'Henri Murger, d'Edmond About sont familiers aux Roumains ; ils connaissent à peine ceux de Walter Scott et de Fenimore Cooper.

Les sciences exactes sont cultivées par quelques jeunes gens ; généralement négligées par la masse des étudiants.

Les questions politiques les préoccupent au plus haut point. Depuis dix ans, les Roumains n'écrivent plus que des articles de journaux et ces articles, quand ils ne sont pas des personnalités, ne développent que des théories creusées auxquelles manque la sanction de l'expérience.

Les Roumains ont une rare facilité pour l'étude des langues. Rien de plus commun chez eux que des gens qui parlent avec élégance le français, qui est ici la langue des salons, le grec, qui fut long temps la langue usuelle des Boyards, l'allemand, l'anglais, l'italien et rarement russe.

Les arts sont peu cultivés. En musique, Verdi a gâté le goût des gens du monde. Quelques mélodies nationales sont empreintes cependant d'un grand caractère de mélancolie et de grâce naïve.

En peinture, il n'y a jusqu'à présent que l'imitation des formes raides de l'école byzantine. Quelques jeunes gens, qui ont étudié en France et en Italie, ont apporté un sentiment meilleur. Raphael et Ingres paraissent être leurs maîtres préférés.

La sculpture n'existe pas. L'architecture est dans l'enfance. Le sentiment du joli se rencontre quelquefois, celui du beau, jamais.

Le théâtre vit d'imitations ou même de simples traductions. Quelques pièces originales sont assez intéressantes ; mais on y exagère le sentiment patriotique en le poussant jusqu'à l'enflure et le sentiment paysannesque en le poussant jusqu'à la grossièreté.

L'imagination des Roumains est vive et mobile ; tous sont poètes, mais leurs tableaux s'effacent vite car la couleur en est toute à la surface.

Ils s'enthousiasment aisément et se refroidissent non moins vite. Une parole éloquentes a cependant sur eux beaucoup d'empire, et, par l'espérance, on peut les conduire très loin.

Leur sensibilité ressemble à leur imagination. Ils aiment vite et oublient plus vite encore. Chez eux, nulle impression durable ; ils ne gardent pas plus le souvenir du mal que celui du bien. Ils ne sont guère vindicatifs, pas plus qu'ils ne sont reconnaissants. Ils sont bons d'une bonté négative.

De tout cela résulte une grande malléabilité, à l'aide de laquelle on pourrait faire un peuple. J'ai la conviction qu'un homme intelligent, honnête et énergique (il faut ces trois conditions) viendrait à bout de créer ici une nation. Il faudrait pour cela donner avant tout l'exemple de vertus qui manquent aux Roumains, la pureté, la probité, surtout. L'esprit d'imitation est grand chez eux. Venus d'en haut, de nobles exemples seraient suivis. Comme les enfants, les Roumains ont le sentiment du juste, même quand ils ne le pratiquent pas. Si le souverain et ceux qui l'entourent étaient des modèles d'austère moralité, l'influence serait immense.

Les Roumains sont paresseux et dépensiers. De là, chez les hommes, la passion du jeu, et chez les femmes la prostitution, qui procurent de l'argent sans fatigue. Mais ils sont excessivement vaniteux et si l'on flattait leur vanité en récompensant l'honnêteté et mettant au pilori l'infamie, les mœurs sociales subiraient promptement une radicale transformation.

En résumé, il y a beaucoup de vices chez les Roumains, sans cependant qu'il existe chez eux des instincts profondément mauvais. Un bon système d'éducation pourrait donner à l'avenir des générations bien moulés que la génération présente et l'exemple du bien à la tête de la société, joint à une répression énergique du mal, amoindrirait considérablement les vices des hommes d'aujourd'hui.

Je vous prie d'agréer, Monsieur le Ministre, les assurances de la respectueuse considération avec laquelle j'ai l'honneur d'être de Votre Excellence le très humble et très obéissant serviteur''.

Jacques Poumay

A Son Excellence Monsieur Charles Rogier, Ministre des Affaires Etrangères.

Arh.St. Buc., microfilme Belgia, rola 3, c. 557-561 ; Ministère des Affaires Etrangères et du Commerce Extérieur, Correspondance Politique, 1861-1870, Légations, Roumanie, vol. III.

O P I N I I

TESTAMENTUL ISTORICULUI —

COMENTARII LA DAVID PRODAN, *TRANSILVANIA ȘI IAR TRANSILVANIA. CONSIDERAȚII ISTORICE*, Edit. Enciclopedică, București, 1992

Cînd savantul patriot includea ochii (11 iunie 1992), el se putea considera fericit, căci — printr-o rară pasiune a muncii și a creației, precum și prin puterea de a ajunge nonagenar — crease o vastă operă asupra istoriei Transilvaniei, în două registre majore. Realizase o frescă a situației țărănimii în anii 1500—1848: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I—III, București, Edit. Academiei, 1967—1968; *Urbariile Țării Făgărașului*, I—II, Edit. Academiei, București, 1970—1976 (în colab.); *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I—II, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1986—1987; *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700—1848*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1989 etc. De asemenea, investigase aspecte fundamentale ale societății secolului al XVIII-lea: *Răscoala lui Horea*, I—II, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1984 (ediția I-a, 1979); *Supplex Libellus Valachorum*, Edit. Științifică, București, 1967 (ediția I-a, Cluj, 1948); *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu, 1944 (Vers. franc., Sibiu, 1945) ș.a.

Cartea cărcia i se dedică paginile subsecvente îl arată pe autor îngrijorat totodată de „Un moment de o nouă alarmă” (titlul unui paragraf), declanșat de reluarea pe plan politic și în lucrări istorice recent apărute, a vechilor idei ale unei anumite concepții antiromânești (*Erdély története*, ed. Béla Köpeczi, I—III, Budapest, 1986, precum și alte publicații din aceeași stirpe): negarea caracterului național al statului român, solicitarea autonomiei Transilvaniei, a federalizării României, a revizuirii tratatelor de la Trianon și de la Paris (p. 159—160, 162, 169 et pass.; a se vedea și titlul simbolic al cărții). Astfel încît istoricului îi apare necesar a relua parțial textul din 1944 al *Teoriei imigrației românilor...*, care constituie de fapt miezul cărții de față. Ea primea „bun de tipar” la 7 martie 1992, trei luni înaintea încheierii existenței fizice a autorului: aceasta este prin urmare ultima operă antumă a prof. D. Prodan. Sînt aici — ca și în urmă cu cinci decenii — multe elemente demoistorice, prezente de altminteri și în numeroase alte studii ale autorului.

Istoria Transilvaniei din 1986 se înscrie în albia teoriei I. Acsády-B. Jancsó (1896—1900), ajunsă la paroxism în secolul nostru (Gy. Szekfű, I. Wellmann ș.a.): „imigrația” continuă a românilor — popor de „păstori nomazi”, „barbări” — din Principatele extracarpatice în Transilvania, Banat, Crișana și șesul Ungariei, în secolele XVI—XVIII, mai ales în acest ultim veac, ceea ce le-ar fi impus majoritatea în populația ardeleană; în decurs de zeci de ani, ei s-ar fi concentrat în Munții Apuseni, proces ce-ar explica și răscoala condusă de Horea (p. 13—14, 18, 20—24, 47—48, 95, 126—127, 142—145, 164—168). Aserțiunile însă se găsesc în total divorț față de realități.

1 EFECTIVELE DEMICE ȘI STRUCTURA ETNICĂ. Teoria „imigrării” masive a românilor în Transilvania în secolul al XVIII-lea nădăjduiește să arate că, la sfîrșitul veacului, provincia ar fi avut o populație incomparabil mai numeroasă decît în urmă cu 70—80 de ani, fenomenul explicîndu-l prin „valorile” românești ce-ar fi „inundat” atunci țînutul; se fac deci mari eforturi pentru a „demonstra” un total redus al populației ardeleni și un procent insignifiant al românilor în primele decenii ale secolului. Pentru a acredita ideea, Benedek Jancsó construia un șafodaj eronat. El prelua datele unei numărători a populației de prin 1730, neținînd seama de faptul că avea de-a face cu cifrele contribuabililor, prea puțin acoperitoare ale populației totale. Distribuția pe naționalități o concepea în mod arbitrar. În plus, numărul românilor transilvăneni rezulta dintr-un fals direct: călugării ieziuți i-ar fi evaluat la 200 000 de suflete, cînd două rapoarte din 1701 afirmau de fapt că suma se referea numai la o parte din ei, cei trecuți la unirea religioasă pînă în acel moment (p. 26—28).

„Revista istorică”, tom III, nr. 11—12, p. 1203—1208, 1992

În ciuda unci elaborării susținute, calculele lui Ignác Acsády se dovedesc la fel de cronate. În Partium, rezultatele conscripției din 1715 sint întrecute cu mult de către cele ale connumerării din 1720—1721; dar nici aceasta din urmă nu cuprinde populația țării, ci numai gospodăriile contribuabile (mai precis: pe capii acestora). Cît privește Transilvania, datele au fost preluate după conscripții de dare parțiale, foarte diverse, dispersate pe un întins arc de timp (anii 1698—1727), precum și după un totalizator din 1721. Or, toate aceste evidențe arată multiple lacune legale și ilegale, românii lipsind din conscripții în mult mai mare măsură decît alte naționalități. Calculele efectuate de I. Acsády, după principii adesea aflate în contradicție cu o metodologie științifică, duc deci la rezultate mult sub realitate (p. 31—52). Am consemnat cu alt prilej că, începînd din 1944, David Prodan a dat primul sondaj de adîncime cu referire la caracterul deficitar al statisticilor de populație în Transilvania și Partium.

Erdély története, adăugăm noi, operează și ea cu procedee la fel de criticabile. Românii ar fi reprezentat o minoritate în ansamblul locuitorilor Transilvaniei în secolul al XVII-lea, o dovadă fiind anumite spuse ale lui Vasile Lupu (p. 165—166). Se are probabil în vedere acest text: „in Transylvania plus quam tertia est pars Valachorum”¹. Proporția a fost înțeleasă în unele lucrări românești în sensul că etnia ar fi reprezentat „mai mult de trei părți” din locuitorii țării, interpretare desigur incorectă, căci sintagma *tertia pars* „a treia parte”. Însămnă oare aceasta că propoziția reprodușă acreditează ideea că românii alcătuiau numai ceva mai mult de 1/3 din populația Ardealului? Lasă că o formulă oarecare, folosită la mijlocul veacului al XVII-lea în cancelaria ieșcană, nu constituie o dovadă serioasă pentru realitățile demice de peste munți, dar textul însuși pare a rezulta dintr-o confuzie: nu pornește el oare de la existența aici, în epocă, a numai trei populații masive (românii, secuii și sașii), ungurii fiind, în marcă măsură, numai grupul relativ restrîns al nobilimii și al oamenilor săi? În formularca amintită nu s-a produs oare o glisare de aici, la planul raporturilor cantitative?

Că fenomenul este posibil se poate vedea chiar în *Istoria Transilvaniei* din 1986. Aici se afirmă că Verancsics ar fi estimat pe români — cu un secol mai devreme — la aprox. 1/4 din transilvănenii (p. 165). Or, mesajul acela este cum nu se poate mai clar: românii „ii ajung ușor la număr” pe secui, unguri și sași, laolaltă luați deci!!² Evident, la istorici ai vremii noastre întîlnim o alunecare în sens invers, față de cea mai sus arătată: de la planul cuantificării, la acel al structurii juridice (românii erau una din cele patru colectivități transilvănene).

Or, toate datele cunoscute atestă o majoritate permanentă și absolută a românilor provincii intracarpatice, precum și ai Banatului. Dacă ne confruntăm o creștere spectaculoasă a unei populații, aceasta este a etnicii maghiare, ca urmare a importanței sale imigrări în Banat în secolele XVIII—XIX, drept conștiință a artificilor recenzorilor în a doua jumătate a veacului și XIX-lea, cînd însciau nu naționalitatea, ci limba vorbită etc. (p. 56—59, 126, 167).

2 Afirmăția „NOMADISMULUI” păstoresc este și ea contrazisă de realități. Sedentarismul funciar românesc se dovedește prin terminologia latină, aceeași în întreaga ociumenă a neamului, a domeniilor sale definitorii: casa și părțile ei, curtea cu vietățile sale, fructele și legumele, vitele și terminologia agricolă etc. (p. 146—147). Priviți la locuitorii Țării Făgărașului, unde multiple mărturii îi atestă prin veacuri pe români ca „oameni ai pămîntului”: la 1675, fostul provizor Șt. Lészai vorbește despre obligațiile pe care le au *vecinii* față de *boieri* „ab antiquo”; în 1632 oamenii din Persani afirmă că au stăpînit un munte „a memoria hominum”; Mihai Viteazul revendică Țara Făgărașului ca pe un „jus antiquum waivodarum Valachiae Transalpinac”; la 1508 este edictat statutul ținutului, drept urmare a înțelegerii castelanului cetății Făgăraș, Paul Thomori, „cum Boyaronibus universis que walachis ejusdem districtus nostri Fogaras...” (p. 83—84, 89). Autorul putea înaintea în timp pînă la binecunoscutele documente din 1222 („terra Blachorum”) și 1224 („silva Blachorum et Bissenorum”), care se raportează cel puțin parțial la teritoriul în discuție. Iar dacă ar fi apelat și la alte tipuri de izvoare, s-ar fi urcat cu mult mai sus pe șuvoiul vremii.

„Păștori nomazi”, care cu oile lor străbat țara de-a lungul și de-a lalul? Dar vitele sînt posedate, în cea mai mare parte, de o minoritate, și accia nu sînt nomazi, ci țărani aserviți. Cu creșterea oilor se ocupă un număr restrîns de păcurari, și ei iobagi. În Transilvania, Partium și Banat, ca și în Țara Românească, media de oi pe gospodărie se exprimă prin cifre nsignifiante, obișnuite în economia agricolă (noi am preciza: în economia agro-animalieră-artizanală, specifică istoriei românești). Media de oi și capre pe menaj este mai mare în scaunele și districtele ardelen, decît în comitate (înseamnă deci că secuii și sașii erau și ei nomazi?);

¹ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, IV/1, București, 1882, p. 669.

² *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. Maria Holban, Edit. Științifică, București, 1968, p. 410.

importante turme de oi se cresc pe domeniile nobiliare și orășenești. Oieritul intens se cultivă nu în Transilvania, ci în pusta Ungariei și pe Cîmpia Română, iar transhumația se practică de un număr restrîns de sate din zonele limitrofe lanțului carpatic. Că nu poate fi vorba de o „invație de populație păstorească” în veacul al XVIII-lea în Transilvania, se vede din evoluția efectivului oilor și caprelor în această provincie: în timp ce la 1721 sînt înscrise 535 664, la 1772 totalul lor crește cu prea puțin, ridicîndu-se abia la 605 290. Teoria criticată, altfel spus, răstălmăcește sensul unei importante ramuri economice, celebră prin performanțele umane și implicată multipiu în devenirea seculară a societății românești (p. 63—75, 130—139, p. 186—187).

3 MIGRAȚIILE sînt, desigur, prezente, dar semnificațiile lor au cu totul alt relief, decît o dorește teoria „imigrării”. Ca urmare a războiului și a ocupației Transilvaniei de către armatele imperiale, la sfîrșitul veacului al XVII-lea ne găsim în plin dezastru: dări nesfîrșite, aprovizionări și încartiruirii de oști, circulația soldaților și prăzi, incendieri și pustiiri de localități. Oamenii pribegesc preponderent în alte părți ale provinciei, precum și spre Țara Românească, trecerile de aici în Ardeal fiind în schimb disparente; în Transilvania se află în mișcare nu numai românii, ci și secuii, care se duc mai ales în Moldova. Cele 48 de sate noi cu majorități maghiare, atestate la 1715—1720 în Crișana, dovedesc și un curent de imigrație dinspre pusta ungară, amplificat în secolul al XVIII-lea nu numai spre zona Crișurilor, ci și spre Banat. De-a lungul acestui veac, trecerile peste munți se petrec aproape numai dinspre Transilvania spre Principatele danubiene (p. 77—79, 116, 124—125, 138).

Analiza stărilor — pe plan social, național, economic, fiscal, politic, cultural, confesional — în Transilvania secolelor XVII—XVIII, comparativ cu cele din Țara Românească și Moldova, dovedește că oamenii de aici, în ciuda dificultăților care-i confruntă, nu puteau fi totuși tentați de „virtuțile” iobăgiei și ale oprîmării naționale să meargă dincolo de munți. Ce greutăți și abuzuri apasă asupra mediilor populare din Transilvania o arată poverile fiscale din veacul al XVII-lea; o declară iobăgii înșiși în satele făgărășene și Irmăvene la 1726, în comitatul Bihor la 1750; o spun alte izvoare cu referire la zona Apusenilor, în deceniile din vecinătatea anului 1800 etc. (p. 95—123, 127—129, 152—156). De insuportabilele sarcini ale iobăgimii se arată conșternați Mihail Cserei la începutul secolului al XVIII-lea și Al. Sterca-Șuluțiu o sută de ani mai tîrziu (p. 107—108, 116). Cauzele masivelor transmigații ale românilor ardeleni dincoace de Carpați în anii 1761—1767³, care rezidau în situația lor intolerabilă, sînt clar conturate de gen. Hadik (în anul 1768), de gen. guvernator O'Donell (1769), contele Leopold Clary (1772), Joseph al II-lea în timpul primei sale călătorii prin Transilvania (1773), von Preiss, gen.-comandant în Ardeal (raport redactat de concipistul Thomann și încheiat în 1775; p. 171, 173—176)⁴ etc.

4 Sensul eforturilor acelor istorici și publiciști care se pretează la susținerea teoriei „imigrației” este RĂSTĂLMĂCIREA ISTORIEI ROMÂNILOR, „cel mai mare popor, singurul născut, crescut în această parte de lume, cu rădăcini adinci în daci, geți, traci, iliri, măturie vic a romanității de răsărit”. Imaginea pe care le-o zugrăvește teoria? Popor fără origini certe, „venetic” în Transilvania, „rătăcitor” aici cu turmele, „strecurat” pe nesimțite, „inundînd” treptat munții și văile țării, pînă la a ajunge la majoritatea absolută în rîndul populației ei, popor „neșezat”, „primitiv”, încercat cu toate viciile (p. 179). Și aceasta cînd românii — în ciuda gravelor împrejurări ale iobăgiei — le revine un aport istoric la dezvoltarea Ardealului, un important rol în viața provinciei (p. 148—151, 166, 170—171, 180). O constată fără echivoc demnitarul imperial mai sus amintit, împăratul însuși, naturalistul austriac Haecquet: națiunea își are meritele sale, pe ca se bazează toate în țara aceasta — drumurile și transporturile, agricultura și creșterea vitelor, exploatarea sării și minereurilor, perceperea dărilor și procurarea soldaților (p. 171, 173—178).

Susținătorii teoriei sînt, pe bună dreptate, acuzați de rasism în aprecierea popoarelor. Ei dau o apreciere negativă josephinismului, preluînd deci poziția din epocă a marii nobilimi ma-

³ L. Roman, *Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739—1831)*, în „Studii. Revistă de Istorie”, 24, 5, 1971, p. 904—911.

⁴ Acest ultim raport a primit o înaltă apreciere nu numai din partea istoricilor; se vede că o atitudine similară au arătat și contemporanii. Aceasta este probabil explicația faptului că documentul se află în mai multe arhive. D. Prodan a folosit exemplarul de la Viena (1-a publicat C. Sassu, *Românii și unгурii. Premise istorice*, București, 1940, *Anexa 6*; 1-a utilizat Mathias Bernath, 1960, 1972). Același raport se găsește și la Budapesta (N. Iorga, *Mărunțișuri istorice culese în Ungaria*, în „Lucafașul”, Budapesta, III, 3, 1904, p. 79; 4, p. 92—93; idem, *Istoria românilor prin călători*, ed. A. Angelescu, Edit. Eminescu, București, 1981, p. 420—421), precum și în Arh. Stat. Sibiu (C. Göllner, *Regimentele grănicerești din Transilvania. 1764—1851*, Edit. Militară, 1973, p. 219, n. 121).

ghiare. Defăimează *Supplex Libellus*, pentru că el era expresia luptei național-eliberatoare românești (p. 143—147).

Se analizează critic tezele articolului iscălit de J. Fazekas⁵: Principatul Transilvaniei ar fi fost stat al culturii și toleranței, depășind astfel standardele europene; instaurarea stăpînirii habsburgice ar fi revărsat asupra tuturor a ceeași asupra. Or, dacă cele patru religii recepte se tolerau reciproc, românii erau numai tolerați. Da, aceleași duble asupriri — iobăgia și dominația Curții din Viena — îi erau supuși în secolul al XVIII-lea atât iobagii maghiari, cât și cei români; nu este însă permis a ignora deosebirile esențiale: iobăgimea maghiară, incomparabil mai redusă numeric, beneficia de avantajul de conaționalitate cu stăpînii, de a face parte din națiunile politice; se folosea de un regim preferențial pe toate planurile, de biserică, de școală, de reflexele culturii, de posibilitățile de ridicare pe seara socială, toate decurgînd și din lupta națională; în timp ce românii nu aveau o nobilime proprie și erau aproape total excluși din dregătorii, maghiarii dispuneau de elite privilegiate; în rîndurile lor se găsea masa orășenimii, care se bucura de diverse favoruri și avantaje materiale, de la care românii erau excluși, orașele păstrîndu-și și sporindu-și exclusivismul de-a lungul vremii (p. 160—162). Și-apoi cile tentative de deznaționalizare a românilor, sîrbilor ș.a. în anii 1830 și 1840. întreprinse de N. Wesselényi, L. Teleki, L. Kossuth etc. ! Să cităm răspunsul dat de acesta din urmă sîrbilor la 1848: „Eu niciodată, dar niciodată sub sfînta coroană maghiară altă națiune sau naționalitate decît cea maghiară nu voi recunoaște. Știu că sînt oameni și rase de oameni care vorbesc altă limbă, dar mai mult de o națiune aici nu e” (p. 60—62, 157—159, 162—163, 191).

Pentru aprecierea revoluției românești din 1848—1849 în Transilvania, D. Prodan precua elemente ale punctului de vedere împărtășit de istoricii mai vechi, criticînd viziunea istoriografiei românești postbelice: se respinge atitudinea și acțiunea lui N. Bălcescu în Ardeal și Ungaria, se acuză și unele șovăieli ale lui Avram Iancu în lupta împotriva conducerii maghiare. Se critică și păreri împărtășite de unii istorici din Ungaria în anii 1980, după care revoluția de acolo ar fi făcut „greșala” de a amîna rezolvarea „sănătoasă” a problemei naționale; în realitate, ea a soluționat chestiunea, dar a făcut-o în propriul interes (p. 188—195). În această problemă își vor spune părerea, cu mai mare competență, istoricii cu cercetări mai susținute asupra evenimentelor, decît semnatarul fiilor de față. Se poate prevedea că ei nu vor ignora o serie de puncte de vedere exprimate de venerabilul savant, dar vor fi probabil tentați de concluzii mai circumspecte asupra dificultăților elaborării și aplicării unei orientări politice de succes, în lupta națională românească.

Tratatul de la Trianon a făcut o nedreptate? Nu, el a consfințit marea dreaptă, cucerită prin luptă de poporul român. Este suficient să compari harta lui Kossuth din 1850 cu cea adoptată de conferința din 1920, pentru a te convinge în mod definitiv că frontierele Ungariei cuprîndeau în acest ultim an numai teritoriile de masivă dispunere a etniei (p. 171—172).

Cartea recenzată, scrisă cu profunza cunoaștere a problemelor investigate și căldură patriotică, merită din plin o atenție respectuoasă. Probabil însă că profesorul ar fi cel dintîi care ne-ar imputa reluarea cu adulație necritică a literei ei.

1 Ne facem deci datoria de a semnala că lucrarea s-ar fi îmbogățit prin includerea literaturii ultimelor două decenii asupra trecerilor transilvănene definitive peste Carpați, cu privire la subînregistrările în evidențele demo-fiscale bănățene și muntenne ș.a. Cercetarea din 1944 asupra tranșumanței românești ar fi cîștigat în profunzime în cazul în care ar fi fost comparată în 1992 cu cea din alte ținuturi mediteraneene: Spania, țările italiene, Pen. Balcanică etc.

2 Concluziile asupra populației totale a Transilvaniei și a unor subdiviziuni administrativ-teritoriale ale sale ajung la anumite limitări prin faptul că, în mod tradițional, se acordă prea mare credit statisticilor confesionale din 1733, 1750 și 1760—1762 (p. 45, 54—57), care se dovedesc și ele serios deficitare⁶, populația românească a țării fiind cu mult mai mare decît o arată ele.

3 La un moment dat, autorul formulează o concluzie neagră: împotriva tuturor evidențelor, teoria „imigrării” (ca și reflexele sale politice) „va dăinui...”, pentru că e *unica* armă, oricît de paradoxal, *unicul* argument de apartenență a Transilvaniei la Ungaria” (p. 182). O

⁵ „Revista de Istorie”, 30, 11, 1977, p. 1953—1992.

⁶ L. Roman, *Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences (Les Pays Roumains et autres régions européennes aux XVe—XIXe siècles)*, în „Annales de Démographie Historique”, Paris, 1985, p. 263—264 (Tbl. 14 și comentariul); idem, *Implicații istoriografice ale cercetării demostorice*, în „Revista de Istorie”, 37, 5, 1984, p. 461 (și Tbl. 7).

asemenea încheiere decurge, fără îndoială, din numeroase și dureroase premise. Noi însă, în afara unui legitim *Caveant consules!*, vom lăsa loc și unei licăriri de optimism. Pe de-o parte, ea se bazează pe încrederea în biruința lucidității, capabilă să recunoască realitățile și să instauraze relații politice normale între statele acestui colț de lume, atunci când aici democrația prinde din nou rădăcini. Pe de altă parte, zărilor ne apar ceva mai luminoase și datorită apariției și treptatei înfiripări în istoriografia maghiară a unei noi interpretări a anumitor procese demografice. Din cite știm, pînă acum s-au pus în discuție două aspecte care interesează contextul prezent:

a) Pe teritoriul ungar stăpinit de otomani, ravagiile se dovedesc mai puțin importante decît se credea anterior; cunoașterea mai amănunțită a gospodăriei șerbilor evidențiază prezența unor comunități de rudenie incomparabil mai largi, decît a unui simplu nucleu familial⁷. Chiar și între Dunăre și Balaton, unde se confruntau două stăpîniri — otomană și imperială —, documentele turcești demonstrează densități demografice mult mai înalte, în comparație cu cele estimate în trecut; diminuarea populației era datorată aici nu atît masacrelor, cît mai ales băjenirilor; sub stăpînirea Porții, exonerările fiscale erau numeroase, motiv pentru care din reducerea volumului unităților contribuabile nu trebuie dedusă micșorarea corespunzătoare a numărului locuitorilor⁸.

b) Pe cale de consecință, s-au produs succesive modificări în evaluările populației totale către anul 1720 în Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, Ungaria și Slovacia: s-a trecut de la 2,58 mil. de suflete (I. Acsády, 1896), la 3,5 mil. (Gy. Barsy, 1938; I. Szabó, 1942), apoi la 3,9—4,1 mil. (Zoltán Dávid, 1957), și la 4,1—4,2 mil. de persoane (B. Pápai, 1963), considerîndu-se că I. Acsády și susținătorii concluziilor sale au subestimat numărul populației neînregistrate⁹.

Concluzia se dovedește de tot interesul: începe a se profila nevoia înlocuirii ideii aberante a „imigrării” masive românești în Transilvania, Banat, Crișana și Ungaria în cursul secolului al XVIII-lea, prin care teoria Acsády-Jancsó vroia să explice o cifră a populației la 1784—1787, incomparabil mai mare față de cea de la începutul veacului; își face loc o nouă explicație a rezultatelor reduse ale înregistrării locuitorilor din anii '10—'20 ai secolului: caracterul deficitar al statisticilor de populație. Mult-puțin cit reprezintă pașii înfălișați, ei pot constitui în început, care ar deschide drumul spre surparea temeiurilor istoriografice ale fantasmelor teoriei discutate. Cit de dificil este însă un asemenea demers: se vede din datele prezentate. În timp ce studiile din ultimele decenii acceptă aproape dublarea estimării din 1896 a efectivului locuitorilor zonei discutate per total (treccrea de la 2,58 la 4,2 mil. de indivizi), în ceea ce privește Principatul Transilvaniei se concepe în fapt și acum nivelul de populare evaluat de I. Acsády cu referire la începutul veacului al XVIII-lea (în loc de 0,86 mil. se acreditează cifra 0,9 mil. de oameni). Se lasă astfel deschise toate capcanele „imigraționismului”. Nu putem decît să urăm istoriografiei maghiare, ca spiritul științific și luciditatea politică să biruie amarnica povară a prejudecăților.

4. Se acordă credit ideii unui preopinent, conform căreia transhumanța „nu merge mai departe în trecut de Mircea cel Bătrîn, de la care se poate cita prinul privilegiu pentru oieri” (p. 132). Pare însă necesară mai multă circumspecție, care-ar evita formularea unei încheieri atît de tranșante. Riscăm altminteri ca, asupra trecutului mai îndepărtat, să proiectăm imaginea unuia mai apropiat, adică mai bine informat; să fi avut oare fenomenul, și în veacurile de demult, proporțiile și itinerariile din secolele XVIII—XIX? În direcționarea marelui val al transmigrației ardelenne din 1761—1767, un rol remarcabil l-a jucat intensa transhumanță

⁷ D. Dényi, *La démographie historique hongroise après la seconde guerre mondiale. Bibliographie et projets*, în „Annales de Démographie Historique”, 1968, p. 206—208, 225.

⁸ I. Hunyadi, *Conditions de vie de la population civile à la frontière militaire turque en Hongrie occidentale au XVIe siècle*, în „Etudes balkaniques”, Sofia, 12, 3, 1976, p. 84—91.

⁹ Z. Dávid, în *A történeti statisztika forrásai*, ed. J. Kovacsics, Budapest, 1957, p. 145—199; p. 370, *Tbl. 1*; B. Pápai, în *Magyarország történeti demográfiaja...*, ed. J. Kovacsics, Budapest, 1963, p. 118—151; A. R. Várkonyi, *Repopulation and the System of Cultivation in Hungary after the Expulsion of the Turks*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 16, 1—2, 1970, p. 161; J. Kovacsics, *Les immigrés et les émigrés de Hongrie (1720—1915)*, în „Population”, Paris, 31, 4—5, 1976, p. 975; G. Dávid, *Demographische Veränderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 34, 1, 1988, p. 86—87. În ceea ce privește efectivul locuitorilor Transilvaniei (inclusiv Partium), estimarea nu s-a deplasat decît de la 0,86 mil. (I. Acsády) la 0,9 mil. de indivizi (ultimele aprecieri), cînd populația totală a Principatului Transilvaniei la 1721—1722 (chiar în extensiunea sa teritorială, ceva mai redusă, de după 1732) era de cel puțin 1,14 mil. de persoane L. Roman, *Statistiques fiscales...*, p. 265, *Tbl. 15*).

precedentă spre Țara Românească și Moldova¹⁰; nu este oare logic să presupunem că ea a fost prezentă și în perioada anterioară exodului românesc din Transilvania și comitatele nordice ale Regatului Ungariei, în secolele XIII—XIV, la sud, est și nord de Carpați, când avem de-a face cu o populație, la care creșterea animalelor avea probabil o greutate specifică chiar mai mare, decât la cea de la mijlocul veacului al XVIII-lea? Practicarea păstoritului transhumant — inclusiv de către români — în Cimpia Tisei, în secolele XIV—XIX¹¹, ne duce cu gândul pînă la sfîrșitul veacului al IX-lea, la *Blachii ac pastores Romanorum* „vlahii, adică păstori romani/români”, pe care cronică latino-maghiară îi plasează la Dunărea mijlocie, folosind deci pentru pășunat ținutul dintre aceasta și Tisa¹². Poate că n-ar trebui să neglijăm nici existența unor știri despre o veche transhumanță între diferite ținuturi intracarpatiche, nici ipoteza, formulată de eminenți specialiști de istorie veche, despre o eventuală transhumanță autohtonă în spațiul carpato-ponto-dunărean în acele timpuri¹³ etc.

Tema tratată în 1944, cînd se constituia într-un îndemn la lupta pentru anularea dictatului de la Viena și pentru lichidarea funestelor sale urmări, este reluată de D. Prodan în ultima sa lucrare și racordată la „Un moment de o nouă alarmă”. Sintem, evident, în prezența testamentului savantului care, dincolo de ființă, ne reamintește *suprema lex*: efortul tuturor — iar el va fi eficient numai prin convergență — pentru benefica soluționare a problemelor și pentru apărarea intereselor țării.

Louis Roman

¹⁰ L. Roman, *Așezarea statornică...*, p. 902; idem, *Les Transylvains en Valachie (XVIIIe siècle-début du XIXe siècle)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XI, 5, 1972, p. 798.

¹¹ *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, ed. E. Lukinich et al., Budapeștina, 1941, p. XII—XIII și nr. 99 (la 1357); Șt. Manoiu, *Sate și sălășuri din Cimpia Tisei*, București, 1932, p. 16—21 (ex „Buletinul Soc. Rom. de Geografie”, XLIX); D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, I^e, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 115, 117, 118, 126—127, 138; C. Popa, în *Cibinium 1979—83. Studii și materiale privind Muzeul Tehnicii Populare*, Sibiu, 1984 (Muzeul Brukenthal), p. 141. Cronică din vremea regelui Béla al III-lea (ori al II-lea: Notarul regelui Béla, *Gesta Hungarorum*, c. 9; la G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934, p. 32, 81) afirmă: *et modo Romani pascuntur de bonis Ungarie* „și acum romanii/românii pasc < turmele > pe moșiile Ungariei”; este poate o mărturie a transhumanței românești pe acea direcție cu două secole înaintea celui mai vechi document menționat *supra*.

¹² L. Roman, *Voicodatele românești de la vest de Carpați către anul 900*, în „Studii și Articole de Istorie”, XXXII, 1976, p. 100—101 (și notele 18—22).

¹³ S-a admis de aceea că transhumanța transilvănenilor, practică timp de milenii, a devenit din ce în ce mai importantă cu începerea din secolul al XIV-lea pe direcția Țării Românești, Moldovei și Dobrogei (idem, *Populația — factor important al proceselor istorice (În lumina săuririi unității românești)*, *ibidem*, XLIX—L, 1984, p. 108). În toate epocile însă, din antichitate și pînă în secolul trecut, avem de-a face cu îndelctnicirca proprie unor *sate*, deci a unei populații sedentare. Specificul transhumanței autohtonilor era prin urmare altul, decât acela al pendulărilor sezoniere, cu turmele, ale nomazilor eurasiatici (Victor Spinei, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX—X*, în „Arheologia Moldovei”, XIII, 1990, p. 135—144, 146).

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

AL XII-LEA SIMPOZION NAȚIONAL DE ISTORIE ȘI RETROLOGIE AGRARĂ DIN ROMÂNIA

În zilele de 31 august — 4 septembrie 1992, în municipiul Deva, județul Hunedoara, a avut loc al XII-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară din România, organizat de Societatea de Istorie și Retrologie Agrară din România, în colaborare cu Academia Română, Academia de Științe Agricole și Silvice, Direcția Generală a Arhivelor Statului, Ministerul Agriculturii și Alimentației, Direcția Generală pentru Agricultură, Inspectoratul Teritorial pentru Cultură, Romsilva S.A., Muzeul județean Deva, Inspectoratul pentru Protecția Plantelor, Parcul Dendrologie Simeria, Stațiunea de Cercetare și Producție Pomicolă Geoagiu, Filiala din Hunedoara a Asociației Creșcătorilor de Albine, Fundația Aurel Vlad.

Lucrările s-au desfășurat într-o ședință plenară de deschidere, în prima jumătate a zilei de 31 august, și în șase ședințe pe secții de specialitate, a doua zi, 1 septembrie. Secțiile au fost : *Agricultură generală ; Cultura plantelor ; Economia forestieră ; Instituții, relații și ideologii agrare ; Viața rurală ; Creșterea animalelor, apicultură și sericicultură*. În după amiaza zilei de 1 septembrie programul a cuprins un *Memorial „Gheorghe Ionescu-Șișești”*.

În ședința plenară, profesorul Gheorghe Firzack, președintele filialei județene Hunedoara a Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România, a invitat pe domnul inginer Gheorghe Ivan, prefectul județului, să pronunțe *Cuvîntul de deschidere*. În continuare, din partea Academiei Române, a luat cuvîntul academicianul Ștefan Pascu, au fost prezentate mesajul academicianului David Davidescu, președintele secției de științe agricole și silvice a Academiei Române, și mesajul profesorului universitar doctor docent Tiberiu Mureșan, președintele Academiei de Științe Agricole și Silvice. Președintele Societății de Istorie și Retrologie Agrară, dr. Eugen Mewes, a prezentat comunicarea pe tema : *Cercetarea retrologică și unele probleme ale agriculturii din România*.

Din numărul, de aproape 170 de comunicări prezentate, urmate de numeroase întrebări răspunsuri și dezbateri, voi insera aici, pe cit posibil în ordinea cronologiei istorice, și grupat potrivit fiecărei secții, contribuțiile avînd, în întregul lor sau în mai mare măsură, conținut de tip istoric.

La secția pe teme de agricultură generală, după cîteva comunicări de factură mai teoretică (*Gîndirea și creația științifică și tehnică în agricultură*, acad. David Davidescu, Academia Română, București ; *Noțiunea de experiență din unghiul de vedere al retrologiei agrare*, dr. Constantin Mocanu, Institutul Național pentru Românităte și Românistică, București ; *Solul ca document istoric*, dr. Ion Nițu, Academia de Științe Agricole și Silvice, București ; *Susținerea agriculturii între opțiunea politică și necesitate obiectivă*, dr. Ileana Stănescu, Academia de Studii Economice, București), au urmat : *Din istoricul exploatării zăcămintelor de guanoșofași din peștera Ciclovina (Munții Șureanu)*, Silvia Burnaz, Muzeul Județean Hunedoara, Deva ; *Agricultura la gelo-daci în izvoarele antice*, dr. Rodica Tanțău, Academia de Studii Economice, București ; *Dovezi ale practicării agriculturii la daci. Descoperiri în zona Romanului*, dr. Vasile Ursache, Muzeul de istoric, Roman ; *Depozite de unelte agricole din mileniul I e.n. — valoare și semnificație*, dr. Ștefan Olteanu, Institutul de Arheologie, București ; *Regimul comercializării agricole în Țara Românească în lumina cronicilor interne*, Marieta Chișer, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, București ; *Monede medievale din tezaur prahovene și folosirea lor în comerțul cu produse agricole*, Elisabeta Savu, Muzeul de Istorie și Arheologie, Ploiești ; *Agricultura din Ținutul Pădurenilor la 1723*, Vasile Ionaș, Filiala Arhivelor Statului, Deva ; *Agricultura din Bucovina sub stăpînire austriacă*, Mirela Șerban, Liceul Industrial de Construcții, Cimpulung-Moldovenesc, *Agricultura în județul Vlașca în perioada Regulamentului Organic*, Ion Bălan, Filiala Arhivelor Statului, Giurgiu ; *Veniturile și cheltuielile unei moșii din nordul Moldovei între 23 aprilie — 31 octombrie 1819*, dr. Ioan Murariu, Școala Ajutătoare, Bacău ; *Satele hunedorene în sfragistica de la mijlocul sec. XIX*, Mihai Gheorghedan, Filiala Arhivelor Statului, Deva ; *Satul Brad (com. Negri, jud. Bacău), pivotul agriculturii din România în a doua jumătate a sec. XIX*, Gheorghe Burlacu, Muzeul de Artă și Etnografie, Bacău ; *Comerțul românesc cu cereale la sfîrșitul sec. XIX*, Gabriela Drădan, Academia de Studii Economice, București ; *Eficiența exploatărilor agricole fărînești*

din perioada interbelică, dr. Filip Pațac, Universitatea de Vest, Timișoara; *Rolul cercetării științifice din perioada interbelică, în ameliorarea solurilor din Cimpia Dunării*, Mihai Contenescu, Muzeul Dunării de Jos, Călărași; *Schimbări în structura culturilor din agricultura României în anii 1925—1940*, dr. Ioan Pană, dr. Viorica Pană, Universitatea din Craiova; *Fabricile de mașini And Rieger S.A., din Sibiu, în anul 1936*, Mircea Dan Lazăr, Muzeul "Brukenthal", Sibiu; *Exportul de produse agricole românești în ajunul celui de-al doilea război mondial în Germania*, dr. Ioan Chiper, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; *Irigațiile în agricultura postbelică a României*, dr. Aurel Lup, Stațiunea de Cercetări pentru Cultură Irigate „Dobrogea”, Valu lui Traian, județul Constanța; *Agricultura în emisiuni filatelice (1948—1960)*, Gheorghe Firezak, Muzeul Județean Hunedoara, Deva; *Dezvoltarea morăritului în perioada 1848—1965*, Doina Popescu, Ioan Suciu, Muzeul de Istorie și Arheologie, Ploiești; *Ecarisaj industrial în România (1965)*, Ioan Alexandru Suciu, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București; *Distribuția produselor agricole în perioada actuală în România*, dr. Marin Constantin, Universitatea din Craiova; *Structuri agrare prezente și viitoare în agricultura României*, dr. Constantin Anderca, Universitatea de Științe Agricole și Banatulul, Timișoara; *Mulașii ale profilului zonal al producției vegetale în condițiile perioadei de tranziție la economia de piață*, dr. Aurel Lup, ibidem; *Structura de proprietate și tipuri de exploatați agricole în Dobrogea în perioada de tranziție la economia de piață, idem*; *Îmbunătățiri funciare în județul Hunedoara — trecut, prezent și viitor*, Mircea Boian, Institutul de Cercetări și Inginerie Tehnică pentru Irigații și Drenațe, Băneasa, județul Giurgiu; *Petre Ștolca, Societatea de Cercetări și Îmbunătățiri Funciare, Deva*; *Istoricul evoluției concepțiilor de amenajare și realizare a lucrărilor de îndiguire a luncii Dunării*, Liviu Buhociu, Mihai Botzan, Constantin Haret, Ion Stanciu.

La secția despre cultura plantelor: *Specii ale genului Nigella (Panunculaceae) descrise de literatura antică și unele principii active continue*, dr. George Corneanu, Maria Corneanu, Universitatea din Craiova; *Coloman Vaczy, Institutul de Biologie din Cluj-Napoca, Aurelia Sitoris, Oficiul Farmaceutic Dolj, Craiova*; *Podgoriile românești între legendă și adevăr*, dr. Grigore Isac, Stațiunea de Cercetare și Producție vitivinicolă, Ștefănești, județul Argeș; *Pomi fructiferi: istorie, legendă, poezie*, Aurelia Negrescu, dr. Ion Negrescu, Stațiunea Centrală de Cercetări pentru Cultivarea Plantelor pe Nisipuri, Dăbuleni, județul Dolj; *Pătrunderea plantelor de origine asiatică și americană în România*, dr. Constantin Șerban, Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava; *Cultura cerealelor în România în a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX*, dr. Damian Hurezeanu, Institutul de Teorie Socială, București; *Structura sortimentală de vinuri în zona Aradului, în perioada interbelică*, dr. Alexandru Mihalcea, Stațiunea de Cercetări Vitivinicole Miniș, județul Arad; *Pomicultura hunedoreană — ieri și azi*, Vasile Radu, Stațiunea de Cercetare și Creșterea Pomilor, Geagiu, județul Hunedoara; *Specii pomice cultivate pe nisipurile din România: trecut, prezent și viitor*, dr. Ioan Negrescu, Aurelia Negrescu, Maria Iancu, Dăbuleni, ibidem; *Arboretumul Simeria — repere istorice*, dr. Stelian Radu, Stațiunea de Cercetări Silvice, Simeria, județul Hunedoara; *Informații despre cultura orezului în jud. Arad*, Ștefan Marinescu, Filiala Arhivelor Statului, Arad; *Evoluția în timp a metodelor de combatere a buruienilor*, Maria Iancu, Nicolae Șarpe, Ștefan Iancu, dr. Ion Negrescu, Aurelia Negrescu, Dăbuleni, ibid.; *Evoluția florii-soarelui în România*, Radu Cotianu, Institutul de Economie Agrară, București; *Evoluția culturii sfecei de zahăr în România de la apariție și până în prezent*, Constantin Ștefan, Institutul de Economie Agrară, București; *Evoluția unor elemente climatice din unele podgorii din Moldova*, dr. Petru Pițuc, Maria Cotoman, Stațiunea de Cercetări Viticole, Tirgu Bujor, județul Galați.

La secția de economie forestieră: *Documente privind pădurile Țării Silvaniei*, Eugen Wagner, Goru Goron, Filiala Arhivelor Statului, Zalău, județul Sălaj; *Plutăritul pe Bistrița, Vilică Munteanu, Filiala Arhivelor Statului, Bacău*; *Două păsări de mare interes cinegetic: drobia și cocoșul de pădure*, Ion Manla, Școala Generală nr. 10, Pitești.

La secția care s-a ocupat de instituții, relații și ideologii agrare: *Ferme romane în județul Hunedoara*, Emil Nemeș, Muzeul de Arheologie, Sarmisegetuza, județul Hunedoara; *Aspecte ale organizării agrare a voievodatului Ahtum-Marcian, sec. XI*, dr. Victor Fizeșan, Timișoara; *Obliugațiile fiscale moldovenești pe produse animale (sec. XV—XVIII)*, Mihai Lazăr, Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava; *Contribuții la clarificarea controversatei probleme a proprietății agrare în evul mediu românesc*, dr. Liviu Ștefănescu, București; *Relațiile agrare în Țara de Sus la mijlocul sec. XVIII*, dr. Vasile Băbescu, Tribunalul Județean, Iași; *„Certa Puncta” din 1769, încercare terestru de reglementare a relațiilor agrare din Transilvania și urmările ei*, dr. Ioan Runca, Tirgu-Mureș; *Restructurarea și democratizarea proprietății agricole în gîndirea lui Nicolae Bălcescu*, dr. Elena Zaharia, Centrul de Cercetări Economice „Gheorghe Zane”, Iași; *Ion Ionescu de la Brad — precursor al contabilității agricole*, dr. Gheorghe Bănăceanu, Institutul de Economie Agrară, Iași; *Mișcarea culturală națională pentru emanciparea țăranimii române din Bucovina și unirea cu România (1848—1918)*, dr. Ioan Căpreanu, Universitatea

„Al. I. Cuza”, Iași; *Uncle considerații cu privire la aplicarea legislației agrare și administrative în com. Cătinești (jud. Roman) în perioada 1864—1892*, Ioan Ungureanu, Muzeul Județean „Iulian Antonescu”, Bacău; *Rolul băncilor românești din Transilvania în transformarea proprietății funciare din mina moșierilor unguri în proprietatea românilor (1872—1918)*, Ioachim Lazăr, Muzeul Județean Hunedoara, Deva; *Rolul Băncii „Economul” din Cluj în încredințarea și finanțarea rurală în anii 1885—1918*, Marian Marin, Filiala Arhivelor Statului, Cluj-Napoca; *Reorientări în viața politică a României sub influența evenimentelor sociale din anul 1907*, Mihail Oprișescu, Academia de Studii Economice, București; *Forme de împotrivire ale fărâmișii române față de ocupația străină între 1916—1918*, dr. Lucian Deaconu, Otilia Gheorghe, Muzeul Olteniei, Craiova; *Sindicatelor agricole din România înainte de anul 1918*, Gheorghe Negrău, Gabriela Ișfănescu, Universitatea de Științe Agricole a Banatului, Timișoara; *Contribuția Băncii Agrare din Cluj la înfăptuirea reformei agrare în Transilvania după Marea Unire*, Ofelia Avarvarei, Filiala Arhivelor Statului, Cluj-Napoca; *Obștiile sătești și reforma agrară din 1921*, Gabriela Cloșcă, Muzeul Județean, Brăila; *Comuna suburbană Radu Negru — rezultat al reformei agrare din 1921*, Ghena Pricop, Muzeul Județean, Brăila; *Consecințele reformei agrare din 1921 pentru agricultura din județul Arad*, dr. Alexandru Roz, Universitatea de Vest „Vasile Goldiș”, Arad; *Conversiunea datorțiilor agricole în anul 1934*, Eugen Gheorghică, Institutul de Cercetări Economice, București; *Aspecte ale cooperăției rural-agricole în Ardeal în epoca interbelică*, dr. Ioan Fruja, Universitatea de Științe Agricole a Banatului, Timișoara; *Nicolae Iorga și problema țărănească*, Aneta Spiridon, București; *Opiniile lui Mihai Manoilescu privind locul agriculturii în economia modernă*, dr. Maria Mureșan, Academia de Studii Economice, București; *Opinii din anii 1920—1945 privind intervenția statului în agricultură*, dr. Dumitru Mureșan, Academia de Studii Economice, București; *Gheorghe Năstase — un animator al pomiculturii în perioada 1920—1945*, dr. Vasile Cociu, Institutul de Cercetări Pomicole, Pitești; *Activitatea Camerei de Agricultură a jud. Covurlui (1925—1948)*, Viorica Solomon, Filiala Arhivelor Statului, Galați; *Creditul agricol și băncile populare din România, înainte de 1945*, Gheorghe Negrău, Universitatea de Științe Agricole a Banatului, Timișoara; *Aplicarea Decretului-lege nr. 83 din 2 martie 1949 în jud. Bacău*, Constantin Păduraru, Filiala Arhivelor Statului, Bacău; *Documente inedite privind abuzurile făcute în jud. Vlașca în contextul exproprierii din martie 1949*, Aurica Miloșescu, Liceul de Marină, Ancu Damian, Filiala Arhivelor Statului, Giurgiu; *Revolta țăranilor de la Dăbulcni, din anul 1959, împotriva colectivizării*, Aurelia Negrescu, dr. Ion Negrescu, Dăbuleni, ibidem; *Ciclul solar al alternării micii și marii exploatații pe teritoriul României*, dr. Victor Axenciuc, Institutul de Economie Națională, București; *Practici agricole și proprietăți tradiționale în Iaponimia satului zărăndean*, Mihai David, Muzeul de Etnografie și Artă Populară, Brad, județul Hunedoara; *Gospodăriile familiale din zona premontană Făgel — tradiție și perspective*, Ștefan Crăciun, Stațiunea de Cercetări Agricole, Lovrin, județul Timiș; *Retrospectivă și prognoză privind proprietatea funciară în România*, Mihai Bohateru, Institutul de Economie Agrară, Iași; *Presa agrară în instruirea profesională și creșterea spirituală a agricultorului*, Emil Bursacu Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București; *Agricultura în lucrările tipărite la Orăștie*, Adela Herban, Muzeul Județean Hunedoara, Deva; *Apariția cercetărilor de chimie agricolă în România*, dr. Gheorghe Lixandru, Iași; *Tradiții cooperatiste în jud. Vâlcea*, dr. Nicolae David, Academia de Studii Economice, București; *Semnificația științifică a medicinii pastorale din Mărginimea Sibiului oglindită în lucrările folcloristului George Paulescu*, dr. Cornel Podar, Stațiunea de Creștere și Îngrășare a Taurinelor, Tîrgu Mureș; *Efectele economico-sociale în perioada imediat următoare reformelor agrare din România*, dr. Viorica Pană, dr. Ioan Pană, Universitatea din Craiova; *Reformele agrare din Moldova și consecințele lor*, dr. Ioan Țurcanu, Institutul Național de Cercetări Economico-financiare, Chișinău; *Locul și rolul cooperăției rurale în viziunea lui V. Jinga*, dr. Ioan Fruja, Universitatea de Științe Agricole a Banatului, Timișoara; *Petre Popescu-Daia: omul și opera*, Emil Păunescu, Muzeul Județean, Giurgiu; *Documente inedite despre Marin Drăcea*, Emil Păunescu, Muzeul Județean, Ancu Damian, Filiala Arhivelor Statului, Giurgiu; *Etnologia agrară — domeniu de cercetare interdisciplinară a istoriei agriculturii*, dr. Georgela Moraru, Institutul de Etnografie și Folclor, București; *Locul muzeului de științele naturii în realizarea educației apicole a publicului*, Aristița Dima, Muzeul Județean „Iulian Antonescu”, Bacău.

Secția referitoare la viața rurală : *Simboluri florale în folclor*, Ana Maria Mărilă, Biblioteca Județeană, Deva; *Mituri și simboluri zoomorfe perpetuate în spațiul mioritic*, Rodica Lazăr, Biblioteca Județeană Deva; *Creația populară — o imagine a destinului românesc*, Dan Boda, Muzeul satului, București; *Imaginea vieții rurale din sec. VI—VII d.H. în lumina cercetărilor arheologice de la Davideni-Neamț*, dr. Ioan Mitrea, Liceul „G. Bacovia”, Bacău; *Însemnări din vechi registre bisericesti despre preocupări ale școlilor, legate de silvicultură și pomicultură*, Maria Basarab, Muzeul Județean Hunedoara, Deva; *Satul vlăscan în perioada Regulamentului Organic*, Ancu Damian, Filiala Arhivelor Statului, Giurgiu; *Elemente ale cristalizării conștiinței naționale în comunitățile rurale hunedorene (1849—1867)*, Viorel Vinătorul, Filiala Arhivelor Statului,

Deva; *Țăranii din Bechel-Dolj în Războiul de independență*, Molisanda Pirlianu, Aurelia Negrescu, Dăbuleni, ibidem; *Stupina căminarului Gh. Eminovici, de la Ipotești, sursă de inspirație pentru poet*, Octav Viteu, Școala Generală nr. 1, Ibănești, județul Botoșani; *Învățămintul rural hunedorean după 1 Decembrie 1918*, Dumitru Barnea, Filiala Arhivelor Statului, Deva; *Satul românesc în revistele interbelice hunedorene*, Adela Herban, Muzeul Județean Hunedoara, Deva; *Industrializare și urbanism la Bechet, jud. Dolj*, Adrian Năstase, Muzeul Olteniei, Craiova; *Efecte ale industrializării și urbanizării asupra satelor din România (1950–1970)*, Aneta Alnășan-Radu, Deva; *Spătăritul — meșteșug străvechi din Țara Zarandului*, Melania Orosz, Școala Generală nr. 6, Aurel Oprisa, Oficiul de Producție și Selecție a Animalelor, Deva; *Toponimia agrară dimbovițeană*, Gabriela Nițulescu, Complexul muzeal Dimbovița, Tîrgoviște; *Căminul cultural în viața satului românesc în perioada interbelică*, dr. Constantin Cloșcă, Institutul Politehnic, Iași; *Cultul zoomorf în obiceiuri și tradiții hunedorene*, Maria Razba, Biblioteca Județeană, Deva; *Utilizarea pomului și a unor specii de flori în măsurarea timpului — specific al vieții rurale*, Dumitru Nedelea, Muzeul Ceasului „N. I. Simache”, Ploiești; *Vechi opere constructive din Țara Hațegului*, dr. Constantin Haret, dr. Marcu Botezatu, București; *Prezența peisajului agrar în arta plastică contemporană din colecția Muzeului Județean Hunedoara*, Doina Reghis, Muzeul Județean Hunedoara, Deva.

La secția despre creșterea animalelor, apicultură și sericicultură: *Vaca, animal sfânt oglindă în folclorul românesc*, Traian Olariu, Stațiunea de Cercetare și Producție de Animale pentru Blăni, Tîrgu-Mureș; *Considerații asupra creșterii rumegătoarelor mari în urma studiului paleofaunei din zona arheologică Spălăneca-Sugud*, dr. Elisabeta Cristea, dr. Claudius Lisovschi-Cheleşanu, Aurel Damian, Universitatea de Științe Agricole, Cluj-Napoca, Mihai Blăjan, Muzeul Unirii, Alba Iulia; *Studiul paleofaunistic al pieselor osoase în bordeiul prefeudal timpuriu în localitatea Alba Iulia*, dr. Claudius Lisovschi-Cheleşanu, dr. Elisabeta Cristea, Aurel Damian, Universitatea de Științe Agricole, Cluj-Napoca, Mihai Blăjan, Muzeul Unirii, Alba Iulia; *Observații asupra „recuzitei magice”*, elementelor de pododabă și uneltelor gospodăriei descoperite în paleofauna din Alba Iulia, sec. XI, dr. Claudius Lisovschi-Cheleşanu, Maria Boeșe, Ion Pașca, Universitatea de Științe Agricole, Cluj-Napoca, Mihai Blăjan, Muzeul Unirii, Alba Iulia; *Vechi toponime hunedorene referitoare la creșterea animalelor*, dr. Mircea Valea, Deva, Anghel Nistor, Liceul „Decebal”, Deva; *Epilog la studiul istoriei apiculturii din Moldova evului mediu*, dr. Ioan Ciută, Bacău; *Din trecutul păstoritului hunedorean*, dr. Eugen Cernelea, dr. Nicolae Simtea, Deva; *Tradiții în creșterea animalelor în jud. Neamț, reflectate în documente de arhivă*, Gheorghe Radu, Filiala Arhivelor Statului, Piatra-Neamț.

Memorialul „Gheorghe Ionescu-Șișești” a fost organizat ca proeminentă acțiune a Simpozionului, care a coincis, în acest an, 1992, cu împlinirea a 25 de ani de la înclătarea din viață a marelui savant.

Au fost prezentate comunicările: *Gh. Ionescu-Șișești, precursor al științei și tehnicii de îmbunătățiri funciare*, prof. univ. dr. Gheorghe Pricop, Institutul Agronomic București; *Reforma socială în concepția lui Gh. Ionescu-Șișești*, Ioana Burlacu, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București; *Gh. Ionescu-Șișești, note comune și distincte în seria marilor savanți moderni ai României*, prof. univ. dr. Constantin Mocanu, Institutul Național pentru Românități și Românică, secretar al filialei din București a Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România; *Problema agrară în opera lui Gh. Ionescu-Șișești*, Aneta Spiridon, București; *Preocupări de istorie agrară la Gh. Ionescu-Șișești*, dr. Eugen Mewes, președintele Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România. Rugat de participanți, a luat cuvîntul fiul savantului, prof. univ. dr. Vlad Ionescu-Șișești, președintele filialei din București a Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România, evocînd *Ceu mai vie amintire despre tatăl meu*.

Pentru a defini, eît mai succint, dar și eît mai complet, personalitatea renumitului agronom, reproduc un citat, dens, pe care l-am preluat din literatura evocatoare creată de specialiștii în materie și pe care l-am așezat ca prim grup de idei al comunicării mele menționate mai sus:

„G. Ionescu-Șișești s-a născut la 16 octombrie 1885 în comuna Șișești de Jos din județul Mehedinți. Dotat cu o inteligență vie, cu o agerime a spiritului neobișnuită, cu mare putere de muncă și insufletit de un cald patriotism, strălucitul elev al liceului „Traian” din Turnu-Severin devine prin muncă plină de abnegație un cercetător pasionat, un erudit profesor, un desăvîrșit organizator și fondatorul științei experimentale agricole românești. El a închinat peste cinci decenii de activitate neobosită organizării cercetărilor științifice în agricultură, pentru formarea tinerilor specialiști și crearea unei școli agrotehnice de prestigiu”. (*Cuvînt înainte*, la: G. Ionescu-Șișești. *100 de ani de la naștere*, București, 1986, p. 7).

Lucrările științifice ale Simpozionului au fost urmate, în zilele de 2, 3 și 4 septembrie de vizite pentru documentare la mai multe locuri de adîncă rezonanță istorică și la unități spe-

cializate în diferitele ramuri ale agriculturii : Deva, Simeria, Orăștie, Geoagiu, Costești, Hune-
doara, Densuș, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Brad, Tebea, Crișan.

Următorul Simpozion Național de Istorie și Retrologie Agrară din România, al XIII-lea, se va întruni, în zilele de 30 august — 2 septembrie 1993, în municipiul Constanța.

C. Mocanu

PREZENȚA ISTORICILOR MILITARI ROMÂNI LA CEL DE-AL XVII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ȘTIINȚE ISTORICE

Anul 1990 a deschis perspective nesperate istoriografiei militare românești, eliberată de tutela dogmatismului, a unui protoconisn absurd și dăunător și de „prețioasele indicații” ale unor pseudo-personalități în domeniul specific de cercetare. Cu entuziasmul firesc al acelor luni de început, colectivul de cercetători care astăzi constituie Institutul de Istorie și Teorie Militară a trecut, sub conducerea domnului general-locotenent dr. Costache Codrescu, la stabilirea direcțiilor prioritare de investigare a evoluției fenomenului militar românesc în scopul restituirii adevărului istoric. S-a trecut totodată la reorganizarea activității Comisiei Române de Istorie Militară (C.R.I.M.) a cărei prezență la manifestările științifice internaționale în perioada 1985—1989 nu reușiseră să convingă specialiștii străini în privința seriozității cu care cercetarea științifică autentică din țara noastră a abordat problematica istoriei militare. În vederea participării la lucrările celui de-al XVII-lea Congres Internațional de Științe Istoricale au fost elaborate, de către un colectiv larg de istorici și teoreticieni militari două lucrări care și-au propus reconsiderarea obiectului, metodologiei și atitudinii față de domeniul specific de investigare a istoriografiei militare : „Idei și concepții doctrinare românești. Evoluție istorică” și „Influența gândirii militare asupra războiului în ultimele cinci secole. Cazul românesc”, ambele editate în limbile engleză și spaniolă. Totodată delegația istoricilor militari formată din general-locotenent

dr. Costache Codrescu, președinte, colonelul dr. Al. Gh. Savu, maior Mircea Dogaru și cercetătorii științifici Mihail Zahariade și Dumitru Preda a pregătit în vederea susținerii trei comunicări de specialitate, iar redacția „Revistei de Istorie Militară” un număr special în limba engleză, dedicat comemorării a 50 de ani de la sfîrșirea României ca o consecință a pactului Ribbentrop-Molotov, în vara și toamna anului 1940.

Cel de-al XVII-lea Congres Internațional de Științe Istoricale și-a desfășurat lucrările la Madrid în perioada 26.08.—02.09.1990. Ca membru al delegației române, istoricul militar Mihai Zahariade a prezentat, în cadrul mesei rotunde privind „Romanitatea orientală și romanitatea occidentală” organizată de gazde și partea română, comunicarea „Oraș și sat în Dacia romană” care reținea după o tăcere de șase ani impusă istoriografiei noastre militare studiul asupra unei perioade decisive pentru formarea configurației etno-spirituale a poporului nostru. În paralel, prezența la deschiderea lucrărilor Congresului Internațional de Istorie Maritimă, domnul general-locotenent dr. Costache Codrescu și maior Mircea Dogaru au făcut propuneri concrete, apreciate favorabil de revitalizare și sprijinire a activității unci Comisii Române de Istorie Maritimă.

Principală activitate însă, delegația militară română a desfășurat-o în cadrul Congresului Internațional de Istorie Militară Comparată patronat de Centrul Superior de Studii asupra Apărării Naționale (C.E.S.E.D.E.N.) al ministerului apărării spaniol. În prezența delegaților a 29 de comisii naționale de istorie militară, istoricii români au susținut comunicările „Influența gândirii militare asupra conflictelor armate în ultimele cinci secole. Cazul românesc” (Dumitru Preda) și „Între teorie și practica războiului — Mareșalul Alexandru Averescu”, integrându-se potrivit aprecierii oficial exprimate a participanților, pentru prima dată în existența postbelică a Comisiei Internaționale de Istorie Militară Comparată (C.I.H.M.C.), în mod firesc, atmosferei destinsă, de lucru, atât de necesară unei manifestări de asemenea anvergură. Ca semn de prețuire pentru tot ceea ce C.R.I.M. a reușit să realizeze în perioada dificilă a reorganizării sale după revoluție, președintelui său, domnul general-locotenent Costache Codrescu, i-a fost incredințată misiunea de „moderator”-conducător al ședinței plenare de lucru din dimineața zilei de 30 august iar cercetătorul Dumitru Preda a fost propus și ales cu unanimitate de voturi membru al Comitetului de Bibliografie al CIHMC. Cu această ocazie au fost difuzate invitațiilor cele două studii monografice anintite care au fost apreciate în plen ca lucrări de înaltă ținută științifică oglindind, prin seriozitate și profesionalism, profundele prefaceri începute în România inclusiv în domeniul cercetării militare.

Delegația română a constituit obiectul a numeroase manifestări spontane de simpatie, primind la nivel de președinți de comisii propuneri concrete de realizare a unor acțiuni bilaterale — comisii mixte, colocvii, simpozioane, expoziții, lucrări, reviste, schimb de delegații, etc. — sau de participare la activități internaționale și de reluare a numeroase oferte oficiale de colaborare respinse sau neglijate de vechea conducere C.R.I.M. S-au pus astfel bazele noilor relații de colaborare cu comisiile naționale de istorie militară — ungară, polonă, greacă, portugheză, spaniolă, italiană, turcă, franceză, olandeză, belgiană, nord-americană și pe atunci, sovietică — participării la colocviul internațional de istorie militară de la Zürich din 19—24 august 1991 și întregului plan de activități externe al C.R.I.M. ce avea să fie împlinit în anul 1991. Îndeosebi s-a exprimat largul consens în favoarea dezvoltării contactelor bilaterale și zonale între comisii ca premisă a creșterii eficienței în domeniul activității de cercetare. Cu deosebită satisfacție participanții au înregistrat alocuțiunile celor doi președinți, de onoare și în funcție ai C.I.H.M.C., profesorii André Corvisier și Cornelius Schulten care au omagiat memoria generalului-maior dr. Eugen Bantea și au prezentat elogios persoana și activitatea celui alături de bruce și nedrept, răpit citeva luni mai târziu vieții științifice românești, colonelul dr. Al. Gh. Savu care revenea — după o îndelungată absență impusă de acoliții dictaturii — în rîndul personalităților marcante ale C.I.H.M.C.

Prin lucrările prezentate, prin contactele realizate, prin imaginea de profesionalism oferită și simpatia cu care a fost înconjurată, delegația istoricilor militari români la cel de-al XVII-lea Congres Internațional de Științe Istorice de la Madrid și-a îndeplinit misiunea, rodnicul bilanț al activității sale constituind — în aceste momente critice, cînd istoria patriei noastre a devenit ținta unor atacuri aberante — actul ferm, de voință al istoricilor militari români, pentru relansarea activității lor pe plan extern în cadrul Comisiei Internaționale de Istorie Militară Comparată.

Fie-mi îngăduit să închei apelînd la memorabilele cuvinte ale președintelui de onoare a C.I.H.M.C., profesorul André Corvisier, „Nous avons rempli notre rôle de République des lettres !” —, cuvinte potrivite și pentru istoricii militari români.

Mircea Dogaru

STAGIU DE DOCUMENTARE ÎN UNGARIA

În cadrul schimburilor convenite prin acordul încheiat între Academia Română și Academia Ungară de Științe, în perioada 20 iulie — 8 august 1992 am beneficiat de un stagiul de documentare la Budapesta.

Interesul meu științific a fost orientat spre două aspecte de istorie a spațiului românesc în evul mediu: teritoriul viitoarei Țări Românești în cadrul politicii sud-estice a regatului ungar în cursul secolului al XIII-lea și autonomiile etnico-teritoriale românești din Banat în secolele XIV—XV.

Munca în Biblioteca Națională Széchényi, în Biblioteca Academiei Ungare de Științe și în biblioteca Institutului de istorie al Academiei Ungare de Științe, oferindu-mi accesul la lucrări și publicații, mai vechi sau mai noi, inexistente în țară, mi-a permis documentarea pentru temele enunțate. Am urmărit în special evoluțiile politice din Europa central-sud-estică în secolul al XIII-lea și impactul lor asupra teritoriului românesc, interesul și acțiunea politică concretă a regatului ungar în spațiul dintre Carpații meridionali și Dunăre, cu momentele de maximă expansiune și de recul ale acestei politici, crearea Banatului de Severin și evoluția acestei organizații pe parcursul secolului al XIII-lea, pînă la întemeierea principatului muntean.

În Arhiva Națională Maghiară, pe lângă studierea unor documente al căror conținut a fost doar rezumat în edițiile de izvoare, am fost preocupat de identificarea colecțiilor cuprinzînd documente inedite privitoare la realitățile socio-patrimoniale, instituționale și de altă natură din cuprinsul districtelor românești din Banatul medieval. Numărul acestor documente este mare. Dacă documentele din secolul al XIV-lea vor intra în colecția *Documenta Romaniae Historica*, seria C, este evident că documentele din secolul al XV-lea nu vor putea fi publicate cel puțin în viitorul apropiat, decît selectiv. Am transcris mai multe documente inedite, de la mijlocul secolului al XIV-lea și din prima jumătate a secolului al XV-lea, referitoare la unele familii feudale din zonă, pe care intenționez să le public.

În cursul stagiului am avut ocazia de a cunoaște ultimele apariții în peisajul historiografiei ungare, în primul rînd lucrările de medievalistică sau cele care privesc în mod direct spațiul românesc.

Am întâlnit mai mulți istorici maghiari, în primul rând tineri medievști, care mi-au oferit o imagine fidelă asupra direcțiilor și programelor de cercetare ale istoriografiei maghiare, și care au arătat disponibilitatea lor la colaborare cu istoricii români.

Stagiul la Budapesta a fost și o ocazie pentru vizitarea obiectivelor culturale și artistice ale orașului.

Menționez, de asemenea, sollicitudinea deosebită manifestată de gazde pentru desfășurarea în condiții optime a stagiului de documentare.

București, 20 august 1992

Viorel Achim

STAGIU DE DOCUMENTARE ÎN POLONIA

În răstimpul 10—30 septembrie a.c. am efectuat un stagiul de documentare în Polonia, interesat cu precădere de legăturile româno-polone în epoca revoluției de la 1848. Sub auspiciile Institutului de istorie din Varșovia, a direcției acestuia asigurată de profesorii Stanisław Bylina și Stefan Kuczynski, am întreprins cercetări în bibliotecă și arhive, inclusiv la Biblioteca Czartoryski din Cracovia, unde se află un vast tezaur documentar, mare parte inedit, referitor la renașterea statului independent al Poloniei și la legăturile promotorilor acestei vaste acțiuni cu națiuni din zona central și est europeană, în mod special cu România.

Relațiile cu polonii sînt una din direcțiile majore ale cercetării noastre istoriografice, intrucît prin prisma acestora se înțeleg mai bine principalele momente ale mișcării naționale românești de emancipare de sub protectoratul rusesc: revoluția de la 1848, Unirea din 1859 și, în general, consacrarea externă a statului național român. Laturi esențiale ale acestei problematice și-au găsit o binemeritată reflectare istoriografică prin mai multe lucrări de specialitate, mai ales prin contribuțiile lui P. P. Panaitescu, dar și ale istoricului polon Marcei Handelsman. În temeiul elementelor deja cunoscute, în contextul acestui stagiul am aprofundat și extins, prin documentația dobîndită, următoarele aspecte.

Pe fondul cunoscut al legăturilor șefului emigrației polone de la Paris, Adam Czartoryski, cu Ioan Cămpineanu și mai ales cu mișcarea acestuia de constituire în anii 30 ai secolului trecut a unui regat dacic, prin unirea tuturor provinciilor naționale, într-o conjunctură de acțiune pentru restaurarea Poloniei, am aprofundat gîndirea politică a lui Adam Czartoryski. Sub acest raport un interes deosebit îl reprezintă un eseu al acestuia asupra diplomației, în care printre altele se formulează principiile politice moderne, încercîndu-se substituirea forței din relațiile interstatuale printr-o diplomație bazată pe justiție și moralitate. Tot astfel, Czartoryski emitea idei importante privitoare la legitimitatea statelor, dînd o formulare teoretică principiului naționalităților, considerat singurul temei legitim de organizare statală. Ideile acestea, împărțite și difuzate larg de Czartoryski au atras atenția nu numai cabinetelor diplomatice europene, dar și unor reprezentanți ai națiunilor mici din centrul și estul Europei, inclusiv unor fruntași români care acționau pentru emanciparea patriei lor.

Sursele poloneze ne permit redefinirea rolului jucat de Adam Mickiewicz, alături de Jules Michelet și Edgar Quinet, la Collège de France. Este știut că acești „dascăli ai democrației” — cum îi numea Ion C. Brătianu —, în anii 40 ai secolului trecut au exercitat o influență uriașă asupra principalilor promotori ai revoluției române de la 1848. În bibliotecile poloneze am găsit o parte din cursurile ținute de Adam Mickiewicz la Collège de France prin care dezvoltă teme majore ca naționalismul și democratismul politic, fundamentate printre altele pe morala creștină și pe o încredere mesianică în viitorul națiunilor mici.

Alte informații din aceeași sursă permit o mai bună înțelegere a împrejurărilor care au împiedicat nu numai o revoluție polonă, în 1848, ci și o dezlănțuire de mari proporții a mișcării de eliberare națională în estul Europei. Sub acest raport, guvernul revoluționar francez, cum rezultă din înputările lui Czartoryski către Lamartine, poartă o mare răspundere, decizîndu-se de la poziția inițială de susținere a întregii mișcări contestată la scară continentală, cu deosebire de a se opune Rusiei. Din această perspectivă, împrejurările externe de desfășurare a revoluției de la 1848 în Principatele române, cu deosebire în Moldova, sînt mai precis conturate.

Informații editate și inedite demne de interes se referă la evenimentele revoluționare din Transilvania. Într-o notiță biografică asupra generalului Bem, explicîndu-i-se personalitatea, dar mai cu seamă sensul antihabsburgic al războiului purtat în Transilvania în 1849, sînt relevate aspecte interesante despre românii din această provincie, angajați în lupta pentru apărarea existenței lor naționale. Deși acțiunea acestora mergea împotriva sensului războiului purtat de Bem, sursele polone dezvoltă aspecte despre „insurecția valahă”, adică despre apărarea identității naționale românești, amplificată de atitudinea comisarilor maghiari care — trecînd peste

dispozițiile lui Bem — „iritară prin fapte odioase populația valahă”. Drept consecință, „un om de geniu și de inimă, Iancu, se puse în fruntea sa și insurecția luă un caracter formidabil”. Este deci vorba de o atestare categorică a amploarei și legitimității insurecției românești în Transilvania împotriva intoleranței autorităților maghiare. Alte amănunte interesante privind prezența generalului Bem în Transilvania oferă informații demne de interes despre încercarea lui din iulie 1849 de a declara o răscoală în Moldova, în spatele armatei ruse de ocupație.

Războiul Crimei este de asemenea ilustrat parțial de informațiile dobândite din sursele poloneze. Polonezii din emigrație, în frunte cu Czartoryski, în legătură cu o parte a emigrației române pașoptiste, prin demersuri pe lângă cabinetele occidentale voiau să transforme această confruntare într-un război al națiunilor oprimate împotriva Rusiei, în scopul edificării unor state independente, în primul rînd prin restaurarea Poloniei. Războiul Crimei însă a avut un caracter limitat, Marea Britanică și Franța propunându-și scopuri mai modeste. Czartoryski însă reuși un câștig parțial, o angajare într-un asemenea conflict militar a unei legiuni polone, în cadrul căreia se aflau și „valahi”, datorită eșuarii planului românesc de organizare a unei legiuni proprii.

Războiul Crimei și mai ales rezultatele lui au dezamăgit profund pe poloni, deoarece idealul lor de entitate politică independentă sau cel puțin autonomă nu fusese consacrat ca atare pe plan extern. Principatele române, în schimb, au constituit un obiectiv important al Congresului de pace de la Paris, martie 1856, abolindu-se protectoratul rusesc și creîndu-se cadrul extern pentru organizarea statului național român. Emigrația polonă, inclusiv din Imperiul otoman, încearcă să folosească provinciile românești în vederea atingerii unora dintre scopurile lor. În acest sens sînt de menționat inițiativele de folosire a Dobrogei și Moldovei drept centre de regrupare a ostașilor demobilizați din legiunea poloneză, în vederea plasării lor în așa-numitele tabere militare menite a constitui, la momentele oportune, o forță de susținere a unor acțiuni politice și militare.

Făcînd un bilanț succint asupra acestei scurte călătorii la Varșovia și Cracovia, am spune, în final, că s-a dovedit rodnică printr-un surplus de informație care luminează zone importante ale epocii renașterii noastre naționale. Documentația aceasta va fi neîndoielnic utilă la elaborarea unor lucrări speciale, întregînd perspectiva unor evenimente și procese care vor fi mai bine corelate de cadrul european de dezvoltare, mai cu seamă de relațiile cu polonii. Căci avînd în Rusia țaristă adversarul implacabil al existenței lor ca entități politice, românii și polonii s-au retransat pe poziții similare. De aici identitatea de scopuri și acțiuni politico-diplomatice la jumătatea secolului trecut.

Ar fi de menționat, fie și fugar, că misiunea științifică n-a stînjinit observația atentă asupra Poloniei contemporane postcomuniste. O impresie de neșters o reprezintă deschiderea largă a acestui stat spre economia de piață, fapt deosebit de stimulator în descătușarea forțelor creatoare ale națiunii. Privită chiar și sumar, prin piața de bunuri de consum, Polonia deja se prezintă în multe privințe la nivelul statelor dezvoltate din Occident. Sub raportul vieții intelectuale, în cadrul instituțiilor de cercetare se urmărește lichidarea structurilor birocratice, dîndu-se creației științifice o cale de afirmare largă și directă. Impresionant, de asemenea, este respectul și cultul pentru trecutul istoric, numeroasele monumente restaurate și întreținute cu atîta grijă fiind expresia unei profunde conștiințe istorice a unei națiuni care, în ciuda numeroaselor vicisitudini, a renăscut de fiecare dată mai mindră și mai prosperă. Polonia este astăzi, ca de altfel și în anii comunismului, un model de angajare în lupta împotriva stagnării și închistării în tipare ideologice depășite. Prin înalta ei moralitate rezultată din gîndirea și simțirea creștină, Polonia se afirmă viguros pe plan spiritual, librările fiind pline de cărți din domenii variate ale creației istorice, filosofice, sociologice, politologice și ale științelor exacte.

Polonia, prin urmare, atestă o puternică vitalitate, cu rădăcini pornite din profunzimea istoriei, dar cu ambiții democratice oțelite în anii rezistenței și luptei eroice împotriva totalitarismului comunist de care, emancipată, se desprinde viguros și își reocupă rapid locul printre națiunile civilizate ale Europei.

Apostol Stan

OASPEȚI DE PESTE HOTARE ÎN INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA” ÎN ANUL 1992

La fel ca și în ceilalți ani care au trecut de la evenimentele din decembrie 1989, activitatea internațională a Institutului de istorie „Nicolae Iorga” a fost deosebit de intensă. Un aspect important al acestei activități l-a constituit vizitarea Institutului de către o serie de

personalități ale vieții culturale, științifice și diplomatice din diferite țări ale lumii, personalități atrase de prestigiul instituției noastre, de posibilitățile de colaborare culturală și de informare științifică pe care aceasta le oferă.

Astfel, printre diplomații care au vizitat Institutul s-au numărat Roman Wyborski, consilier al Ambasadei Poloniei, Alexandr Slavohotov, consilier al Ambasadei Rusiei, Béla Kálmán atașatul cultural al Ambasadei Ungariei, Ben Amrane Hamza, atașat de presă al Ambasadei Algeriei, Milos Alcalay, ambasadorul Venezuelei. Toate aceste vizite au avut ca obiectiv dezvoltarea relațiilor culturale, în special în domeniul istoriei, între România și țările menționate.

O importanță deosebită au avut-o și vizitele unor personalități în domeniul istoriei, vizite care au urmărit, în general, deschiderea unor căi de colaborare științifică. Printre acestea putem aminti vizita profesorului Shlomo Shimonson, directorul Institutului de cercetare al diasporei de pe lângă Universitatea din Tel Aviv, însoțit de șeful departamentului românesc, Liviu Rotman. Cu acest prilej au fost discutate posibilitățile existente pentru stabilirea unei colaborări la alcătuirea tratatului de istorie a evreilor din România. În același cadru s-au înscris și vizitele profesorului Guillermo Morón președintele Academiei de istorie din Venezuela, și profesoarei Bianca Valola Cavalotti de la Universitatea din Milano.

De asemenea, Institutul „Nicolae Iorga” a fost instituția principală la care au venit să lucreze, pe baza unor burse, mai mulți cercetători din străinătate. Astfel Günter Klein, din Germania, a studiat relațiile româno-germane în perioada celui de-al doilea război mondial, Kurt Mahner, tot din Germania, s-a ocupat de criza parlamentară din România anilor '30, Wim van Meurs, din Olanda a fost preocupat de problemele istoriei moderne a României, iar André van Deventer, din Republica Sud-Africană, a studiat aspecte ale istoriei noastre contemporane. Daniela Bastiani, din Italia, a efectuat studii asupra sociologiei românești din perioada interbelică, iar Cinzia Cerrone, tot din Italia, a avut în vedere rădăcinile spirituale ale personalității lui Eugen Ionescu.

Institutul nostru a primit și vizitele unor istorici aflați doar în trecere prin țara noastră, dar care și-au exprimat dorința de a păși în acest lăcaș de cultură. Printre aceștia îi putem aminti pe Francisco Veiga și Palmira Arnáiz Amigo din Spania, Osamu Ieda din Japonia Denis Dcltant, Geoffrey Adamson și Christine Sutherland din Marea Britanie, Paul Michelson și Kurt Treptow din Statele Unite ale Americii, Catherine Durandin din Franța, Lovkia Drovlija, Anna Tabaki și Pascalis Chitromilidas din Grecia, precum și pe membrii părții maghiare din cadrul Comisiei mixte de istorie româno-maghiar.

Un alt aspect al relațiilor externe ale Institutului nostru a fost acela al stringerii și diversificării legăturilor cu istoricii români din emigrație. Astfel, am primit vizita lui Matei Cazacu, din Franța, a lui Vladimir Iliescu, din Germania, a lui Dionisie Ghermani, tot din Germania, a lui I. Marinescu din Grecia și a lui Liviu Rotman din Israel.

În fine, o importanță deosebită a fost acordată legăturilor cu istoricii români din Republica Moldova. Institutul a fost vizitat de Haralambie Corbu, vicepreședinte al Academiei Republicii Moldova, de Gheorghe Vasile Gonța, de Vitalie Văratec, Ion Țurcanu și de alți istorici de la Chișinău, reușindu-se astfel să se pună bazele unei strinse colaborări pentru studierea istoriei Basarabiei în diferite epoci.

În concluzie la această scurtă trecere în revistă, putem constata că și în anul 1992 Institutul de istorie „Nicolae Iorga” și-a păstrat și consolidat importanța și prestigiul internațional, dovada cea mai concludentă în acest sens fiind numeroasele vizite pe care le-a primit din partea istoricilor de peste hotare, precum și elaborarea unor proiecte de colaborare științifică cu numeroși parteneri străini. Toate acestea vor contribui de o manieră esențială la sporirea eficienței activităților de cercetare științifică din Institutul nostru.

Eugen Denize

Stimate Doamnă Redactor Șef,

Am citit cu mult interes ciclul de studii, grupate sub titlul *Conviețuire și dramă — evreii în istoria românilor*, apărut în „Revista istorică” nr. 3—4/1992.

Cercetarea și publicarea unor astfel de materiale este deosebit de importantă pentru reliefaarea unor aspecte semnificative ale conviețuirii și participării diferitelor etnii la progresul economic și social al României.

Fiind economist m-am oprit în special la articolul D-lui Constantin Botoran, *Participarea populației evreiești la viața economică a României pînă la cel de-al doilea război mondial* (pag. 345—356), temă complexă, mai puțin abordată în ansamblul ei pe o perioadă îndelungată.

Spre surprinderea mea, în unele părți ale articolului, mai ales cînd se referă la perioada interbelică, autorul prezintă unilateral, și se poate înțelege chiar tendențios, activitatea desfășurată de evreii din România pe tărîm economic și nu analizează, decît în mică măsură, participarea acestora în diferite ramuri, rolul ce l-au avut în dezvoltarea și modernizarea economiei. Dimpotrivă, din citirea articolului rămîi cu impresia că evreii au constituit un „pericol”.

După părerea mea, aceasta rezultă din faptul că, autorul nu a folosit o documentare mai largă și s-a limitat, în bună parte, la extrase din materiale publicate și unele documente de arhivă ce aparțin perioadei 1938—1941 — cînd, se știe se intensificaseră publicațiile antisemite și au fost adoptate o serie de acte legislative antievreiești — și care sînt prezentate în articol, de cele mai multe ori, fără comentarii, și analiza necesară. Ne referim la unele afirmații (o parte fiind citate din sursele documentare folosite), cum ar fi (sublinierile ne aparțin) :

- „numărul evreilor stabiliți pe pămîntul românesc... a luat proporții” (pag. 347)
- „teama că principalele pirghii ale economiei, în primul rînd comerțul, industria, meseriile și finanțele vor fi acaparate de aceștia” (pag. 347)
- „evreii își întindeau astfel stăpînirea pe comerț, industrie, bănci, proprietăți imobiliare și chiar rurale, editură, presă și film” (pag. 352).
- „acuzei ce se aducea adesea patronilor evrei de a refuza să angajeze forța de muncă a românilor în întreprinderile lor” (pag. 353)
- „evreii constituie o barieră în libera dezvoltare economică a populației autohtone” (pag. 354).

În articol se fac și alte afirmații ce nu pot fi susținute cu cifre și fapte. Astfel, referindu-se la *negustorii și meseriașii evrei* din a doua parte a secolului XIX, autorul articolului scrie că aceștia „au ajuns repede să fie preponderenți, înlocuindu-i pe localnici” (pag. 348).

Dacă se foloseau datele statistice oficiale din ancheta industrială efectuată în 1901—¹ 1902, s-ar fi văzut că numărul meseriașilor evrei a fost de 19.181, reprezentînd 19,6 % din total (97 755)¹. Deci nu se poate vorbi de „preponderență” sau de „înlocuirea localnicilor”, ci de participarea relativ ridicată a meseriașilor evrei la satisfacerea cererii de consum, populația evreiască reprezentînd atunci 4,5 % din populația totală a României.

Menționăm și faptul că autorul articolului utilizează, fără temei, date statistice privitoare la structura populației evreiești pe profesii, respectiv pe ramuri de activitate (ce cumulează toate categoriile de persoane — proprietari, personal tehnic și administrativ, lucrători calificați și necalificați, meseriași etc.) pentru „a ilustra ponderea deținută de proprietarii evrei în economia României” (pag. 350), care, evident, apare supradimensionată; dealtfel datele folosite nici nu au legătură cu structura proprietății pe etnii.

În finalul articolului, autorul arată că „în perioada interbelică în rîndul unor cercuri economice și politice românești se acreditase ideea potrivit căreia prezența evreilor în România, cu pozițiile care le dețineau în diferite sfere de activitate ale țării, constituia un element stînjent pentru consolidarea pozițiilor lor în viața economică și politică a statului” (pag. 355).

Domnul C. Botoran s-a oprit numai la această prezentare și nu a mai făcut referiri la participarea evreilor în economie, așa cum ne așteptam din titlul articolului.

În aceeași ordine de idei, autorul continuă : „Pentru soluționarea acestei situații cercurile economice și politice din România au preconizat o serie de măsuri care să rezolve această problemă nu prin mijloace violente, cum preconizau reprezentanții extremei drepte, ci pe cale legislativă, urmărindu-se îngrădirea posibilităților de manifestare a populației evreiești într-o serie de sectoare de activitate, și în primul rînd în cel al economiei naționale” (pag. 355).

Cercetarea obiectivă a conținutului și urmărilor acestor măsuri trebuie să ducă la alte concluzii, și — anume că reglementările legislative adoptate în anii 1940—1941, îndeosebi cele privind românizarea întreprinderilor comerciale și industriale, au constituit mijloace violente de înlăturare a evreilor din activitatea economică.

În acest context este de înțeles de ce în acest articol nu și-au găsit loc și opiniile unor economiști de prestigiu din perioada interbelică, care au apreciat ca pozitivă participarea evreilor în economia românească. Bunăoară, în lucrările sale, academicianul Gheorghe Zane, a ajuns la concluzia că „evreii au fost aproape singurii agenți, care... au concluzat la prefacerea economiei noastre, pregătind-o pentru a putea fecunda forme superioare de producție și circulație”²,

¹ *Ancheta industrială din anii 1901—1902*, București, 1903, vol. II, pag. 8—9.

² G. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, pag. 350.

iar economistul Eugen Tațomir sublinia că „activitatea lor desfășurată în domeniul bancar, industrial și comercial... a constituit un imens serviciu pentru țară”³.

Aceste opinii confirmă cele arătate, pe bună dreptate, de către scriitorul Rosetti Roman, potrivit căruia „orice om, de orice neam, primit ca frate și muncind aici nelmpiedecat, mărește averea țării întregi”⁴.

Dr. A. Rosen
București

Stimate Domnule Redactor Șef,

Vă rog, ca acest material, să fie publicat în „Revista istorică” sub titlul :

Cu privire la articolul Participarea populației evreiești la viața economică a României pînă la cel de-al doilea război mondial, de Constantin Botoran

Cu deosebită considerație,
A. Rosen

București, 12 octombrie 1992

³ Dr. Eugen Tațomir, *Contribuțiuni la studiul evreilor ca element producător în economia națională*, București, 1937, pag. 93.

⁴ Citat după G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, București, 1941, pag. 488.

RECENZII

* * * *La guerre et la montagne dans l'histoire des Roumains* *, Édité. Militaires, Bucarest, 1991, 320 p.

Lucrările celui de-al XVII-lea Congres Internațional de Istorie Militară cu tema „La guerre et la montagne”, desfășurate la Zürich (Elveția) între 19–25 august 1991, au constituit un bun prilej pentru materializarea preocupărilor constante ale specialiștilor noștri în domeniu pe linia cunoașterii în străinătate a tradițiilor de luptă ale poporului român, a coordonatelor istoriei naționale. Cu acest prilej delegația istoricilor militari români ** a difuzat participanților lucrarea *La guerre et la montagne dans l'histoire des Roumains* (Editions Militaires, août 1991) — eveniment marcant în peisajul istoriografiei românești actuale prin valorificarea pe plan militar a legăturii intrinsece între elementul uman și spațiul său de viețuire.

Modul de abordare, complex și interdisciplinar, conferă lucrării o înaltă ținută științifică și o așeză, ca metodă, în contextul celor mai moderne direcții ale istoriografiei militare românești contemporane.

Autorii valorifică mărturiile arheologice, documentare și narrative din antichitate și pînă în epoca contemporană, pe baza cărora se deschid largi perspective, atît specialiștilor, cit și celor care doresc să aprofundeze studiul, pe linia cunoașterii celor mai reprezentative pagini ale istoriei militare românești. Ei au

* Lucrarea a fost întocmită de un colectiv de autori din cadrul Institutului de Istorie și Teorie Militară — colonel Nicolae Ciobanu, doctor în istorie, Mihail Zahariade, maior Mircea Dogaru, locotenent-colonel Costică Prodan, maior Ștefan Păslaru, doctor în istorie, locotenent-colonel Alesandru Dușu, colonel Ion Cristea, locotenent-colonel Grigore Alexandrescu; traducerea în limba franceză a fost realizată de: Lelia Bretan, Elena Dumbravă, Luminița Vergu, Adriana Stroe, Agne Davidovici, Beatrice Săndescu, Anca Grigoriu și Georgeta Constantin, coperta: Florin Creangă; tipărirea a fost executată de către Împrimeria militară a M.Ap.N. în august 1991.

** General maior Safta, directorul Institutului de Istorie și Teorie Militară, președintele în funcție al Comisiei Române de Istorie Militară și cercetătorii științifici maior Mircea Dogaru și Dumitru Preda.

utilizat metoda relatării cronologice, în prezentarea unitară a luptelor duse de români împotriva tuturor agresorilor care au pătruns în cetatea naturală a munților Carpați și abordarea complexă. Cele două noțiuni „război” și „munte” fac obiectul unei singure cercetări de ansamblu, dată fiind concepția autorilor asupra interdependenței lor urmărindu-se argumentarea realității istorice prezentată de A. D. Xenopol în sintagma — „munții... au prezidat la desfășurarea istoriei noastre”.

Structurată în 7 capitole, precedate de un „Cuvînt înainte” și încheiată cu scurte concluzii, însoțită de un interesant și original material ilustrativ (hărți), care completează textul, lucrarea poate fi apreciată ca un important instrument de lucru.

Ea posedă o listă de abrevieri și termeni militari utilizați în hărți și scheme, iar pe copertă este reprodusă miniatura din *Chronicum Pictum Vindobonense*, reprezentînd bătălia dintre unguri și români de la Posada (9–12 nov. 1330).

Cuvîntul înainte, semnat de general-maior Ion Safta, scurt, dar dens și bine structurat, se constituie într-un adevărat studiu de sinteză asupra problematicii relației „război-munte” în istoria românilor. Autorul reliefează rolul de „coloană vertebrală” pe care Carpații l-au jucat sub raport geografico-militar în menținerea ființei naționale și în concepția privind războiul de apărare, ilustrînd sintetic ideea de bază a lucrării potrivit căreia, de-a lungul istoriei sale, poporul român a avut ca aliat de nădejde munții, a căror citadelă amplasată armonios în spațiul românesc, a influențat decisiv „Concepția războiului și a operațiilor militare duse de către forțele naționale” (p. 6).

Capitolul I („*Corona montium*” — *liant de l'espace et de la spiritualité roumaine* — p. 11–44), autor colonel dr. Nicolae Ciobanu, prezintă locul și rolul Carpaților în economia formelor de relief ale teritoriului românesc, precum și importanța economică, socială și militară a acestora.

LANȚUL MUNTOS CARPATIC ROMÂNESC, cu o lungime de aproximativ 950 km, traversat de 50 de defilce, bogat în păduri și minereuri, deține prin modul său de orientare, altitudine, natură, căi de comunicație, prin direcțiile

masivelor muntoase „o importanță strategică deosebită în cazul unei eventuale agresiuni” (p. 13).

Este scos în evidență faptul că munții Carpați raliază România la Europa Centrală, iar alături de Dunăre „reprezintă aliniamente de valoare strategică pentru orice acțiune militară desfășurată pe teritoriul României” (p. 39). Concluzia desprinsă din analiza cerințelor de ordin militar și strategic, a fizionomicii acțiunilor militare este aceea că munții Carpați „își pun amprenta asupra concepției, pregătirii și desfășurării acțiunilor de luptă” (p. 42).

Capitolul II (*La guerre et les montagnes pendant l'antiquité*, p. 45—68), autor Mihail Zahariade, abordează problema relației „om-munte” în societățile primitive, importanța strategică a munților Carpați în războaiele daco-romane și a zonelor muntoase în organizarea sistemului de apărare al Daciei romane. El evidențiază capacitatea de apărare pe care a oferit-o muntele în condițiile amenajării sale prin lucrări temporare de geniu și printr-un amplu sistem de fortificații permanente.

Referitor la prezența militară romană în Dacia se constată că aceasta s-a oprit pe versanții de vest ai Carpaților Orientali și pe cel de est al Carpaților Occidentali, iar Carpații Meridionali în cea mai mare parte au fost incluși „intra-provinciam” (p. 63). Romanii au înțeles importanța strategică a Carpaților, pe care i-au transformat într-o adevărată redută prin construirea unei remarcabile varietăți de tipuri de fortificații.

Capitolul III — cel mai întins — (*Le rôle de la montagne dans la perpétuation du peuple roumain dans la formation de sa pensée et de son art militaires au Moyen-Âge*, — p. 69—138), autor Mircea Dogaru, prezintă rolul munților Carpați în procesul de constituire a țărilor („ducate”) românești și a organismului lor militar, cele mai caracteristice acțiuni militare în munți în epoca migrațiilor, rolul munților în strategia războiului de apărare în evul mediu românesc, precum și organizarea rezistenței sociale și naționale românești în munte, în perioada de trecere spre epoca modernă.

În acest context se arată că muntele „a protejat comunitățile umane, ființa etnică, permițând conservarea tradițiilor, a culturii, obiceiurilor, legii, întregii moșteniri tehnice și spirituale a civilizațiilor traco-dacă și romană la adăpostul unui organism militar de apărare bine pus la punct” (p. 80). De asemenea se evidențiază faptul că în întreaga perioadă a migrațiilor, munții și pădurile au permis autohtonilor să obțină succese militare cu efective reduse. Acțiunile duse în munți de poporul român în întreaga perioadă medievală și trecerea spre epoca modernă și-au pus amprenta pe gândirea și strategia militară

românească. „Din vrenurile dacilor și până-n epoca modernă, atunci cînd, crearea artileriei alpine, a dirijabilelor, apoi a aviației militare a operat mutații importante — se afirmă în mod îndreptățit că — românii au preferat bătăliile în defileele munților” (p. 110—111).

Capitolul IV (*La montagne dans la stratégie de la guerre de libération nationale au XIX-e siècle et au debut du XX-e siècle*, p. 139—170), autor Costică Prodan, continuă în mod logic ideea de bază a lucrării, prin prezentarea concepției revoluționarelor de la 1821 și 1848 asupra ducerii războiului în munți și a modului de reflectare a acestui tip de război în gândirea și practica militară națională în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX. În acest cadru se subliniază că „multe elemente proprii tradițiilor luptei poporului român se regăsesc în acțiunile militare angajate de către armata revoluționară a lui Avram Iancu la nivel strategic și tactic” (p. 160), punindu-și în fapt amprenta pe concepția de utilizare a forțelor armate în luptă în întreg acest interval istoric.

Capitolul V (*Les montagnes et la guerre des Roumains pour la réunification nationale 1916—1919*, p. 171—215) autor dr. Ștefan Păslaru, evidențiază cele mai semnificative momente ale acțiunilor militare duse de către armata română în timpul războiului de reîntregire. El prezintă pe larg concepția Marelui Stat Major român privind ofensiva în Transilvania, acoperirea strategică în zona de munte, apărarea defileelor și rezistența în munții Carpați în toamna anului 1919 împotriva agresiunii Republicii Sfatului și unele aspecte privind acoperirea strategică a frontierei de vest a României.

Capitolul prezintă importanta concluzii de ordin strategic, operațional și tactic rezultate din analiza cronologică a acțiunilor desfășurate de armata română în munți în campaniile anilor 1916—1919.

Capitolul VI (*Le théorie et la pratique de l'art militaire roumaine de la guerre en montagne pendant le seconde guerre mondiale*), autori dr. Nicolae Ciobanu și Alesandru Dușu, analizează în spirit critic concepțiile analiștilor militari din perioada interbelică privind războiul de apărare, apoi, într-o primă secțiune — operațiile militare desfășurate de către armata română în flancul sudic al frontului germano-sovietic în zonele muntoase ale Crimei și Caucazului (1941—1947). În cea de-a doua secțiune este evidențiată importanța lanțului carpatin românesc în contextul trecerii României alături de Națiunile Unite; sînt subliniate caracteristicile acțiunilor militare purtate de trupele române în Carpații Occidentali și apoi în munții din Ungaria și Cehoslovacia. „Grăție măsurilor luate de Marele Stat Major — se afirmă — pentru a menține controlul asupra Carpaților românești, precum și maniera

exemplară cu care acestea au fost aplicate de către unitățile și marile unități române, defileele și crestele munților rămin în permanență sub controlul trupelor române, care anihilează orice tentativă a comandamentului forțelor germane de a ocupa această importantă barieră de munții" (p. 248—289).

Capitolul VII (*Tendances théoriques actuelles reflétées dans la conception des opérations militaire en montagne*, p. 293—313), autori Ion Cristea și Grigore Alexandrescu, prezintă câteva din preocupările actuale ale experților militari români de valorificare, în caz de nevoie, a „tot ceea ce oferă teritoriul și economia terenului muntos pentru a putea duce cu succes un război de apărare”.

Autorii îndeamnă la studiul aprofundat al principiilor războiului în munți în vederea

elaborării unor studii teoretice „pentru a depista mijloacele de îmbunătățire, fără incendare, a apărării în zona de munte, alit de importantă pentru realizarea scopului politic și militar general al războiului de apărare a patriei” (p. 313).

În concluzie, putem aprecia că, prin bogăția de date și informații, completate printr-o ilustrație judicioasă selectată (hărți), lucrarea reprezintă, în ansamblu, o contribuție notabilă pentru înțelegerea înscenatăii munților Carpați în istoria nu numai militară a poporului român. Ea deschide o problematică generoasă de investigație istorică, reprezentind, în același timp, un punct de referință pentru aprofundarea subiectului.

Aurel David

* * * *Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467—1706* (Culegere de documente privitoare la ceangăii din Moldova, 1467—1706), Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benda Kálmán, 2 vol., Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1989, 849 p. + 12 pl.

Cu titlul *Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467—1706*, un colectiv condus de Benda Kálmán oferă o culegere de documente privitoare la catolicii din Moldova în secolele XVI—XVII, cea mai amplă colecție cu această tematică. Intenția editorului a fost aceea de a reuni toate documentele care privesc populația maghiară din Moldova medievală. Insuși titlul reflectă tendința de a-i considera pe toți catolicii din Moldova acelei epoci drept unguri (ceangăii). Ori această asimilare este forțată; chiar unii dintre izvoarele publicate acum pentru prima dată — și anume relația lui Antonio Angelini da Norsia, din 1670 — precizează clar că numele popular folosit în Moldova pentru catolici era cel de „unguri”, dar nu toți catolicii vorbeau limba maghiară („Si chiamano il popoli Ungari, perché così sono chiamati li catolici, ma non tutti li popolo sanno la lingua ungaro, come viene esposto d'alcuni in Sacra Congregazione, la verità deve havere il suo luogo” — p. 361).

Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467—1706 este o ediție critică de documente. Izvoarele, ordonate cronologic, sint publicate în limba originală, este indicat de fiecare dată manuscrisul și, unde e cazul, ediția/edițiile anterioare, cu rezumarea conținutului documentului și lămurirea circumstanțelor în care a fost scris; notele sint extrem de utile pentru localizări și identificări de persoane.

În total cele două volume reunesc 142 de documente, care constau în relații ale misiunilor catolici în Moldova, scrisori (uncle provenind de la comunitățile catolice din Moldova), procese-verbale, rapoarte și registre

privind numărul catolicilor moldoveni etc. Exceptind un fragment din istoria lui Antonio Bonfini, referitor la episodul Baia din 1467, paginile despre Moldova din cronica lui Georg Reichersdorfer și alte două informații mărunte, toate documentele se încadrează în ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea, în secolul al XVII-lea și în primii ani ai secolului al XVIII-lea.

Cele mai multe dintre documente au fost publicate anterior, multe de către autorii români (I. C. Filitti, Romul Căndea, George Călinescu, Francisc Pall ș.a.), dar există și numeroase documente inedite (nr. 13, 15, 19, 20, 21, 26, 34, 36, 37, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 60, 63, 67, 68, 69, 72, 75, 82, 87, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 112, 113, 120, 121, 123, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138 și 139). Acestea provin în primul rind din arhivele de la Vatican (Arhiva Secretă, Arhiva „de Propaganda Fide”, Arhiva centrală a Ordinului iezeit), dar și din alte locuri. Documentele editate acum sint foarte variate ca gen și conținut, informațiile furnizate privind aspecte dintre cele mai diverse ale societății românești din secolele XVI—XVII; unele documente se referă doar tangențial la catolicii din Moldova, existind și relații ce privesc și alte teritorii românești. Este necesar ca ele să intre în atenția cercetătorilor români și, în cazul unora, să fie avute în vedere pentru viitoarele volume din colecția *Căldători străini despre Țările Române*. Facem, însă, aici o îndreptare: unul din izvoarele aflate în culegerea pe care o prezentăm (nr. 40, p. 175—180), considerat de editori ca

inedit — și anume relația lui Angelo Petricca da Sonnino și Francesco Antonio da San Felice despre misiunea lor în Țara Românească și Moldova, citită în ședința Congregației *De Propaganda Fide* în ziua de 21 noiembrie 1634 —, a fost deja publicat, în 1940, de către Bonaventura Morariu (*Series chronologica praefectorum apostolicorum missionis fr. min. conv. in Moldavia et Valachia durante saec. XVII et XVIII*, Vatican, 1940, p. 23–25 — extras din „Commentarium Ordinis Fratrum Minorum S. Francisci Conventualium”, an. XXXVII, nr. VI—X), și apoi reluat de către Ștefan Andreescu în 1988 (*O relație de „călători străini” în Țara Românească și Moldova din anii 1632—1633*, în vol. *Românii în istoria universală*, III/3, Iași, 1988, p. 51–60).

Culegera este prevăzută cu mai multe anexe, între care și un dicționar al misionarilor și celorlalți autori ai materialelor publicate (p. 779–799), precum și cu un foarte util indice (p. 803–840).

Utilitatea și importanța acestei culegeri pentru studierea aspectelor religioase, dar și demografice, etnice, economice etc. ale istoriei medievale a Moldovei sint evidente. Re-luarea în ultimul deceniu și jumătate în istoriografiile maghiară și română a discuțiilor în legătură cu ceangăii din Moldova găsește în cele două volume un vast material de epocă, susceptibil să orienteze cercetarea pe un făgaș științific.

Studiul care precede publicarea izvoarelor, al cărui autor este Benda Kálmán, intitulat „Ungurii (ceangăii) din Moldova în secolele XVI—XVII” (p. 9–51), reprezintă punctul de vedere al istoriografiei maghiare în această chestiune. După ce trece în revistă cercetările asupra populației catolice din Moldova, de la primele încercări de la jumătatea secolului al XVIII-lea și pînă azi (p. 12–20), autorul realizează o micromonografie a acestei populații (la autor, în cvasitotalitate maghiară) din Moldova secolelor XVI—XVII, folosind izvoarele din culegere. Ne permitem să remarcăm că, chiar dacă o mare parte a catolicilor moldoveni din acea perioadă erau, așa cum precizează numeroase surse, de etnie maghiară, punerea de către autor a semnului egalității între „catolic” și „ungur” ni se pare forțată, fiind contrazisă de sursele care amintesc de existența unor comunități catolice de limbă română. Considerarea tuturor catolicilor din Moldova drept unguri, sau unguri romanizați în cursul timpului, și respectiv drept români maghiarizați de către misionarii unguri sint teoriile extreme privitoare la originea acestei populații; Dumitru Mărtinaș (*Originea ceangăilor din Moldova*, București, 1985) nuanțează această din urmă teorie, afirmând că îmbrățișarea catolicismului de către români și maghiarizarea lor s-au petrecut în estul Transilvaniei, între secui, „ceangăi” insta-

lindu-se în Moldova în secolele XVII—XVIII. Benda Kálmán, reluând unele lucrări mai vechi, plasează începuturile ceangăilor în secolul al XIII-lea, cînd regii maghiari ar fi colonizat pe malul Siretului populație maghiară, cu rosturi militare în direcția tătarilor. În secolele următoare numărul ungarilor de aici ar fi crescut prin imigrări de husiți din sudul regatului și de secui din Transilvania (p. 16–17).

Considerăm că o viitoare cercetare asupra acestei controversate probleme trebuie să precizeze mult mai clar, cu argumente ferme, dimensiunile cronologice și teritoriale ale acestei realități istorice, cu distincțiile care pot exista de la o epocă la alta, și să aibă obligatoriu în vedere și antecedentele de istorie religioasă a Moldovei, în primul rînd dualitatea confesională din perioada de început a statului românesc de la est de Carpați.

În studiul său privitor la secolele XVI—XVII, Benda Kálmán se ocupă în capitole distincte de numărul și amplasarea geografică a așezărilor catolice din Moldova, de numărul ungarilor de aici, de aspecte privind organizarea lor economică și socială, starea culturală și situația bisericii catolice. Multe din aceste date merită să intre în atenția specialiștilor români. Astfel, în ceea ce privește numărul așezărilor locuite integral sau parțial de catolici, Bandini menționează pentru anul 1646 numele a 42 de așezări, din care 29 se găseau la vest de Siret, 14 chiar pe malul Siretului; acestea constituiau un lanț începînd de la Suceava și pînă la vărsarea Trotușului. Catolici se găseau și în orașele și ținuturile Moldovei. Urmărind menționările de așezări catolice în decursul timpului, Benda Kálmán ajunge la concluzia producerii unor deplasări zonale ale populației maghiare din Moldova medievală. Inițial aceasta trăia în satele de pe malul drept al Siretului. Începînd cu sfîrșitul secolului al XV-lea și în cursul secolului al XVI-lea are loc o extindere a acestei populații în zona situată între Siret și Prul, și chiar pînă la Nistru; locurile inițiale au fost ocupate de români. Tendința s-a schimbat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cînd începe o deplasare spre vest. Populația maghiară din unele așezări s-a redus sau chiar a dispărut complet, în timp ce în alte localități ea a sporit și chiar s-au creat noi sate. În secolul al XIX-lea și astăzi zona cu sate cu populație maghiară din Moldova este situată între Bacău și Trotuș (p. 24–30).

În privința numărului populației catolice din Moldova, Benda Kálmán propune o statistică ce preia datele mai multor rapoarte și registre de epocă: în 1587—15000; 1591—20000; 1599—10704; 1623—4480; 1631—3690; 1636—2240; cca. 1640—3715; 1641—3963; 1643—4540; 1646—5577; 1661—2366; 1696—2799 (p. 31). Autorul recunoaște va-

loarea lor relativă — (facem observația că primele cifre sînt aprecieri globale pentru ansamblul țării, misionarii avînd tot interesul de a exagera numărul catolicilor, iar cifrele mai mici sînt rezultatul emulării listelor, pe sate, uncori nominale, de catolici, susceptibile de a lăsa pe dinafară unele localități) —, dar le consideră revelatoare pentru tendințele demografiei acestei populații. Este oferit un tablou, care este însă greu de verificat documentar, al evoluției numărului de unguri din Moldova medievală. Astfel, autorul consideră că în anii 1590, în urma unui însemnat proces imigraționist, ce a durat două secole, ungarilor constituiau 7—8% din populația Moldovei (?), iar în anii 1690, 2—3%, pentru ca în urma exodului secuiesc din secolul al XVIII-lea proporția ungarilor să ajungă, la sfîrșitul secolului, la 5% (?) (p. 35).

Impresia care se poate crea prin aceste date — care în mod cert subestimează numărul populației Moldovei și acceptă pentru populația de limbă maghiară cifre în mod evident exagerate, așa cum sînt cele de la sfîrșitul secolului al XVI-lea — este aceea a caracterului pluriethnic al statului medieval moldovenesc; acest lucru Benda Kálmán îl afirmă de altfel

în mod explicit în capitolul de istorie politică a Moldovei (p. 9—12), care reia și teoria imigraționistă, afirmînd, în contradicție cu datele istorice, venirea în masă a românilor la est de Carpați după constituirea statului moldovenesc, ei devenind populație majoritară abia către 1400 (p. 11).

Capitolele de istorie economică și socială a poporului catolic (p. 35—39) sau cel privitor la cultura și viața religioasă a acestora (p. 40—48) constituie, de fapt, o incursiune în istoria medievală a Moldovei, cu date interesante asupra zonelor și localităților respective.

Valoarea celor două volume ale *Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467—1706* este dată, evident, de reunirea într-o ediție critică a unui mare număr de izvoare istorice, multe inedite, privitoare la Moldova medievală. Tematica specială a culegerii este de natură să ofere elemente pentru reconstituirea nu numai a unor aspecte de istorie confesională a Moldovei, ci și a locului pe care l-au ocupat țările române în evoluțiile religioase și de altă natură de pe continent.

Viorel Achim

BÉLA BORSI-KÁLMÁN, *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement 1849—1867*, Columbia University Press, 1991, XVI + 334 p.

Cartea ce prin titlu și conținut este de natură a atrage atenția istoricului român, a văzut lumina tiparului în cadrul cunoscutei colecții „East European Monographs”.

Autorul și-a structurat demersul științific în trei consistente capitole, precedate de un scurt „Cuvînt înainte” și de o succintă „Introducere”.

Lucrarea pornește de la premisa conform căreia înfringerea revoluției maghiare de la 1848—1849 — socotită un adevărat „război de independență”, a marcat începutul unei faze radicale noi în relațiile româno-ungare. O anumită perioadă după evenimentele de la 1848—1849, atît emigrația ungurească, cît și cea română, au căutat să atragă simpatia Europei apusene asupra cauzelor naționale pe care le reprezentau fiecare în parte. Dialogul româno-maghiar a fost însă marcat de la bun început de ceea ce sînt socotite a fi „the conflicting... interests” („interesele... divergente”) care animau activitatea elitelor naționale maghiară și română, depășirea deza-cordurilor s-a dovedit de cele mai multe ori dificilă, mai ales în condițiile în care „secolul naționalităților” a pus în discuție „the validity of the historical boundaries and of

the traditional hierarchies” („validitatea frontierelor istorice și a ierarhiilor tradiționale”). Politicianii „exilați”, cît și cei „oficiali”, au trebuit deci să găsească punțile apropierii, autodefinindu-se și încercînd în același timp să-și formeze o imagine despre „celălalt”.

În succinta parte introductivă a cărții, autorul trece sumar în revistă tradițiile mai „îndepărtate” ale conviețuirii și dialogului între români și unguri. În acest context sînt făcute anumite referiri la ceangăi, socotiți „...the ethnic Hungarian group living in Moldavia, descendants of the Hungarians settled along the Szamos [Someș] river” („...grupul etnic unguresc trăitor în Moldova, descendenții ai ungarilor așezați de-a lungul Someșului”), afirmație în jurul căreia discuțiile rămîn deschise.

Din punctul de vedere al emigrației maghiare, cooperarea cu românii era — arată B. Borsi-Kálmán — „...a geographic and strategic necessity” („...o necesitate geografică și strategică”), idee subliniată clar în 1860 de Kossuth, care socotea pentru planurile ungurești Principatele Unite ca fiind „a strategic zone” („o zonă strategică”).

În același timp, încă din epocă, era destul de clar că unirea Moldovei cu Țara Româ-

nească reprezenta „...the first step to the union of all the Romanian-speaking regions” („primul pas al unirii tuturor pământurilor unde se vorbea românește”). Deși interesele se puteau dovedi divergente, emigrația maghiară, inclusiv Kossuth, au urmărit admirativ eforturile elitelor românești pentru triumful cauzei naționale pe care o apărau.

Primul capitol, „The Growth of Romanian Consciousness on Both Sides of the Carpathians” („Dezvoltarea conștiinței <naționale> românești pe ambele părți ale Carpaților”), realizează o trecere în revistă a principalelor momente ale formării și afirmării națiunii române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Este schițat contextul economic, cultural, religios, social-demografic și politico-teritorial al procesului de cristalizare a sentimentului național românesc. Diversitatea ce caracterizează acest context (determinată de statutul deosebit al diferitelor teritorii locuite de români) îl face pe autor să considere — în chip discutabil, socotim — că „under the circumstances, there could be no homogeneous Romanian national development” („avind în vedere circumstanțele, nu putea fi vorba de o dezvoltare națională româncască omogenă”).

Capitolul discutat urmărește cu atenție receptarea valorilor occidentale de către clietele politice și culturale românești, care nu au înțeles însă să renunțe la tradițiile autohtone, și nici nu au abandonat cu totul gesturile bizantine-orientale.

Sint surprinși factorii economici, sociali, politico-militari și spirituali care au încetinit ritmurile modernizării societății românești, rolul influenței grecești în „vacul fanarioților”, implicațiile poziției economice privilegiate a evreilor, mai ales în Moldova etc. Nu sînt ocolite aspectele care țin de sfera mentalului și implicațiile acestuia asupra politicului și culturalului; în acest context se fac referiri la formarea „spiritului moldovenesc”, privit ca o componentă interesantă a personalității de bază a poporului român.

Transilvanici, cu particularitățile ei, îi este rezervat un spațiu însemnat. Specificul societății românești din Ardeal era conferit în bună măsură de absența unei „clase de mijloc urbane”, iar nobilimea româncască era practic asimilată celei maghiare. Populația româncască transilvană, formată mai ales din „șărani și clerici” reprezenta însă „...more than fifty percent of Transylvania's population” („...mai mult de 50% din populația Transilvaniei”); religia națiunii majoritare, ortodoxia, era însă „savagely persecuted” („sălbatic persecutată”). Autorul nu face referiri corespunzătoare la diferitele forme ale reacției naționale și sociale românești, cum a fost de exemplu răscoala lui Horia; în schimb emanciparea cultural-politică româncască este detaliat urmărită.

Fenomenul românesc este încadrat internațional, înfățișându-se amănunțit implicațiile evoluției raportului de forțe pe eșcherul european asupra statutului și a situației externe a țării române.

Raportat la acest context extern, la problemele ridicate de vecinătatea spațiului românesc cu stepa, B. Borsi-Kálmán discută geneza sentimentelor „antimaghiare” la sud de Carpați, a căror cauză este atribuită în bună măsură influenței „emigranților” români ardeleni, în vreme ce clasa politică munteană era dispusă să vadă în maghiarime un posibil partener în eforturile de a respinge influența țarului. Autorul citează în acest sens considerațiile mazzinistului și garibaldiianului Marco Antonio Canini. Considerăm că în lumina punctului de vedere mai sus formulat ar fi putut fi luate în discuție cele scrise la 4/16 martie 1849 de generalul Gh. Magheru lui L. Kossuth: „Popoarele maghiar și român sînt singurele din Orient care, strins unite printr-o alianță federativă ofensivă și defensivă pot să constituie o barieră de netrecut pentru slavii din nord și numai dacă aceștia ar trece peste cadavrele lor ar putea să realizeze o apropiere cu cei din sud. Poarta otomană, pe care o amenința aceeași primejdie și care are de ce să se teamă de nord, nu poate și nu trebuie decît să dorească o ardoare o asemenea federație și ar avea numai de cîștigat aderînd la independența Principatelor dunărene care împreună cu ținuturile românești limitrofe, ar intra în numita federație. Poarta ar avea astfel o națiune prietenă puternic constituită la Dunăre, care i-ar servi drept zid împotriva năvalei moscovite. [...] Deci, dacă guvernul maghiar ar consimți să facă propuneri în acest sens Cabinetului înălțimii sale Sultanul, sîntem îndreptățiți a nădăjdui că negocierile sale vor fi încununale de un succes deplin. Acestea sînt, Domnule Președinte, bazele, expuse foarte pe scurt, pe care națiunea română, alcătuită din nouă milioane de suflete, ar fi gata să intre într-o uniune strînsă și sinceră cu brava națiune maghiară” (text francez tradus în limba română de Cornelia Bodea, *1848 la Români. O istorie în date și mărturii*, II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 1075; pentru fragmente din „textul românesc original păstrat în epistolarul generalului” a se vedea Paul Cernovodeanu, Marian Ștefan, *Pe urmele Magherilor. Cronica unei familii*, Edit. Sport-Turism, București, 1983, pp. 275—276). Oricum, considerăm că afirmația lui Canini: „The anti-Hungarian element in Bucharest is not the native Wallachian [...] The worst agitators are those who have immigrated from Transylvania to Wallachia” („Elementul antiunguresc din București nu este băstinașul muntean [...] Cei mai răi agitatori sînt cei veniți din Transilvania în Țara Româncască”), citată de

B. Borsi-Kálmán, ar fi trebuit amendată de precizarea că eventualele sentimente „anti-maghiare” (care nu vizau însă poporul ungur, ci un regim de opresiune) nu erau doar rezultatul unei pătimase influențe a vîrfurilor românimii ardelenice, ci și o formă de manifestare a conștiinței unității de neam devenită conștiință națională. De altfel rezervele clasei politice românești față de anumite cercuri maghiare sînt obiectiv evocate de autor: „What had made matters worse was the intransigence of Kossuth's position on Transylvania in the course of his discussions in 1850 with the Wallachian Alexandru Golescu, a stand he did not modify even in 1853, when D. Brătianu himself sought to negotiate with him” („Ceea ce a înrăutățit lucrurile a fost intransigența poziției lui Kossuth asupra Transilvaniei în cursul discuțiilor din 1850 cu munteanul Alexandru Golescu, o atitudine pe care nu și-a modificat-o în 1853, cînd D. Brătianu însuși a căutat să negocieze cu el”).

Cu privire la politica externă a lui Cuza, asupra căreia domnitorul a exercitat un control personal permanent, autorul subliniază influența jucată de Alexandru Papiu-Ilarian, mai ales în ceea ce privea chestiunea relațiilor româno-maghiare, ce implicau inevitabil problema Transilvaniei.

De altfel cel de-al doilea și cel de-al treilea capitol al lucrării sînt consacrate raporturilor politice româno-maghiare pînă la sfîrșitul domniei lui Alexandru Ioan Cuza.

Capitolul al II-lea, „The Hungarian Emigrés Evaluation of the Romanian Situation between 1849 and 1863. Opinions, Plans, Negotiations and Pacts” („Aprecierea situației românești de către emigranții unguri între 1849 și 1863. Opinii, planuri, negocieri și înțelegeri”), acoperă un spațiu istoric de o însemnătate covârșitoare atît pentru devenirea Europei, cit și pentru raporturile între elitele românești și maghiare.

Aceste raporturi au fost marcate de situația politică ulterioară înfringerii revoluției de la 1848—1849. Astfel, mulți emigranți politici unguri au găsit adăpost în Țara Românească și Moldova.

Revoluționarul maghiar Sándor Veress, arată B. Borsi-Kálmán, aprecia numărul conaționalilor săi refugiați la București ca fiind de zece mii, iar al celor răspinși prin „întreaga Valahie” la douăzeci și cinci de mii. Liderii mișcării naționale maghiare au putut astfel să ia contact direct cu realitățile politice românești de la sud de Carpați, fapt ce favoriza mai buna cunoaștere reciprocă.

Revoluționarii unguri, care la 1848—1849 nu au înțeles dimensiunile gravității problemei naționale în Ungaria „istorică”, au avut în exil, evidențiază pe bună dreptate autorul, „...time enough to reflect on what happened” („...timp suficient să se gîndească la ceea ce

s-a petrecut”). Întrucît nici Marea Britanie, nici Franța, nu doreau efectiv destrămarea Imperiului habsburgic, singura șansă pentru a schimba ceva pe cale revoluționară în centrul și sud-estul Europei era „...the cooperation of all neighboring peoples” („...cooperarea tuturor popoarelor vecine”). Punctele de vedere asupra oportunității unei colaborări cu popoarele sud-slave și cu românii erau contradictorii în cadrul emigrației maghiare, deoarece cooperarea ar fi presupus inevitabil ca preț „...Hungary's territorial integrity” („...integritatea teritorială a Ungariei”). Atitudinea lui Kossuth, uneori oscilantă, a rămas însă în esență ei defavorabilă oricăror măsuri care ar fi slăbit pozițiile privilegiate ale maghiarimii în Transilvania. Dacă în Croația, Slavonia, Dalmația un alt revoluționar ungur emigrant, Mór Perczel, se arăta dispus a face concesiile slavilor de sud, L. Kossuth considera că aceste teritorii urmau să fie menținute sub controlul Budapestei prin legături federale; Transilvania urma să rămînă „unită” cu Ungaria. De altfel, „emigrantul” L. Kossuth, atribuind națiunii române propriile sale dorințe, scria în 1851: „I am convinced that our Transylvania's Romanian brothers will desire Transylvania's administrative union with Hungary, as pronounced in 1848” („Sînt convins că frații noștri români din Transilvania vor dori unirea administrativă cu Ungaria, cum a fost pronunțată în 1848”). Chestiunea este just socotită de autor ca fiind „...the crux of Hungarian-Romanian relations” („...problema delicată a relațiilor ungaro-române”); ne-am permis să amintim că la 23 iunie 1853, în publicația britanică „The Atlas”, într-un articol consacrat chestiunilor românești și orientale, L. Kossuth se arăta extrem de indignat față de „revolta” de la 1848—1849 a croaților, sîrbilor și românilor împotriva a ceea ce el numea „the common liberty we had recently acquired for them” („libertatea comună pe care recent am cucerit-o pentru ei”), libertate oferită firește în limitele Ungariei „istorice” (v. pe larg Éva H. Haraszi, *Kossuth as an English Journalist*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, p. 202).

Autorul anticipează astfel indirect cauza principală a dificultăților, și în cele din urmă a eșecului negocierilor româno-maghiare atît în perioada anterioară Unirii Principatelor, cit și în timpul domniei lui Cuza.

Pentru prima parte a domniei acestuia, în condițiile europene cunoscute, șansele unei colaborări eficiente maghiaro-române au fost mai mari. Este amintit, în acest sens, „Primul acord Klapka-Cuza” (Iași, 29 martie 1859); „Apendicele” reproduce și „Convenția Bălăceanu” (Torino, 20 iulie 1859).

Contactele emigrației maghiare cu românii și cu alte națiuni din centrul și sud-estul Europei i-au sugerat lui Kossuth utilitatea redac-

tării unui „Plan pentru o Confederație Danubiană” (Torino, 1 mai 1862), de fapt un proiect pentru „...the democratic reorganisation of historical Hungary's structures” („...reorganizarea democratică a structurilor Ungariei”). Problema transilvană nu avea însă să îngăduie rezultate practice pentru eforturile apropiierii politice ungaro-române. Poziția Bucureștiului, „...the center of Romanian politics” („...centrul politicii românești”), ferm exprimată de domnitorul Alexandru Ioan Cuza, a fost subordonată principiului rațiunii de stat. Autorul citează în acest sens faimoasele cuvinte ale domnitorului român: „...je consulterai, avant tout, les intérêts de mon pays [...] Nous jouons cartes sur la table, n'est-ce pas? [...] je ne voudrais pas concourir à relever la Hongrie avant de savoir pertinement que les Magyars se sont enfin mis d'accord avec les Roumains d'au-delà des Karpatés” („...voi consulta, înainte de orice, interesele țării mele [...] Jucăm cu cărțile pe față, nu-i așa? [...] Nu aș dori să ridic Ungaria înainte de ști cu certitudine că ungerii s-au înțeles în sfârșit cu românii de dincolo de Carpați”.

Acastă altitudine lucidă și fermă a determinat pe liderii politici maghiari din exil să-și reconsidere într-o anumită măsură pozițiile și să inițieze „...a last desperate attempt to reach an agreement with the Romanians along the lines of Kossuth, Klapka and Canini's proposals of 1862. The actual negotiations did not take place until 1864...” („...o ultimă desperată încercare de a ajunge la un acord cu românii pe linia propunerilor lui Kossuth, Klapka și Canini din 1862. Aceste negocieri n-au avut loc înainte de 1864...”).

Acestor negocieri („...the entire episode is relatively unknown” — „...întregul episod este relativ necunoscut”), le sint consacrate ultimul capitol al cărții, al III-lea, „The Attempt to Reach a Hungarian - Romanian Agreement in 1864” („Încercarea de a ajunge la o înțelegere ungaro-română în 1864”). Autorul înfățișează contextul internațional, cit și cel specific Principatelor Unite și Ardealului care a dus la un deznodământ identificat cu „...an «aborted attempt»”. („...o «încercare eșuată»”). În acest sens, deosebit de sugestivă ni se pare evocarea unca din cauzele importante ale eșecului tratativilor româno-maghiare: „Kossuth played no real part in these contacts by the time the United Principalities emerged as a power putatively representing the interests of all the Romanians. He had started to be isolated by his early intransigence in the matter of Hungary's territorial integrity (which made him enemies among the Romanian politicians) and was further cut off by his later consistent championing of the principles laid down the «Plan for a Danubian Confederation» (which discredit-

ed him in Hungarian eyes)...” („Kossuth nu a jucat un rol efectiv în aceste contacte în vreme ce Principatele Unite se afirmau ca o putere ce se pretindea că reprezintă interesele tuturor românilor. El a început prin a se izola prin intransigența sa inițială față de chestiunea integrității teritoriale a Ungariei (care i-a adus dușmani printre politicienii români) și a fost apoi îndepărtat prin apărarea fermă pe care a făcut-o principiilor prevăzute de «Planul pentru o Confederație Danubiană» (care l-a discreditat în ochii ungerilor)”.

Referitor la prevederile „Planului pentru o Confederație Dunăreană” se cuvine a aminti că acesta era totuși departe de a contrazice fundamental interesele maghiarimii. Sediul guvernului federal s-ar fi aflat succesiv la Pesta, București, Zagreb și Belgrad; chestiunile de interes comun (federal) ar fi urmat a fi: apărarea, afacerile externe, sistemul economic și legislația economică. Transilvania urma să holărască prin plebiscit (fără a se preciza condițiile și restricțiile participării la acesta) dacă dorește a se alătura Ungariei, formînd un trup teritorial cu ea, dacă se va limita la o „unire politică”, dar nu și „administrativă” cu Ungaria, sau, în sfârșit, dacă va adera la „Confederație” ca un stat autonom distinct. Cealaltă observație pe care ne-am îngădui-o privește confuzia lui Kossuth — nesemnaltă de autor — între noțiunile de federație și confederație. Confederația și federația sint, într-adevăr, forme ale statului *compus* (din punct de vedere al structurii lor, statele pot fi *unitare* sau *compuse*). *Confederația* reprezintă o uniune de state care „păstrîndu-și suveranitatea, rămîn subiecte distincte de drept internațional” (* * *, *Dicționar diplomatic*, București, 1979, p. 236), în vreme ce *federației* îi sint specifice pierderea independenței statelor componente și puterea centralizată, iar „calitatea de subiect de drept internațional aparține exclusiv federației” (*ibidem*, p. 430). Pentru epoca în care Kossuth a redactat proiectul său, exemplul de confederație cel mai la îndemînă era Confederația Germană. Dar „Planul” lui Kossuth nu prevedea de fapt o „confederație”, ci o *federație*, existînd dorința nemărturisită ca Budapestei să-i revină condiția de „prim între egali” într-un stat ce ar fi alcătuit un singur subiect de drept internațional (cum a fost mai tîrziu, după 1867, cazul dublei monarhii).

Admiînd, pe de o parte, responsabilitățile ce au revenit elitelor politice ungurești în eșecul tratativilor româno-maghiare, B. Bors-Kálmán concluzionează, pe de altă parte, oarecum surprinzător: „...for all appearances to the contrary, and in spite of the growing prejudices and animosity on both sides, the problem of Transylvania's Romanians was a matter *not* of national antagonism, even less of national confrontation, but of

the dysfunctions that attended the painful transformations of a society in transition, dysfunctions that had a lot to do with the fact that the Hungarian War of Independence had been suppressed in 1849 before Kossuth and his government had the opportunity to carry out social reform" („... în pofida aparențelor și în ciuda prejudecăților crescînde și a animozității de ambele părți, problema românilor din Transilvania era o chestiune nu de antagonism național, și mai puțin de confruntare națională, ci a disfuncțiilor care însoțeau chinutele schimbări ale unei societăți în tranziție, disfuncții strins legate de faptul că războiul unghuresc de independență a fost înăbușit în 1849, înainte ca <L.> Kossuth și guvernul său să aibă posibilitatea de a duce la bun sfîrșit reforma socială”), punct de vedere față de care avem serioase rezerve.

Menționăm, în incheiere, faptul că lucrarea cuprinde un *Apendice* ce include următoarele documente: „Primul acord Cuza-Klapka”

(Iași, 29 martie 1859); „Convenția Bălăceanu” (Torino, 20 iulie 1859); „Al doilea acord Klapka-Cuza” (Iași, 9 ianuarie 1861); „Planul pentru o Confederație Dunăreană” (Torino, 1 mai 1862 — dintr-o eroare de tipar evidentă, în text apare anul ... 1964!).

De asemenea cartea mai cuprinde: o amănunțită listă bibliografică; note biografice (de fapt un mic dicționar al personalităților evocate în lucrare); un indice de locuri geografice și un altul de persoane.

Cu toate că nu împărtășim unele din opiniile autorului, putem afirma, în incheiere, că, prin vasta bibliografie edită și inedită pe care se întemeiază, prin obiectivitatea științifică pe care se străduiește să o dovedească, prin stilul elegant care completează bogăția conținutului, lucrarea se constituie într-o interesantă contribuție la istoriografia raporturilor româno-maghiare în secolul al XIX-lea.

Sever Mircea Catalan

CAROLINE FINKEL, *The administration of warfare: the Ottoman military campaigns in Hungary: 1593–1606*, Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien, 1988, XI + 362 p. + 16 tabele anexă

Numerul redus al studiilor solide de istorie militară otomană face ca orice nouă contribuție în acest domeniu să fie așteplată cu interes. În cazul lucrării lui Caroline Finkel interesul a fost sporit de articolele parțiale publicate de autoare în diverse culegeri de studii în ultimii ani, articole care probau deja o excelență cunoaștere a arhivelor otomane și habsburgice și o solidă pregătire teoretică.

Autoarea s-a oprit asupra războiului cel lung dintre Imperiul otoman și habsburgi, din 1593–1606, în special asupra luptelor din Ungaria. Secvențele de istorie militară se sprijină pe o problematică de ordin economic și social, autoarea insistînd pe importanța logisticii — „cea mai puțin încântătoare ramură a științei militare”. Cei doi ani petrecuți la Istanbul (1981–1983) au fost absolut necesari pentru parcurgerca unor documente importante din *Başbakanlık Arşivi* (Arhiva Președinției Consiliului de Miniștri), a cronicilor otomane de secol XVI din biblioteca palatului Topkapı, ș.a. Dacă adăugăm și timpul petrecut la Viena în același scop, al cercetării serioase și metodelice, avem argumentele unei frumoase cariere universitare londoneze.

Din primele pagini aflăm scopul declarat al lucrării: acela de a pătrunde mai adînc în mecanismul funcționării armatei otomane la o frontieră a imperiului atît de îndepărtată de

centru — Istanbul. Conform afirmației autoarei, ar fi o primă monografie care analizează acest subiect, nu în mod static — ca pînă acum — ci într-o strînsă și dinamică relație a armatei cu statul. Caroline Finkel își propune „un efort conștient de a furniza informații de bază care vor da posibilitatea istoriei militare otomane de a fi așezată într-un cadru de analiză comparativă” (p. IX).

Din categoria articolelor referitoare la viața militară otomană sub aspect logistic, prezentul studiu poate fi alăturat celor aparținînd lui Vernon Parry (*Harb in „Encyclopédie de L'Islam”* ed. II, vol. III, Leiden, 1975, pp. 195–199) și Geza Perjés (*Game Theory and the Rationality of War: the Battle of Mohacs and the Disintegration of Medieval Hungary*. *East European Quarterly* XV. 2: 153–62.) Caroline Finkel adoptă teoria acestuia din urmă, conform căreia politica militară otomană s-a dovedit rațională și de o mare precizie, dar epuizarea capacității logistice a dus, în cele din urmă, la insuccesul pe frontul din Europa.

Prima parte a lucrării cuprinde informații privind compoziția armatei, mobilizare, modalitățile de plată a soldaților; aici găsim cifre și date selectate cu grijă din registrele *Mühimme* — ordinele de mobilizare otomane, listele de apel al timarioșilor și sipahilor — *yoğlama* — sau relatările lui Abdulkadir. Au-

toarea combată opinia reputatului istoric Halil İnalcık, după care Anatolia era zona cea mai importantă pentru recrutarea de forțe suplimentare — *levend-sekban*. Frontul din Ungaria se prezintă ca un caz aparte, avînd în vedere că pentru ea cele mai bune trupe erau oferite de Bosnia și Albania. Ținînd cont de aceasta, cele două provincii nu pot fi integrate teritoriilor în care ar fi putut apărea revolte de tip *celali*, datorită, în primul rînd, numărului mic al celor demobilizați aici la sfîrșitul campaniei.

Cel de-al doilea capitol prezintă interes pentru cunoașterea în amănunt a modului de aprovizionare a armatei. Pe baza informațiilor culese din jurnalele de campanie (*tuznamee*) și din cele patru cronicile contemporane (Peecevi, Selaniki, İfasanbegzade, Abdülkadir Caroline Finkel a realizat o paralelă între sistemele de aprovizionare europene și otomane, interesantă pentru istoricii aparținînd celor două arii geografice.

Finanțarea campaniilor militare face obiectul celui de-al treilea capitol al lucrării. Autoarea valorifică opt registre de venituri și cheltuieli ale vîstieriei de campanie și ale vîstieriei beylerbeyului de Buda, care-i permit să reconstituie sursele bănești atrase în finanțarea războiului și principalele categorii de cheltuieli. Ea ne atrage atenția însă, că aceste bilanțuri nu reflectă totalitatea costurilor războiului și, ca atare, nu se poate face o evaluare procentuală exactă a cheltuielilor din venitul statului otoman angajate în acest război.

Deși autoarea se ocupă în primul rînd de operațiunile militare din Ungaria, la care participarea românilor a fost sporadică și deși ea nu folosește în suficientă măsură rezultatele cercetărilor românești, care ar fi putut lumina unele aspecte ale problemei studiate, cu toate acestea lucrarea cuprinde și

unele informații interesante despre istoria românilor; amintim faptul că, în perioada 1 iulie 1602 — 21 februarie 1603, în registrele de socoteli ale administrației financiare otomane avem două plăți din contul *cizye*-lei Țării Românești și Moldovei. Sumele sînt reduse, ponderea în totalul cheltuielilor afectate campaniei din acel anfiind doar de 0,51% (v. anexele KK 1879/B.i.e.f. și KK 1885) Cifra dovedește participarea foarte redusă a românilor la efortul financiar otoman din acea perioadă. Cea de-a doua mențiune importantă pentru noi, prezentă în anexele 6 și 7, constă în termenul de *elçi* — ambasador — atribuit trimișilor Țării Românești și Moldovei, alături de cei ai altor state. Momentul istoric coincide domniilor lui Ieremia Movilă (1600—1606) în Moldova, Radu Șerban (1602—1611) în Țara Românească și Moise Székely (1603) în Transilvania, pentru ai căror soli se cheltuiește suma de 1 547 610 akçe în perioada 1 iulie 1602 — 21 februarie 1603. Se impune concluzia potrivit căreia, pentru funcționarii administrației financiare otomane, nu există o diferență fundamentală între trimișii Țărilor Române și ceilalți ambasadori acreditați la Poartă, pentru toți fiind folosit același termen de „*elçi*”.

Putem spune, în final, că lucrarea lui Caroline Finkel prezintă un interes cel puțin dublu: pe de o parte, datorită sporului de informații concrete cu privire la istoria războiului din 1593—1606 (inclusiv cele referitoare la istoria românilor) și la istoria militară otomană în general; pe de altă parte, interesul este provocat de modul modern de abordare a problemelor ridicate de autoare, o propunere metodologică interesantă, demnă de luat în seamă și de istoricii noștri în domeniu.

Roxana Ilie

ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Artă și document. Arta documentaristă în România secolului al XIX-lea*, Edit. Meridiane, București, 1990, 320 p. + il.

Cunoscutul istoric de artă Adrian-Silvan Ionescu s-a lansat în noua și interesanta sa lucrare într-o relevantă anchetă asupra importanței documentarismului ca expresie artistică auxiliară — caracteristică — îndeosebi secolului al XIX-lea — urmărind să completeze și să dea relief textului scris al unor descrieri de călătorie prin imagini reflectînd pitorescul local. Practicat în lumea întregă și mai ales în regiunile exotice, documentarismul s-a manifestat viguros de la începutul veacului trecut și în țările române, ieșind pe atunci din zona de penumbră a Fanarului le-

vantin și a Orientului spre conul de lumină al modernizării și occidentalizării, fenomen accentuat după 1830. Tocmai acest contrast al unei lumi aflate la întretăierea a două curente de civilizație, Orientul post-bizantin turcofon și conservator și Occidentul, cunoscut mai întii la noi prin filiera ocolită rusă și austriacă înainte de contactul direct cu Franța și civilizația apuseană propriu-zisă, a stîrnit curiozitatea peregrinilor străini, care, în dorința lor de a înțelege mai bine realitățile întîlnite, au asociat penei de scris penelul artiștilor. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, însă,

se dezvoltă și un curent artistic autohton, apar pictori și desenatori români, care la rândul lor ilustrează, mai complet și mai comprehensiv, universul local pitoresc, fie el cel rustic sau cel cosmopolit monden din mediul urban, unde protipendada dă tonul.

Dl. Adrian-Silvan Ionescu își împarte, pragmatic, subiectul tratat în mai multe segmente ce relevă pe de o parte documentarismul peisagistic, arhitectonic și etnografic — în care în prima jumătate a secolului XIX, călătorii străini dețin rolul dominant — iar pe de alta documentarismul istoric, militar și cel de actualitate. Fiecare capitol este echilibrat și bine documentat, scoțind în evidență esențialul și subliniind concluziile de rigoare. În același timp cartea este frumos ilustrată (deși calitatea reproducerilor în culori este mai puțin satisfăcătoare) și completează în mod fericit textul. Pe călătorii străini ilustratori din prima parte a celui dintii capitol autorul îi tratează după naționalități, ocupându-se separat de cei englezi, francezi și de expresie germană pentru ca apoi să se ocupe de cei români și de alți peregrini din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Deși autorul a fost interesat doar de veacul trecut, totuși el face o derogare la călătorii englezi relevând pe pictorul Luigi Mayer care a însoțit ca artist peisagist pe ambasadorul britanic de la Poartă, Sir Robert Ainslie¹, la încheierea misiunii sale, pe drumul de întoarcere prin Țara Românească în 1794². Personal consider că dl. A. S. Ionescu ar fi trebuit să scoboare limitele cronologice ale documentarismului în țările române până în secolul al XVIII-lea, când se întâlnesc texte ale unor peregrini însoțite de relevante ilustrații spre a nu mai aminti de splendidele acuarele și realizări cartografice cu miniaturi ale ofițerilor Weiss și Schwanz von Springfels din 1723 în timpul ocupației austriace a Olteniei³. Printre călătorii având cărțile împodobite cu desene, schițe și gravuri aș putea aminti pe Aubry De La Motraye, martor al bătăliei de la Stănilești și al păcii de la Prut din 1711⁴, pe lordul Baltimore în 1761, având gravurile în aramă executate de Francis

Smith⁵, pe negustorul Nikolaus Ernst Kleeman la 1768⁶, pe naturalistul Balthasar Hacquet în 1788—1790⁷ și pe diplomatul Heinrich von Reimers (1793)⁸.

Autorul tratează cu competență seria de călători englezi, din prima jumătate a secolului trecut care și-au ilustrat singuri sau au fost însoțiți de artiști gravori ce au surprins în schițele și desenele lor tipuri și costume pitorești, vederi insolite, ulițe, orașe sau mijloacele locale de locomoție, hanuri, popasuri etc. Am de făcut doar observația că între 1828—1848 fluxul de călători englezi în Principate nu numai că nu „scade brusc, până la inexistență”, cum afirmă autorul la p. 44, ci se menține constant la cote ridicate, mai ales în rindul celor care călătorese pe Dunăre⁹ în rindul cărora aș putea aminti și pe John Bailie Fraser, însoțitor al unor principii persani care au vizitat Principatele în 1836, povestindu-și amintirile de drumeție într-o lucrare ilustrată apărută în două volume la Londra în 1838¹⁰.

Călătorii francezi de care se ocupă în continuare dl. A. S. Ionescu — printre care Dupré, Raffet, Bouquet, Doussault, Lancelot ș.a. — în majoritatea lor artiști profesioniști, au abordat toate variantele genului documentarist, de la peisaj și etnografie până la scene de salon și figuri ale protipendadei, constituind grupul de peregrini cu realizările artistice cele

¹ *A Tour to the East in the years 1763—1764*, Album cu 26 pl. (adaos la textul cărții) gravate de Francis Smith (Biblioteca Națională, fondul Karadja nr. 41).

² *Tagebuch der Reisen*, Prag, 1783.

³ *Neuße physikalisch — politische Reisen in den Jahren 1788, 1789 und 1790 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*, 2 vol., Nürnberg, 1790.

⁴ *Kupferstiche und Karte zur Reise der Russischen Gesandtschaft an die Ottomanischen Pforte (1793)*. Album cu planșe din 1803 (Biblioteca Națională, fondul Karadja nr. 47).

⁵ Printre care pastorii reverenți Nathaniel Burton (1837), Andrew Bonnar și Robert Mc Cheyne (1839), George Fisk (1842), precum și numeroșii călători pe Dunăre anume C. B. Elliot (1835), Michael Quin (1835), George Hering (1836), Edmund Spencer (1836), Julie Pardoe (1837), Adolphus Slade (1838), W. F. Cunning (1840), Lady Charlotte Vane și soțul ei marchizul de Londonderry (1840), Richard Snow (1842) și John Palgrave Simpson (1847), cf. *Bibliografia istorică a României, II Secolul XIX*, tom I, *Cadrul general. Țara și locuitorii* (volum îngrijit de Cornelia Bodea), București, 1972, p. 76—90.

⁶ *Narrative of the residence of the Persians Prince in London in 1835—1836...*, 2 vol., London, 1838 (Biblioteca Națională, fondul Karadja nr. 50).

¹ În legătură cu sultanul prieten al ambasadorului britanic acesta era Abdul Hamid I (1774—1789), nu Abdul Ahmed IV (!) cum a fost scris printr-o eroare de condei la p. 70.

² Vezi mai recent Paul Cernovodeanu, *Ottoman picturesque: Luigi Mayer's drawings of the Turkish life*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXXI (1992), no. 3—4, p. 339—343 + 5pl.

³ Vezi B.A.R., Secția de manuscrise și carte rară, ms. german 10 și Cabinetul de hărți.

⁴ *Călători străini despre țările române*, VIII, București, 1983, p. 515—520 și pl. corespunzătoare.

mai valoroase. Poate că printre artiștii ce s-au stabilit în țările române și dintre care autorul amintește mai mulți străini, ar fi putut menționa și pe miniaturistul Henri de Mondoville¹¹.

Documentariștii de expresie germană, fie ei chiar austrieci sau unguri, selectați cu discernământ de către autor, au izbutit să surpindă cu mult realism în creațiile lor plastice scene din viața socială și figuri pitorești cu costumația heteroclită a primei jumătăți din veacul trecut. În rindul lor ar fi putut fi trecut și Eduard Racinski care a făcut pe la noi o călătorie înainte de 1825¹².

În capitolul al II-lea al lucrării sale autorul analizează opera de gen documentar atit a unor străini dar și a unor autohtoni din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Un rol de seamă l-au deținut Al. Asachi, Gh. Tattarescu, elvețianul Heinrich Trenck, maltezul A. Preziosi¹³, autohtonii Carol Popp de Szathmári și A. Bellu — dintre care unii au apelat și la documentul fotografic — izbutind să abordeze o tematică considerabil lărgită mergând de la pitorescul etnografic pînă la documentarismul științific (monumente de artă, piese și situri arheologice etc.). Opera lor

¹¹ Pentru care vezi Emil Virtosu, *Pictorul Mondoville la București*, în „Revista istorică”, XXXIII (1947), nr. 1—12, p. 17—18, nr. 8 și Remus Niculescu, *Miniaturistul Mondoville*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, I (1954), p. 262—265.

¹² *Malterische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reiches...* Breslau, 1825, 370 p. + il. (Biblioteca Națională, fondul Karadja nr. 298).

¹³ Datele esențiale la Marin Nicolau-Golfin, *Amadeo Preziosi*, București, Edil. Meridiane, 1976, 46 p. + il.

constituie un mare pas înainte și se integrează unui demers lipsit de diletantismul și stingăciile debutului de secol.

DI. A. S. Ionescu se ocupă apoi de câteva laturi specifice ale documentarismului: cel istoric, militar și de actualitate. În primul integrează scenele istorice inspirate din trecutul țărilor române (figuri de domnitori, acțiuni vitejești, momente dramatice) tratate, însă, într-o manieră romantică de Al. Asachi, Constantin Lecca sau Theodor Aman.

Documentarismul militar se ocupă de oștirea română din veacul trecut, de uniforme, steaguri, piese de artilerie ș.a., artiști sau litografi ca Al. Asachi, C. Lecca, G. Venrich sau Tadeusz von Adjukiewicz realizând în special albume — în care figurează și portrete sau fotografii de ofițeri superiori — cu un caracter impregnat de realism.

În sfârșit în ultimul capitol al cărții sale dedicat documentarismului de actualitate, autorul surprinde activitatea artiștilor-reporteri, martori ai unor evenimente de seamă ca războiul Crimeii, scene oficiale din domniile lui Al. I. Cuza și Carol I pînă la 1878 (Th. Aman, C. Popp de Szathmári) sau războiul de independență (Dick de Lonlay, N. Grigorescu etc.), în care primează exactitatea și minuția, dar nu lipsite de patetism.

În concluzie eseuul d-lui Adrian Silvan Ionescu închinat documentarismului în România secolului al XIX-lea, bazat pe izvoare bogate, frumos structurat și logic conceput, — cu toate scăderile minore inerente unei anchete de debut —, constituie fără îndoială un succes al istoriografiei românești în care se împletește în mod interdisciplinar aspecte de istorie narativă, a artelor și a mentalităților.

Paul Cernovodeanu

ION STANCIU, *Aliați fără alianță. România și S.U.A., 1914—1920*, Edit. Albatros, București, 1992, 237 p.

Scurt timp după apariția în S.U.A. a lucrării lui Joseph F. Harrington și Bruce J. Courtney, *Tweaking the nose of the Russians: Fifty years of American-Romanian Relations, 1940—1990* (Boulder 1991, 657 p.), în România, s-a tipărit lucrarea lui Ion Stanciu, care face obiectul recenziei de față. Este cea mai bună dovadă că interesul istoricilor români și americani pentru evoluția raporturilor dintre cele două state și națiuni se află în plină afirmare.

Între istoricii români, Ion Stanciu este, desigur, cel mai bine cunosător al Statelor

Unite ale Americii, al trecutului și prezentului lor. Stagiile de documentare efectuate în această țară i-au permis cercetări rodnice în arhivele și bibliotecile americane și l-au familiarizat cu problematica și stilul (dacă ne este permis termenul) istoriografiei americane. Sfera sa de interes a devenit raporturile româno-americane, și bibliografia lor a înregistrat numele lui Ion Stanciu ca autor de studii și articole — numeroase și valoroase — consacrate acestei probleme.

Aliați fără alianță — se înscrie, așadar, unor vechi și statornice preocupări, al căror

produs — cartea de față — apare firesc. Ion Stanciu a explorat laborios arhivele din România și S.U.A. și a valorificat literatura privind relațiile dintre cele două țări în anii primului război mondial. Dintre revelațiile documentare ale cărții, amintesc doar scrisoarea din 17 mai 1919 adresată de Ion I. C. Brătianu lui Norman Davis, descoperită de autor în arhivele americane, denumită de el Aranjamentul Davis—Brătianu și caracterizată drept „un element foarte important în relațiile româno-americane în următorii câțiva ani” (p. 201).

Față de lucrările consacrate aceluiași temă sau abordind o parte a problematicii ei, în primul rând, cea a lui Boris Rangheț, *Relațiile româno-americane în anii primului război mondial* (Cluj-Napoca, 1975), Ion Stanciu aduce o informație sporită și, pe baza ei, o imagine mai amplă și mai nuanțată a raporturilor dintre România și S.U.A.

Ceea ce se desprinde limpede și convingător din analiza autorului este că atât la București, cât și la Washington nu exista la intrarea în primul război mondial, o percepție clară a „ocluizant”. Guvernul român nu-și dăduse seama de însemnătatea factorului american și de aceea nu desfășurase propaganda destinată să lămurească publicul american asupra obiectivelor sale și să-i câștige sprijinul factorilor de decizie, în timp ce administrația Wilson nu era edificată asupra legitimității obiectivului ce determinase angajarea României în conflict: desăvârșirea unității naționale. Din această „misperception” au decurs numeroase „misunderstandings”.

Autorul a urmărit amănunțit efortul românesc de a obține din partea președintelui Wilson recunoașterea dreptului la autodeterminare a românilor din Transilvania, Bucovina și Banat, adică a teritoriilor românești, aflate sub stăpînirea Austro-Ungariei. Ion Stanciu remarcă corect că „Deși, mai mult decît în cazul celorlalte cauze naționale, recunoașterea aspirațiilor românești de către guvernul Statelor Unite survenea astfel mai mult în urma evenimentelor decît în anticiparea lor (subl. noastră — F.C.), declarația Washingtonului din 6 noiembrie 1918 a avut totuși un puternic ecou, iar consecințele ei nu pot fi subestimate” (p. 159).

Confruntarea româno-americană — căci de fapt aici s-a ajuns — în timpul Conferinței de pace de la Paris este prezentată cu numeroase elemente noi în raport cu cele două lucrări bine cunoscute privind această problemă: Gh. I. Brătianu, *Aceiune politica și militară a României în 1919* (București, 1939) și Sherman David Spector, *Rumania at the Paris Peace Conference* (New York 1962). Autorul relevă că sprijinul acordat de S.U.A.

principiului naționalităților a jucat un rol salutar în recunoașterea internațională a desăvârșirii unității naționale a românilor. În același timp, însă, „mesianismul” wilsonian s-a asociat cu interesele și conduita de mare putere a S.U.A., care au exercitat puternice presiuni asupra României pentru a o constrînge să adopte o poziție favorabilă intereselor americane.

De exemplu, în perioada de încordare din relațiile româno-americane, din august-septembrie 1919, subsecretarul de stat Frank. Lyon Polk nu a ezitat să ceară la 5 septembrie aprobarea guvernului american pentru a propune „o blocadă a porturilor maritime ale României și ruperea relațiilor diplomatice cu guvernul de la București” (p. 210).

Ion Stanciu pune în lumină faptul că respingerea de către senatul S.U.A. a tratatului de la Versailles (19 noiembrie 1919) și întărirea curentului pro-izolaționist în S.U.A. au diminuat ponderea factorului american la Conferința de pace de la Paris și au facilitat astfel soluționarea disputei dintre Consiliul Suprem și România.

Observațiile noastre privesc aspecte minore. Astfel, credem că pentru înțînirea dintre regina Maria și președintele Wilson crău de culcs mai multe date din lucrarea lui Hannah Pakula, *The Last Romantic* (New York, 1985, p. 283—285); semnalăm, de asemenea, activitatea căpitanului american, de origine română, John Kaba care a făcut parte din Misiunea Americană de ajutorare a României; sosit la București, la 22 aprilie 1919, el a fost trimis apoi în Basarabia de unde a trimis 120 de rapoarte și despre care a scris o interesantă broșură (vezi pe larg, Miron Butaru, *O valoroasă lucrare aproape necunoscută despre Basarabia*, comunicare prezentată la al XIV-lea Congres al Societății Academice Române ținut la Paris între 4—14 septembrie 1970, publicată în „Patrimoniul” 1992, nr. 1, p. 187—191).

Cîteva măruntc scăpări: Take Ionescu nu a fost niciodată ministru adjunct de externe (p. 62); la 1 februarie 1917, ciud a primit textul programului de pace american de la însărcinatul cu afaceri al S.U.A., Andrews, el era ministru fără portofoliu în guvernul Brătianu, „Imperiu țarist” (p. 71) este o formulă la care trebuie renunțat, fiind lipsită de sens: imperiu imperial! Ori Rusia țaristă, ori Imperiul rus. A. von Mackensen nu era general (p. 118) ci feldmaresal (din 1915).

Ion Stanciu a dat o lucrare de temeinică informație și analiză, greu de depășit, o contribuție de mare valoare la studiul relațiilor româno-americane.

Florin Constantiniu

NOTE

CHRISTOPHE CHARLE, *Naissance des „intellectuels” 1880—1900*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1990, 272 p.

Christophe Charle este astăzi unul dintre cei mai profunzi cercetători ai elitelor franceze din secolele XIX—XX. Opera sa cuprinde, printre altele, o carte despre înalții funcționari din Franța secolului al XIX-lea (1980), câteva dicționare ale profesorilor universitari din aceeași perioadă (*Le personnel de l'enseignement supérieur en France aux XIXe et XXe siècles*, Paris, 1985, în colaborare cu Régine Ferré; *Les professeurs de la faculté des lettres de Paris, dictionnaire biographique*, vol. I (1809—1908), Paris, 1985; vol. II (1909—1939), Paris, 1986; *Les élites de la République (1880—1900)*, Paris, 1987; *Les Professeurs du Collège de France, dictionnaire biographique (1901—1939)*, Paris, 1988, în colaborare cu Eva Telkes; *Les professeurs de la faculté de sciences de Paris, dictionnaire biographique (1901—1939)*, Paris, 1989, în colaborare cu Eva Telkes), o analiză a elitelor Republicii franceze între anii 1880—1900 (Paris, 1987), o sinteză de istorie socială a Franței în secolul XIX (Paris, 1991). Studiile sale prosopografice i-au oferit un bogat material de reflecție asupra elitelor intelectuale, a căror poziție în societatea franceză o analizează în penultima sa carte, *Naissance des „intellectuels” 1880—1900*. De evoluția conceptului de „intelectuali” se ocupă lucrarea lui Pascal Ory și Jean-François Sirinelli, *Les intellectuels en France de l’Affaire Dreyfuss à nos jours* (Paris, 1986), în timp ce cartea lui Christophe Charle aprofundează momentul nașterii acestui concept — afacerea Dreyfuss — și mai ales originea acestuia (autorul vorbește de „genealogia” conceptului).

Obiectul cărții, formular de autor, reprezintă un răspuns la întrebarea „de ce *intelectuali”, în accepția consacrată de afacerea Dreyfuss, apar ca grup, ca schemă de percepție a lumii sociale și ca noțiune politică, în

această epocă (1880—1900) de stabilizare a Republicii și a democrației” (p. 7). Analiza lui Christophe Charle urmărește cu subtilitate contradicția dintre valorile proclamate de Republica franceză și legile de reproducere reală a elitelor sale. Intelectualii se retrag din ce în ce mai mult din sfera politică, precizându-și domeniul de acțiune. Prima parte a cărții se referă la condițiile generale ale apariției noțiunii de „intelectuali”, la ceea ce autorul numește intelectualii dinaintea „intelectualilor”. În partea a doua, Christophe Charle analizează dezbaterea și lupta politică duse în jurul acestui concept. Dacă intelectualul își are predecesorii săi în figurile filozofului, poetului romantic, artistului plastic, savantului, nașterea conceptului corespunde unor transformări sociale ce au avut loc spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Ea rezultă din noua situație a profesiunilor intelectuale, întemeiată pe creșterea importanței relațiilor de dependență economică în sensul producției culturale, ca și reformele universitare realizate în această perioadă.

Plecând de la textele polemice și de la petițiile ce au luat naștere în jurul afacerii Dreyfuss, autorul studiază angajarea politică a intelectualilor epocii, precum și raporturile ambigue dintre noțiunile de „intelectuali” și „clite”, totodată opuse și convergente. Procesul complex al nașterii noțiunii de „intelectuali” se desfășoară în Franța într-o perioadă de criză politică și ideologică, cu profunde implicații sociale.

Valorificând întinse cercetări prosopografice anterioare, lucrarea lui Christophe Charle poate servi ca model unei cercetări similare privind nașterea conceptului de „intelectuali” în cultura românească.

Mihai Sorin Rădulescu

NICOLAE DASCĂLU; *Relații româno-polone în perioada interbelică (1919—1939)*, Edit. Academiei Române, București, 1991, 229 p.

Încheierea primului război mondial a condus la importante schimbări pe arta Europei, însoțite de o diversificare a relațiilor

internaționale. În acest context, România, întregită teritorial, și-a redescoperit afinități și interese comune cu state care și-au recăpă-

at, și ele, statutul de independență; necesitatea apărării independenței și integrității teritoriale a determinat apropierea, pe cale diplomatică, de alte state, împreună cu care țara noastră să-si poată consolida poziția pe echilibrul internațional. Între acestea, Polonia ocupă un loc deosebit, relațiile romano-polone cunoscând în perioada interbelică o complexitate, poate unică, în istoria lor. Din acest motiv, cartea lui N. Dascălu, *Relații româno-polone în perioada interbelică* este deosebit de oportună, analizând raporturile dintre cele două țări, într-un moment irepetabil în istoria lor.

Lucrările apărute până acum, pe această temă, sînt incomplete, ele referindu-se cu precădere la aspectele politice și, uneori, economice. Se impunea, deci, o abordare complexă, atât de natură politică, cit și economică și culturală, lucru pe care îl realizează lucrarea de față. Complexitatea problematicii abordată este influențată, în mod decisiv, de vastitatea materialului documentar consultat, aflat, în principal, în Arhivele Statului și Arhiva Ministerului de Externe al României. Nu lipsesc nici documente din fondul „România” al arhivei diplomatice poloneze, care oferă date privind imaginea Poloniei asupra evoluției, pe mai multe planuri, a României. La toate acestea se adaugă consultarea unui impresionant număr de lucrări din istoriografia străină și românească, specifică temei.

Lucrarea este structurată în trei părți, consacrată fiecare unei sector important al relațiilor bilaterale: politic, economic, cultural. O pondere însemnată (aproximativ jumătate din lucrare) este consacrată relațiilor politice. Analiza începe cu reluarea legăturilor diplomatice dintre cele două state, moment căruia îi este destinat, împreună cu situația reprezentării diplomatice reciproce, un întreg capitol. În ceea ce privește studierea relațiilor propriu-zise, autorul pornește de la prezentarea principalelor acorduri care au jucat rolul fundamental în reglarea legăturilor oficiale dintre România și Polonia: Convenția din 1921 (care a devenit tratat de garanție în 1926, reinnoit în 1931 și 1936); acordurile militare (secrete) și convențiile complementare (de arbitraj, consulară etc.). Este de subliniat faptul că pe tot parcursul lucrării, pentru o sintetizare maximă, dar, în același timp, pentru abordarea cit mai complexă a fenomenului, autorul folosește detalii numai în măsura în care acestea devin definitorii pentru relațiile bilaterale româno-polone.

Prezentind pe larg discuțiile desfășurate în Parlamentul României, legate de oportunitatea stringerii relațiilor cu Polonia (care au fost privite întotdeauna favorabil, deși, pentru noi această alianță prezenta un dublu avantaj: asigurarea frontierei estice și întărirea sistemului de alianțe care garanta inte-

gritatea teritorială a României), N. Dascălu nu uită să sublinieze importanța deosebită pentru Polonia, a acestui tratat. El precizează, aprobînd părerea unor istorici polonezi că „...liderii polonezi au fost conștienți, imediat după terminarea primului război mondial, de importanța României pentru realizarea obiectivelor politice și strategice ale tînărului stat polonez. Colaborarea româno-polonă a fost privită ca un element indispensabil al asigurării frontierei estice, dar și ca o manifestare importantă de independență în politica internațională din partea Varșoviei” (p. 33—34).

Autorul menționează și analizează, de asemenea, două elemente care au umbrat relațiile amicale româno-polone. Pe de o parte este vorba de tendința Poloniei de a obține o frontieră comună cu Ungaria și crearea unui bloc polono-ungaro-român, îndreptat împotriva Cehoslovaciei (în contradicție cu dorința diplomaților românești de creare a unei alianțe regionale în cinci — România, Grecia, Iugoslavia, Cehoslovacia, Polonia). În această direcție, relațiile au cunoscut și momente de criză, care au culminat cu vizita lui J. Beck la București, în octombrie 1938. Aranjamentul propus de Polonia, de sacrificare a teritoriului Rusiei subcarpatice a fost respins de conducerea României. Pe de altă parte, încercarea Poloniei de a influența relațiile româno-sovietice, urmărind, întotdeauna, promovarea propriilor interese au condus, mai ales spre sfîrșitul perioadei, la unele momente defavorabile României. Oricum, însă, această problemă este prezentată în lucrare numai în măsura în care ea a influențat esența relațiilor româno-polone.

Analizarea relațiilor economice româno-polone evidențiază faptul că structurile economice ale celor două țări, în acea perioadă, erau foarte asemănătoare, ceea ce a constituit un obstacol în calea dezvoltării schimbului de valori materiale. Se precizează, de asemenea, faptul că în relațiile cu Polonia, România a avut o balanță comercială pasivă, legăturile economice româno-polone limitîndu-se, în această perioadă, la unele proiecte de cooperare a industriei militare.

În ceea ce privește relațiile culturale, avînd în urmă o tradiție multiseculară a legăturilor spirituale, ele au cunoscut o dezvoltare semnificativă. Pentru a demonstra acest avînt, autorul analizează în lucrare propaganda celor două state și principalele asociații culturale bilaterale, prezintă formele concrete de colaborare româno-polonă în domeniul artei și științei.

În ansamblu, lucrarea de față, extrem de utilă, prezintă un moment de evoluția relațiilor bilaterale ale României cu un stat față de care istoria ne-a creat, în permanență, conexiuni multiple. Chiar dacă, în plan politic

și economic, fluctuațiile au determinat întreruperi temporare ale relațiilor bilaterale, în plan cultural, continuitatea legăturilor conferă o cursivitate a întregului context istoric. Situat între două perioade de întrerupere, momentul interbelic, poate unic în complexitatea sa, este analizat cu multă competență și seriozitate de Nicolae Dascălu, în cartea sa „Relații româno-polone în perioada interbelică” este o lucrare care, referindu-se la un anumit moment și la o anumită zonă, nu face

deci să scoată în evidență principiile fundamentale tradiționale ale diplomației românești și continuitatea sa; este o lucrare care evidențiază necesitatea unor lucrări similare, care să abordeze alte aspecte ale relațiilor României cu alte state, poate în primul rând europene și balcanice. Este timpul ca istoricii să dezvăluie rolul României în lume, în perioadele anterioare, pentru a evidenția șansele țării noastre în lumea contemporană.

Tatiana Dușu

GHEORGHI ȘT. GHEORGHIEV, *Edin ot pārva diviziia* (Un om din divizia I), Voenno Izdatelstvo, Sofia, 1992, 312 p.

Lucrarea lui Gheorghe St. Gheorghiev (1895–1980), cunoscut scriitor și ziarist bulgar al perioadei interbelice, aparține genului memorialistic și reprezintă o nouă contribuție la bogata bibliografie dedicată primului război mondial (1914–1918). Această carte — care a cunoscut cinci ediții în anii 1935–1943 și s-a bucurat atunci în Bulgaria de o mare popularitate, fiind interzisă în perioada 1944–1989 și ajungând, până la ediția de față, o raritate bibliografică — este o relatare a participării diviziei I (din regiunea Sofia) a armatei bulgare la luptele din cursul primului război mondial pe frontul românesc (septembrie 1916 — aprilie 1917) și pe frontul din Macedonia (aprilie 1917 — septembrie 1918). Autorul, pe atunci sublocotenent în regimentul 41 din divizia I, prezintă luptele la care a participat, locurile și oamenii cu care a făcut cunoștință în acea perioadă, cu mult realism, dând dovadă de un mare talent literar, dar și de unele prejudecăți pe care de multe ori nu reușește să le depășească.

Cartea este alcătuită din două părți. Prima parte este dedicată luptelor purtate de divizia I pe frontul românesc, iar cea de-a doua descrie operațiunile desfășurate de această mare unitate militară bulgară pe frontul din Macedonia (în apropierea orașului Bitolia).

În cadrul părții întâi se pot distinge trei aspecte principale (toate interesând direct cititorul și istoricul român): luptele din Dobrogea și Muntenia date de trupele germano-bulgaro-turce împotriva trupelor române și ruse; descrierea unor orașe (București, Ploiești, Brăila) și a unor sate românești ajunse sub ocupația Puterilor Centrale; starea de spirit și mentalitatea militarilor bulgari aflați atunci pe pământ românesc ca luptători pe front sau ca membri ai trupelor de ocupație. Trebuie remarcată aici imaginea Bucureștiului (sub

ocupație străină) în primele luni ale anului 1917. Militarii și cetățenii Puterilor Centrale trăiau în lux în cele mai bune hoteluri ale Bucureștiului și frecventau cele mai selecte restaurante și săli de spectacole. Românii se puteau zări foarte rar în centrul orașului, în precajima acestor localuri. Hotelul și restaurantul Capșa erau rezervate în exclusivitate militarilor bulgari. Întreaga Dobrogea (ba chiar și orașul Brăila) este considerată „pământ bulgăresc eliberat de viteaza armată bulgară”. Priviți individual, o serie de români sînt laudați pentru omenia și pentru calitățile lor profesionale. În ansamblu însă, armata și poporul român sînt priviți cu un ușor dispreț și cu un anumit sentiment de superioritate. Se subliniază puternic „satisfacția revanșei” pentru participarea României la înfringerea Bulgariei în 1913 și se laudă mereu „croismul și vitejia ieșite din comun ale militarilor bulgari”. Această stare de spirit și această mentalitate aparțin nu numai militarilor bulgari, ci și ansamblului opiniei publice bulgare din acea epocă. Mai mult, ele sînt prezente chiar și în unele lucrări ale istoricilor bulgari apărute în ultimii ani.

Partea a doua a lucrării de față înfățișează luptele de poziție duse de divizia I în împrejurimile orașului Bitolia din Macedonia (aprilie 1917 — septembrie 1918). De multe ori, se prezintă, sub forma unor amintiri și comparații, și unele momente ale luptelor de pe frontul românesc (mai ales din bătălia de pe Argeș-Neajlov de la sfîrșitul lunii noiembrie 1916). Autorul consideră că înfringerea și capitularea Bulgariei în fața trupelor Antantei (sfîrșitul lunii septembrie 1918) s-au datorat unor greșeli ale statului major al armatei bulgare și că militarii de pe frontul din Macedonia nu au nici o vină în această privință.

În concluzie, putem afirma că această lucrare memorialistică a lui Gheorghî St. Gheorghiev, cu toate minusurile arătate mai sus, reprezintă o contribuție utilă și demnă de interes la mai buna cunoaștere a participării

Bulgariei și României la primul război mondial, a vicisitudinilor prin care a trecut poporul român în acei ani.

Adrian Tertecel

NICOLAE ISAR, *Istoria modernă a românilor. Imaginca societății românești în Franța (1774—1848)*, Tipografia Universității București, București, 1992, 192 p.

După mai multe articole substanțiale dedicate contactelor româno-franceze din prima jumătate a secolului al XIX-lea și după recenta monografie *Publiciști francezi și cauza română (1834—1859)* (Editura Academiei, 1991, 139 p.), axată în principal pe personalitățile lui Saint-Marc Girardin, Colson și Ubcini, profesorul Nicolae Isar ne oferă o privire de ansamblu asupra felului cum s-a format imaginea franceză asupra societății românești. Redactată sub forma unui curs special dedicat studenților din anii superiori ai Facultății de Istorie, dar adresându-se de fapt unui public mult mai larg, lucrarea se constituie într-un util ghid într-un domeniu în care s-a scris enorm. După o *Introducere în istoriografia relațiilor româno-franceze* (p. 5—23), autorul trece la prezentarea cronologică a principalilor autori francezi, diplomați, ofițeri, simpli călători sau ziariști, care au scris despre români. Aceștia — la care ar putea fi adăugat Louis Allier de Hauteroche, ale cărui însemnări de călătorie au fost publicate de curând de Andrei Pippidi în R.R.H., nr. 1—2/1987 — sînt prezentați pe scurt, dar cu menționarea bibliografiei aferente, atât în ceea ce privește datele biografice relevante pentru circumstanțele în care au intrat în contact cu societatea românească, cât și în ceea ce privește fondul ideatic vehiculat. În această din urmă

privință se evidențiază tranziția de la o privire deseori critică în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, cînd aprecieri negative sau chiar greșite se transmit uneori de la un autor la altul (fenomen extrem de interesant pentru înțelegerea raportului complex dintre informațiile livrate și contactul direct în conturarea imaginii celuilalt) la atitudinea plină de simpatie a publiciștilor avințați din epoca pașoptistă și din anii premergători Unirii.

Pentru a oferi o susținere imediată afirmațiilor sale, autorul adaugă în anexe o selecție de texte (în limba franceză) din scrierile lui Saint-Marc Girardin, F. Colson, J. A. Vaillant și H. Desprez (p. 111—191), anunțînd totodată o ediție critică mai amplă, cuprinzînd și alți autori francezi.

Autorul și-a atins neîndoienic obiectivul propus: acela de a-i ajuta pe studenți „să găsească în paginile acestui curs, în mulțimea mărturiilor franceze privitoare la români, date și aprecieri care să completeze cunoștințele lor de istorie modernă a României; totodată... sugestii pentru teme de cercetare în domeniul de mare interes pentru istoriografia actuală...” (p. 110). El a reușit însă mai mult, și anume să ofere prin lucrarea sa o temelie solidă pentru cercetările viitoare.

Mirela-Luminița Murgescu

MAURICE LÉVY-LEBOYER, FRANÇOIS BOURGUIGNON, *L'économie française au XIX-ème siècle. Analyse macro-économique*, Economica, Paris, 1985, 362 p.

Rod al unui excepțional efort interdisciplinar, născută din perfectă colaborare între istoricul Maurice Lévy-Leboyer și economistul François Bourguignon, lucrarea pe care o prezentăm cititorilor „Revistei istorice” este de o importanță majoră pentru istoria economică franceză a ultimelor decenii.

Spre deosebire de alte lucrări de același gen, semnate deopotrivă de istorici și economiști, dar în care punctele de vedere sînt expuse paralel, fără multe idei de legătură între ele, în cazul de față expunerea este unitară.

Valoarea deosebită a cărții se datorează în bună măsură și seriilor cronologice coerente de care autorii au dispus pentru perioada 1820—1913. După cum rezultă din detaliata anexă asupra surselor (p. 253—315), tabelele care ocupă circa treizeci de pagini (p. 318—347) nu au fost ușor de construit. Desigur ele pot fi perfectate de cercetările viitoare dar, în prezent constituie cu siguranță o solidă bază de pornire, rezultat al unor ani de aprofundate studii aparținînd lui Maurice Lévy-Leboyer. Aceste rezultate pot fi considerate

ca un final al anchetelor cantitative lansate prin anii 50' de Jean Marczewski și putem afirma că în momentul actual Franța beneficiază de un material cifric mai bun decât Anglia sau Statele Unite. Totuși, aceste serii de date nu trebuie utilizate fără simț critic și nici nu trebuie considerate ca fiind definitive.

Contrar așteptărilor, lucrarea lui Maurice Lévy-Leboyer și François Bourguignon nu studiază dezvoltarea economică din Franța secolului al XIX-lea. Nu vom găsi nici un model de tip neoclasic, nici o ecuație de estimare pentru perioada 1820—1913, care să permită aprecierea caracterului stabil sau instabil al coeficienților calculați pentru sub-perioade. Autorii motivează lipsa unui astfel de model prin inexistența unei serii fiabile a factorului „muncă” pe ansamblul secolului al XIX-lea. În această privință, rămâne deschis un domeniu dificil, dar major, de cercetare. Este evident că simpla contabilizare a muncitorilor nu este suficientă, cu mult mai interesant și în același timp mai dificil de realizat, fiind o apreciere a duratei anuale a muncii lor.

Efortul autorilor se concentrează deci nu asupra studiului dezvoltării economice în Franța secolului XIX, ci asupra unei alte probleme căreia îi caută rezolvare și anume analiza cronologică prin considerarea a trei perioade de timp : 1820—1859, 1860—1886, 1887—1913. Desigur se poate discuta dacă această segmentare, bazată pe istoria granițelor Franței, este sau nu cea mai potrivită și ne putem întreba dacă luarea în considerație a altor perioade conduce la rezultate identice sau apropiate. Cei ce vor să afle răspuns la această întrebare dispun de toate datele necesare, iar cu ajutorul unui microcalculator și a unui program adecvat, încercarea nu este insurmontabilă.

Cartea cuprinde două părți : prima consacrată ipotezelor cu caracter istoric, a doua, mai amplă ca întindere, analizei economice.

Foarte densă, rezultat al unor ani de cercetare depusă de M. Lévy-Leboyer, prima parte este aproape imposibil de rezumat. Sînt studiate pe rînd consumurile, concurența internațională (criza exporturilor, substituirea capital-muncă, dualismul structurilor), investițiile. Dezvoltarea economică a Franței a fost frînată de mai mulți factori : consumul alimentar, care pînă către sfîrșitul secolului ocupa cea mai mare parte din veniturile disponibile, lăsînd puține resurse pentru achiziționarea produselor industriale ; sărăcia din mediul rural, foarte lent depășită ; o scădere a competitivității prădusă după 1860, în momentul în care revoluția din domeniul transporturilor facilita integrarea piețelor, de aici rezultînd pierderea unei părți a pieței de

desfacere ceea ce a antrenat o prăbușire a pozițiilor franceze în raport cu străinătatea. În fine, economia a fost lipsită de investiții între 1870—1895 din cauza unor puncții de capital ale Statului, în parte sterile, dar care au împiedicat întreprinderile să investească atît cît ar fi dorit pentru a rezista cu succes concurenței rivalilor străini. Accentul cade deci pe dezvoltarea caracteristicilor economiei franceze în perioada de mijloc a intervalului de timp luat în considerație.

Analiza econometrică trebuie să permită verificarea unora dintre aceste afirmații. Modelul considerat se inspiră din modelul dual al lui Arthur Lewis, cu două sectoare : agricol și ne-agricol. Primul, considerat ca tradițional și puțin productiv, poate furniza celui de al doilea, pentru o anumită perioadă, mîna de lucru în număr nelimitat. Modelul este în același timp suficient de sofisticat, pentru a lua în considerație efectele ajustării pe termen lung și scurt. În versiunea sa definitivă, conform rezultatelor expuse (p. 193—198), el constă din unsprezece ecuații : două consacrate consumului de produse agricole și industriale, două exportului de astfel de produse, una importului de produse industriale și una producției agricole ; celelalte ecuații vizează explicarea mecanismului de investiții și prețuri (prețul produselor industriale, salarii și taxe). Unele dintre aceste variații endogene joacă rolul variabilelor explicative, de exemplu salariul în ecuația prețurilor industriale și a investițiilor, sau prețurile industriale în ecuațiile salariului și investițiilor.

Ultimul capitol aduce un plus de noutate în cercetările de profil, utilizînd simularea statică și dinamică pentru a răspunde celorva întrebări de ordin istoric, de exemplu, ce s-ar fi întimplat dacă producția vamală ar fi fost în medie, în perioadele 1840—1859 și 1887—1913, egală celei existente în perioada 1860—1886?

În anii 1840—1859, producția, consumul și importurile agricole ar fi scăzut ușor, ca și producția, consumul și exporturile ne-agricole, în timp ce importurile ne-agricole și dobînzile ar fi crescut sensibil, ceea ce ar fi redus investițiile în domeniul ne-agricol. În perioada 1887—1913, importurile agricole și taxele au înregistrat o puternică creștere, descurajînd și mai mult investițiile ne-agricole (conform tabelului 2.17, p. 229). Șase simulări de acest tip sînt întreprinse, ele demonstrînd, între altele, rolul nefast al războiului din 1870 și al despăgubirilor pe care Franța a fost nevoită să le plătească Germaniei victorioase.

Lucrarea lui M. Lévy Leboyer și F. Bourguignon se distinge printr-o mare densitate de idei și ipoteze supuse testării, constituind obiect de reflecție pentru cercetătorii din domeniul istoriei economice. Ceea ce i se poate

reproșa este poate chiar o prea mare densitate și absența unui capitol de concluzii care să reia într-o sinteză bogată informație și rezultatele prelucrării ei. Lipsa lui poate fi însă considerată ca fiind o provocare pentru citi-

tor de a descoperi singur esența expunerii, remarcabilă de altfel prin elemente noi și claritate.

Irina Gavrilă

BORIVOJE MARINKOVIĆ, *Bibliografija o našem ćirilickom štamparstvu, štamparijata i knjigata XV, XVI i XVII stoleća*, Četinje, 1991, 307 p.

O bibliografie a tipografilor, tipografiilor și cărților imprimate în Muntenegru în secolele XV—XVII interesează, fără-ndoială, pe istoricii tiparului pe teritoriul țărilor române. Prin activitatea lui Macarie, a diaconului sîrb Dimitrie, a lui Dimitrie Liubavici, punctele de contact între cele două culturi formează o rețea densă mai cu seamă în veacul al XVI-lea.

Peste 2200 de titluri sînt grupate în jurul a patru centre culturale: Goražde, Rujno, Gračanica și Mileševa. Dintre acestea, tipărirea de la Goražde a fost invocată pentru a se demonstra identitatea clișeelor *Liturgierului* lui Macarie (1508) cu cele întrebuițate în *Psaltirea* imprimată la Goražde în 1521. Cercetătorul care avansa această ipoteză, Demény Lajos, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, 1986, p. 43, deplîngea, în același timp (p. 46) lipsa studiilor consacrate producției tipografice a oficinilor de la Goražde. Bibliografia de față inventariază un număr relativ mare de studii pe această temă, printre care semnalăm pe cele ale lui Đorđe Radojičić (1958), Radislav Radivojević (1959, 1961), precum și o parte din titlurile aflate în bibliografie sub pozițiile 1—712*. Parcurgerea materialului bibliografic repertoriat dă la iveală studii consacrate interferențelor culturale tipografice româno-sîrbești, cum sînt cele datorate lui Stanislav Vujosević (1971), Ion Bălan (1971)

și Ivanka Veselinov (1977), relațiilor culturale româno-croate, Milan Vanku (1979), or numai unor realități culturale românești, cum ar fi producția de carte a tipografiei de la Rîmnic în veacul al XVIII-lea de care se ocupă pe larg Cornelița Olar (1976), Lazar Čurčić (1976), Ivanka Veselinov (1978).

Inventarierea bibliografiei românești consacrate contribuției tipografilor sîrbi la crearea unei tradiții editoriale în țările române surprinde însă prin modul capricios în care sînt ignorate studii importante cum ar fi: Al. Grecu (P. P. Panaitescu), *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească* în „Studii și cercetări de bibliologie”, I, 1955, p. 233—238; Damaschin Mioc, *Date noi cu privire la Macarie tipograful*, în „Studii”, XVI, 1963, nr. 2, p. 429—440; Alexandru Mareș, *O ipoteză care nu se confirmă: tipărirea primelor cărți românești la Tirgoviște*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XIX, 1968, nr. 1, p. 51—58; Dan Simonescu și Victor Petrescu, *Tirgoviștea, vechi centru tipografic românesc*, Tirgoviște, 1972; Demény Lajos, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, 1986 etc.

Supărătoare, de asemenea, sînt și numeroasele greșeli de tipar provenite din neglijențe de corectură mai ales în cuvintele românești; litere omise (ex. p. 21, 22, 24, 246—247), inversiuni etc.

Violeta Barbu

NICOLAS DE NICOLAY, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, Présenté et annoté par Marie-Christine Gomez-Gérard et Stéphane Yérasimos, Presses du CNRS, 1989, 310 p.

În veacul al XVI-lea în Europa occidentală s-a născut și a circulat o nouă imagine a imperiului otoman. Atît Francisc I cît și Henric al II-lea prinși în cleștele habsburgic au căutat alianța marelui Turc în scopul reducerii presiunii din partea lui Carol al V-lea. Nicolas de Nicolay, care îndeplinea dregătoria de „ingénieur du roi” și bine cunoscut pentru calitățile sale de fin observator a acompaniat

la mijlocul veacului al XVI-lea o ambasadă franceză trimisă la Constantinopol.

Călătoria a fost efectuată între două faze active ale alianței turco-franceze și cînd în Mediterana, centrul lumii, se desfășura etapa decisivă a conflictului dintre imperiul din occident și cel din orient. Prima fază cuprinde intervalul 1543—1544 cu asediul turco-francez al Nisei și iernarea flotei lui Barbarosa la Tou-

lon, iar a doua : anii 1551—1555 cu operațiunile amfibii turco-franceze în Mediterana occidentală. Cele 2 etape sînt tranșant departajate de evoluțiile diplomatice succesive din 1544 cînd Francisc I și Carol al V-lea au semnat pacea de la Crépy-en-Laonnois și din 1547 cînd sultanul a încheiat pacea cu împăratul, acte care blocau practic alianța franco-turcă. Cu a doua fază activă a acestei alianțe, coincide prezența ca ambasador la Istanbul a lui Gabriel de Lucls sicur d'Aramon. Trebuie menționat că Aramon își îndeplinesc cu mult zel prima sa misiune în capitala islamică (1547—1551) cînd însoțise pe sultan în intervalul mai 1548 — ianuarie 1550 în campania contra Iranului safavid. Capturarea de imperiali a orașului Mahdya (Tunisia) (13-IX-1550) i-a permis lui d'Aramon de a da un suflu nou alianței franco-otomane.

În suita lui d'Aramon care părăsea Marsilia la 5 august 1551 cu direcția Constantinopol pe o rută ocolită s-a aflat și autorul acestui jurnal de călătorie.

Lucrarea al cărui titlu integral (nu cel al primei ediții) este : *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en Turquie par Nicolas de Nicolay Dauphinois, seigneur d'Arfeuille, valet de chambre et géographe ordinaire du roi de France contenant plusieurs singularités que l'auteur y a vu et observé. Le tout distingué en quatre livres. Avec soixante figures au naturel, tant d'hommes que de femmes selon la diversité des nations, leur port, maintien, habits, loix, religion et façon de vivre, tant en temps de paix comme de guerre. Avec plusieurs belles et mémorables histoires advenues en notre temps* a fost tipărită abia în 1567, la Lyon. Prezenta ediție reproduce textul din 1576 publicat la Anvers, însă editorii au modernizat ortografia fără a modifica sintaxa, conservînd totodată ortografia numelor proprii.

În primul capitol al jurnalului sînt prezentate aspecte ale evoluțiilor diplomatice din lumea occidentală și lista ambasadurilor franceze la Poartă, care au fost în strînse legături cu domnitorii români și au cunoscut direct spațiul românesc. Astfel despre Jacques de Cambrai se menționează : „noble citoyen de Bourges chancelier de l'église métropolitaine

et de l'université très fameuse d'icelle, homme de grande littérature, orné de plusieurs et diverses langues tant régulières que vulgaires et barbares, grec écrit et vulgaire, turc, arabesque, latin, italien, lequel durant le long voyage du sieur d'Armont en Perse avec la grand seigneur turc, demeura son agent en Constantinople et depuis, en l'an 1554, fut envoyé par le roi Henry II au royaume de Transylvanie ambassadeur en chef” (p. 49).

Jurnalul este o lucrare erudită, de cabinet, Nicolas de Nicolay utilizînd o mare cantitate de informații extrasă din lucrări de istoric și geografie apărute înainte și în vremea sa. Astfel în capitolul al III-lea autorul plagiază pe larg pe Guillaume Postel, a cărui lucrare *La Republique des Turcs* a apărut abia în 1560. În introducerea sînt omagiați „pionierii” francezi care au rămas în Florida în intervalul 1562—1563, deci lucrarea este încheiată la puțină vreme după aceste evenimente. Jurnalul lui de Nicolay este însă mult îmbibat cu informație istorică culcasă din surse istorice și geografice clasice precum : Ptolomeu, Strabon, Polibiu, Herodot, Plutarh, Pliniu, Diodor din Sicilia ; de la scriitorii contemporani ca Aeneas Silvius Piccolomini (Pius al II-lea) Paolo Giovio, Sebastian Munster și din importanta colecție *Navigations et Viagi* editată de italianul Ramusio. Deși nu sînt menționați, discret Nicolay a preluat și informație de la Theodoro Spandugino și Guillaume Postel.

Jurnalul lui Nicolay a fost însoțit cu numeroase gravuri schițate de autor care ulterior au fost de zeci de ori recopiate (fără a se indica de unde) de diverși autori din secolele următoare. Arhetipurile lansate de Nicolay și-au pierdut valoarea documentară inițială pentru spațiul oriental dominat de turci, dar au promovat o imagine ireală în occident care a fost preluată și în secolul al XVII-lea cînd Francois de Mezeray, în *Histoire générale de Turcs* (ed. I, 1650) le reproducea identic. Pentru a facilita lecturarea jurnalului editorii au adăugat un capitol cu note (p. 277—301) și un glosar (p. 303—307).

Nagy Pienaru

JUAN USLAR PIETRI, *La revolución francesa y la independencia de Venezuela*, Caracas, 1989, 120 p.

Aniversarea bicentenarului mării revoluții franceze din 1789 a prilejuit în întreaga lume o adevărată eferescență științifică istoriografică ce nu a ocolit nici continentul latino-american afectat direct de evenimentele din Franța sfîrșitului secolului al XVIII-lea și confruntat în prezent cu o problematică deose-

bit de complexă ce-și găsește o parte din răspunsuri în eșafodajul ideologic al acestei revoluții.

Excepție de la această aniversare nu a făcut nici istoriografia venezueleană, Venezuela fiind țara care a dat pe cei mai importanți și mai

numeroși conducători ai revoluției de eliberare din America spaniolă.

Una dintre lucrările deosebit de interesante, mai ales sub aspectul capacității de sinteză și al ideilor pe care le lansează, este fără îndoială cea a profesorului și diplomatului Juan Usler Pietri. Cartea abordează tematica complexă a influenței pe care revoluția franceză a exercitat-o în Venezuela, mai ales asupra procesului de cucerire a independenței acestei țări. De fapt ideea de bază a cărții este că fără revoluția franceză nu ar fi avut loc nici cea din America de Sud, deoarece aceasta ar fi fost lipsită de un adevărat suport ideologic.

În primul capitol al lucrării se arată că pătrunderea ideilor revoluției franceze în Venezuela s-a făcut în continuarea firească a celor ale lui Montesquieu, Voltaire, Rousseau și a altor exponenți ai iluminismului. O importanță deosebită în această pătrundere au avut-o sclavii cumpărați din coloniile franceze din Caraibe, mai ales a celor din Haiti care și-a proclamat independența în urma unei sângeroase revolte. Acest lucru a provocat frica creolilor instăriți și a altor categorii sociale care se temeau de o posibilă repetare a acestor evenimente în Venezuela. Acest lucru explică eșecurile repetate ale unor încercări de revoltă cum au fost cele din 1795, condusă de José Leonardo Chirinos, din 1797 condusă de José María España, Manuel Gual și Manuel Montesinos și din 1799 condusă de Francisco Xavier Pirela. Această teamă față de sclavii negrii explică și concepția politică a precursorului luptei pentru independență, Francisco de Miranda, care este adeptul unei revoluții de tip nord-american și nu de tip francez.

Cel de-al doilea capitol al lucrării este consacrat tocmai rolului pe care Miranda l-a avut în revoluția franceză și a influenței pe care aceasta a exercitat-o asupra gândirii sale politice. După o scurtă ședere în Parisul revoluționar al anului 1790, Miranda pleacă la Londra unde devine adeptul unei republici moderate în stilul celei nord-americane sau chiar al unei monarhii de tip englez. Revenit în Franța concepțiile sale politice se radicalizează astfel încât, după căderea monarhiei, acceptă să devină general în armata revoluționară franceză cerind în schimb ca noile autorități de la Paris să accepte un proiect de eliberare al Americii spaniole. Din toamna lui 1792 și

pină în primăvara lui 1793 luptă pe frontul din Țările de Jos sub comanda lui Dumouriez. Datorită disputelor politice cu acesta este destituit și trimis la Paris pentru a se justifica în fața tribunalului revoluționar. Pină la începutul lui 1795 este arestat de mai multe ori dar scapă de ghilotină ca prin minune. Oricum, scenele îngrozitoare ale terorii iacobine îi întăresc convingerile moderate, admirația pentru sistemul politic din Anglia pe care-l considera singurul în stare să asigure libertatea civilă a omului în plenitudinea sa. Radicalismul revoluționar al lui Miranda nu a depășit niciodată pozițiile girondine ceea ce explică ezitățile și eșecul său final de a obține independența Venezuelei.

Ultimul capitol al lucrării este dedicat influenței revoluției franceze asupra lui Simón Bolívar, croul și simbolul revoluției de eliberare hispanoamericane. Acestuia i-a plăcut foarte mult Franța și Parisul chiar de la prima vizită, cea din 1802. Autorul arată că Bolívar l-a apreciat foarte mult pe Napoleon, ca militar, filosof, om politic, dar a ascuns mereu acest lucru pentru a nu fi acuzat că încearcă să-l imite. De asemenea el credea că diferența de civilizație și putere dintre Franța și Spania se datora regimului politic, cel republican fiind superior celui monarhic. Sub influența ideilor revoluționare franceze și împreună cu Miranda a pus bazele Societății Patriotice care a declanșat revoluția forțând proclamarea independenței Venezuelei la 5 iulie 1811. Sub presiunea evenimentelor și a înfringerilor suferite de revoluție, concepțiile lui Bolívar se radicalizează. Influența pe care Montesquieu a avut-o asupra gândirii sale este înlocuită de cea a lui Rousseau care în plan politic îl apropie mult de radicalismul lui Robespierre. Decretul lui Bolívar din 15 iunie 1813 cu privire la războiului pe viață și pe moarte împotriva spaniolilor este de pură inspirație iacobină, la fel ca și teroarea care i-a urmat și care a făcut ca Venezuela să retrăiască momentele de groază prin care a trecut Parisul anilor 1793 și 1794.

În concluzie, putem afirma că lucrarea lui Juan Usler Pietri este o reușită incontestabilă care vine să confirme progresele însemnate pe care le-a cunoscut istoriografia venezueleană în ultimii ani.

Eugen Denize

JUKKA TARKKA, *Weder Stalin, noch Hitler*, Otava-Verlag, Helsinki, 1991, 112 p.

În perioada postbelică, termenul de „finlandizare” a cunoscut o largă utilizare. Pornind de la situația Finlandei, el desemna un statut caracterizat prin existența unui stat

democratic independent, dar a cărui politică externă nu putea — nu trebuia — să intre în conflict cu interesele de securitate ale Uniunii Sovietice.

Pentru unii, „finlandizarea” apăsărea ca o subordonare față de Moscova, pentru alții — mai ales pentru cei din zona imperială de influență a Kremlinului — ea însemna un obiectiv. Dezagregarea sistemului sovietic — „imperiu” și zona sa de siguranță din Europa — a trecut în arhiva istoriei termenul de „finlandizare”. Ceea ce nu înseamnă că a dispărut și interesul pentru cunoașterea împrejurărilor care l-au generat. Și ele urcă la cele două războaie purtate de Finlanda în 1939—1940 și 1941—1944 cu Uniunea Sovietică.

Micul volum al istoricului și publicistului finlandez Jukka Tarkka este consacrat prezentării acestor două războaie. Așa cum remarcă, în prefața sa, Max Jacobson, fostul ambasador al Finlandei la O.N.U.; „în 1939 finlandezii au spus nu lui Stalin, iar în 1944 ei au spus nu lui Hitler. Și astfel Finlanda a reușit să supraviețuiască în calitate de țară independentă” (p. 8).

Războiul din 1939—1940 („Războiul din iarnă”) a fost consecința directă a înțelegerii sovieto-germane din 23 august 1939, care plasa Finlanda în sfera de influență a Moscovei. Refuzul ferm al Finlandei de a satisface revendicările teritoriale sovietice a dus la atacul Armatei Roșii și începerea războiului (30 noiembrie 1939). Rezistența armatei finlandeze a fost atât de dâră, încât ea a atins dimensiunile miracolului. Un miracol, care nu putea însă să dureze, atât timp cât Finlanda rămânea singură în fața colosului sovietic. Pacea încheiată la 12 martie 1940 (în lucrare figurează data de 13 martie!) a consacrat realitatea de pe cimpul de luptă: „Finlanda nu suferise încă o înfrângere militară, dar desfășurarea evenimentelor ar fi dus direct la o catastrofă, dacă lupta ar fi fost continuată. Din punct de vedere politic însă, războiul a fost eficient. Finlanda și-a realizat obiectivul cel mai important. Ea era ca și înainte un stat independent” (p. 25).

Pacea avea însă un caracter interimar; în fapt ea era un simplu armistițiu pentru că U.R.S.S. a continuat să exercite presiuni asupra Finlandei, formulând cereri, care depășeau clauzele tratatului. Pretențiile Moscovei s-au manifestat într-o perioadă — vara anului 1940 — când Hitler se îndrepta tot mai ferm spre concluzia unei acțiuni militare împotriva U.R.S.S., acțiune ce solicita și colaborarea Finlandei. În fața presiunilor sovietice, a perspectivei de a avea soarta celor trei state baltice (Estonia, Letonia și Lituania), adică de a fi încorporate în statul sovietic, Finlandei nu i se oferea altă șansă de supraviețuire decât în colaborare cu Reichul, care a început de la sfârșitul lui decembrie 1940.

În ceea ce Finlanda se numește „războiul de continuare” (conflictul militar fino-sovietic din anii 1941—1944), obiectivul politic fundamental a fost redobândirea teritoriilor pier-

dute în urma războiului din 1939—1940; și evident, această redobândire trebuia să fie însoțită și de garanții de securitate, asupra cărora opiniile au oscilat între percepția realistă și cea „patriotic-romantică” (p. 47).

Participanță la campania împotriva U.R.S.S., Finlanda nu a fost unită cu Germania printr-un tratat de alianță „unicul factor de legătură era inamicul comun. Finlanda a decis ca însăși operațiile militare și și-a ales politica, independent de Germania” (p. 51), Finlanda a aderat însă, la 25 noiembrie 1941, la Pactul Anticomintern. Trupele finlandeze au ocupat dincolo de vechea graniță regiunea Kareliei de est care, înainte de război, avea 300.000 locuitori; dintre aceștia, în timpul ocupației finlandeze, s-au aflat numai 85.000. În vara anului 1944 „doar 3% din locuitorii regiunii ocupate au votat cu picioarele (adică fugind — n.n.). Peste 80.000 de est-carelieni au rămas în faza finală a războiului pe loc, pentru a aștepta sosirea trupelor sovietice, așa cum trei ani, mai înainte, așteptaseră sosirea trupelor finlandeze” (p. 65).

O dată cu cotitura intervenită pe frontul sovieto-german, Finlanda și-a fixat ca obiectiv, încheierea păcii. Un nou „miracol” militar în zona Tali-Ihantala (25 iunie — 6 iulie 1944), reprezentat de rezistența trupelor finlandeze, a consolidat temporar linia frontului, dar și a permis guvernului de la Helsinki să negocieze cu sovieticii, armistițiul. La 5 septembrie au încetat operațiile militare, apoi a urmat semnarea armistițiului (19 septembrie). Condițiile sale „au fost mai aspre decât cel de la începutul anului (1944 — n.n.), dar infinit mai blinde decât cele ale capitulării cerute în iunie” (p. 99). Armata finlandeză a mai avut însă de întreprins operații militare împotriva trupelor germane din Laponia. În cele două războaie pierderile Finlandei s-au ridicat la 90.000 morți, 190.000 răniți, 3.900 prizonieri. A fost prețul plătit pentru ca Finlanda să rămână independentă. Așa cum conchide corect autorul, fiind prezintă situația țării în context internațional „a te adapta este altceva decât a te supune” (p. 112).

Cartea lui Jukka Tarkka este o lucrare destinată marelui public, fără trimiteri și fără bibliografie. Principalul ei merit este de a prezenta evenimentele clar și, deci accesibil.

Pentru cititorul român lectura ei este de două ori instructivă: mai întâi, ea îi permite o informare rapidă asupra participării Finlandei la marele conflict din anii 1939—1945. În al doilea rând, ea îi îngăduie o paralelă între situația României și cea a Finlandei în cel de al doilea război mondial: similitudini și deosebiri sint lesne vizibile și ele vor trebui să facă obiectul unui studiu aprofundat. Jukka Tarkka oferă material și opinii de cel mai mare folos în această privință.

Florin Constantiniu

BULETIN BIBLIOGRAFIC

Buletinul bibliografic inițiat de „Revista istorică”, are ca obiectiv semnalarea lucrărilor din producția istorică, publicate de istorici străini și români în afara hotarelor României, fără a aprecia valoarea lor științifică. Buletinul vizează cuprinderea ansamblului de lucrări — studii și carte — tipărite după mijlocul deceniului trecut, care au tangențe sau privesc direct perioada medievală, modernă și contemporană a României. Buletinul este și un instrument pentru sondarea modului în care izvoarele și literatura de specialitate românească sint receptate de istoricii străini.

La elaborarea acestui buletin bibliografic au contribuit: Viorel Achim, Sever Mircea Catalan, Ileana Căzan, Florin Constantiniu, Eugen Denize, Victor Eskenasy, Șerban Papacoste, Nagy Pienaru.

Redactor de rubrică: Nagy Pienaru

I. LUCRĂRI GENERALE, ENCICLOPEDII, DICȚIONARE

* * * *L'Alliance atlantique. Données et structures*, Service de l'Information, O.T.A.N., Bruxelles, 1989, XIV + 638 p. Sumare referiri la situația internațională a României în anii postbelici.

* * * *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa*, Ausstellungskatalog. Hrsg. von Innenministerium Baden-Württemberg, Bearb. von Immo Eberl in Gemeinschaft mit Konrad G. Gündisch, Ute Richter, Annemarie Röder und Harold Zimmermann, Jan Thorbecke, Verlag, Sigmaringen, 1987, 318 p. Privire sintetică asupra așezărilor șvabilor din Banat (demografie, habitat, cutume, cultură etc.).

BROWN J. F., *Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe*, Duke University Press, Durham London, 1991, IX + 330 p. Capitolul 8: *Romania: The Uprising* (p. 199—220).

SEIȘANU, ROMULUS, *Rumania*, Romanian Historical Studies, Miami Beach, Florida, 1987, 116 p. O scurtă istorie a României tratată numai din punctul de vedere al continuității unității poporului român, pină la marea unire din 1918.

II. IZVOARE

* * * Sa Majesté le Roi Michel de Roumanie. *Le règne inachevé*. Conversations avec Philippe Vignié Desplaces, Paris, Michel Laton, 1992, 214 p. Mărturii cu privire la diverse episoade și momente însemnate din timpul celor două domnii ale regelui Mihai I.

AKTEPE, M. MÜNIR (ed.), *Va'ka-nuvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi* (Istoria cronicarului Ahmed Lûtfi Efendi), vol. X, Ankara, 1988, 198 p. Acest volum cuprinde segmentul dintre ianuarie 1861—15 mai 1866/1277—1282 H. Cronicarul descrie sosirea domnitorului Alexandru Ioan Cuza la Istanbul. Informații privind dregătorii otomani din Dobrogea.

DENIKIN, A. J. General, *Ocerki russkoi smuti*, în „Voprosi Istorii”, 1992, nr. 2—3, p. 128—142. Capitolul consacrat Basarabiei și unirii ei cu România din memoriile generalului Denikin, unul din conducătorii forțelor antibolșevice. Atitudinea lui, profund ostilă României, îl apropie — din acest unghi de vedere — de bolșevicii împotriva cărora lupta.

MAURO, CERUTTI; JEAN-CLAUDE, FAVEZ; MICHËLE, SEEMULLER, *Documents diplomatiques suisses 1848—1945. Volume 10 (1930—1933) 1er janvier 1930—31 décembre 1933*, Benteli Verlag, Bern, 1982, LXXIX + 968 p. Numeroase referiri la situația externă a României.

SZACSVAY, IMRE, *In Transylvania*, Puski Ltd., Budapest—New York, [f.a.; 1989?], 3 vol., Impresionantă documentație foto despre monumentele din Transilvania medievală și regiunile periferice, însoțită de texte explicative cu numeroase inacurateți de ordin istoric.

III. ISTORIA MEDIEVALĂ

ANDRÁSPALVY, BERTALAN, *Bäureliche Lebensform-Modelle und deren ökologisch-gesellschaftliche Bedingungen im südlichen Teil Ungarns im XVIII. Jahrhundert*, în vol. *Études historiques hongroises 1990*, vol. 1, p. 159—187. Procesele etnodemografice de la sfârșitul sec. XVII — începutul sec. XVIII din zonele învecinate liniei Mureșul inferior — Tisa inferioară —

„Revista istorică”, tom III, nr. 11—12, p. 1245—1250, 1992

Dunăre — Drava inferioară, care au condus, în opinia autorului, la deplasarea spre nord a graniței etnice maghiare.

BENDA, KÁLMÁN, *Les Hongrois de Moldavie (Les Tchangos) aux XVIe et XVIIe siècles, in Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 59—75. Date despre populația catolică din Moldova în sec. XVI—XVII, care au la bază *Documenta Hungarorum in Moldavia, 1487—1706* (ed. K. Benda), vol. I—II, Budapest, 1989.

FÜGEDI, ERIK, *Die Ungarische Adelsnation in Siebenbürgen*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre Siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*. Böhlau Verlag, Köln—Wien, 1990, p. 145—160 (Siebenbürgisches Archiv, 24). Grupurile sociale — servientes regis, jobagiones castri etc. — din contopirea cărora a rezultat nobilimea ungară din Transilvania.

GYÖRFFY, GYÖRGY, *A Case Study of Historical Geography: Hungary in the Arpadian Age*, în vol. *Études historiques hongroises 1990*, vol. 1, p. 1—11. Sint expuse principiile metodologice care stau la baza monumentalei lucrări a lui Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I (Geographia historica Hungaricae tempore stirpis Arpadianae)*, din care pină acum (între 1963 și 1987) au apărut trei volume, alte 3—4 volume și indicele analitic fiind în lucru și urmînd să apară în următorii 10—15 ani.

KÁLLAY, ISTVÁN, *Siedlungspolitik des ungarischen Großgrundbesitzes und des Wiener Hofes im 18. Jahrhundert, in Études historiques hongroises 1990*, vol. 1, p. 149—157. Referiri la colonizarea germană în Banat.

MAKKAI, LÁSZLÓ, *Siebenbürgensiedlungsgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 1—9. O incursiune în istoria Transilvaniei, din antichitate pînă în sec. XIV, care prilejuiește reluarea, fără nimic nou, a teoriei imigraționiste.

RILL, MARTIN, *Die Zisterzienserabtei in Kerz am Alt im Lichte neuer Grabungen*. în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 39. Jahrgang, 1990, nr. 2, p. 149—153. Punere în circulație a ultimelor descoperiri făcute de colectivul de arheologi din Sibiu în zona mănăstirii cisterciene, Cîrța. Sint discutate elementele de arhitectură gotică și aria lor de răspîndire în Brașov, Hălmațiu, Bartolomeu, etc.

SCHUSTER, HANS-WENER, *Zur Autonomie der Hermannstädter Propstei*, în „Ungarn-Jahrbuch”, 16, 1988, p. 1—9. Geneza, evoluția și desăvîrșirea autonomiei bisericăști a sașilor din Transilvania și implicațiile ei asupra destinului lor politic.

SZAKÁLY, FERENC, *Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn*, în „Acta Historica”, 34, 1988, nr. 1, p. 63—77. Consecințele etno-demografice ale stăpînirii otomane în Ungaria.

SZAKÁLY, FERENC, *Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 21—39. În perioada stăpînirii otomane în centrul și sudul Ungariei au existat numeroase sale „iflak” (populate cu români balcanici).

SZAKÁLY, FERENC, *Die Bedeutung des ungarischen Schauplatzes beim Untergang des Osmanischen Reiches in 17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas*, vol. I: *Sección cronológica*, Madrid, 1992, p. 235—239. Autorul analizează consecințele înfrîngerii de la Mohács (1526), apoi ale alungării turcilor din Ungaria la sfîrșitul secolului al XVII-lea. El consideră că dispariția stăpînirii otomane în Ungaria și încorporarea Transilvaniei la Imperiul habsburgic a refăcut unitatea Europei central-răsăritene, rupte în 1526.

ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN, *Aspects de la stratégie du pouvoir dans le sud-européen à la fin du XVIe siècle. L'analyse d'un cas: la création de la Dacie Roumaine*, în *17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas*, Madrid, 1992, p. 736—740. Prezentare a domniei lui Mihai Viteazul (1593—1601) din unghiul de vedere al tentativei de a constitui o Dacie românească.

THALGOTT, MICHAEL, *Die Zisterzienser in Ihrer Zeit*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 39. Jahrgang, 1990, nr. 2, p. 143—147. Seurt istoric al mănăstirii cisterciene din Cîrța (Kerz), succursală a mînăstirii franceze Pontigny, a cărei bibliotecă se dovedește a fi fost una dintre cele mai mari din Transilvania secolului XII.

VASIĆ, MILAN, *Veränderungen in der sozialen Struktur der Christen auf dem Balkan und ihr Einfluss auf die Befreiungsbewegungen und den Niedergang des Osmanischen Reiches vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, în *17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas*, vol. I: *Sección cronológica*, Madrid, 1992, p. 260—263. Mențiuni despre vlahii sud-dunăreni.

IV. ISTORIA MODERNĂ

BORSI-KÁLMÁN, BÉLA, *Hungarian Exiles and the Romanian National movement, 1849—1867* translated by Éva Pálmai, Columbia University Press, 1991. Sinteză a raporturilor româno-maghiare la mijlocul secolului națiunilor (Lucrare recenziată în acest număr de Sever Mîrcea Catalan).

COLLINS, E. J. T., *Food grain consumption in Europe since the midnineteenth century* în *17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas*, vol. I: *Sección cronológica*, Madrid, 1992.

p. 167—181. Un paragraf este dedicat Europei de sud-est, în care se discută și problema cercărilor în România.

DÍOSZEGI, ISTVÁN, *Die Rolle des äußeren Faktors bei der Entwicklung der Nationalitätenpolitik in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 131—143. Sint analizați factorii externi (existența și preocupările statelor vecine pentru conașionali din afara granițelor, interesul marilor puteri pentru situația minorităților, panslavismul, emigrația etc.) care au influențat evoluția problemei naționale în centrul și sud-estul Europei și evoluțiile politico-teritoriale de aici, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Referiri la românii din Transilvania și la politica României față de Transilvania.

GLATZ, FERENC, *Das Deutschtum in Ungarn in der Zeit der industriellen Entwicklung*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 173—182. Numărul populației germane în Ungaria (și Transilvania) în a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX, rolul economic și ponderea ei în diferitele sectoare economice, nivelul cultural și procesul de asimilare a germanilor în Ungaria.

JELAVICH, BARBARA, *The Great Power role in the Ottoman decline: Russian objectives, 1786—1833*, în *11° Congreso Internacional de Ciencias Historicas*, vol. I: *Sección cronológica*, Madrid, 1992, p. 240—246. Este prezentat și locul Principatelor române în politica Rusiei în Europa de sud-est în contextul raporturilor ruso-otomane.

MISKOLCZY, AMBRUS, *Alphabetisation und gesellschaftliche Schlichtung in Siebenbürgen in den 20er und 30er Jahren des 19. Jahrhunderts*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 77—96. Știința de carte în Ungaria și Transilvania în prima parte a sec. XIX în rindul diferitelor categorii sociale; tabele statistice.

MISKOLCZY, AMBRUS, *Vom Liberalismus zum Radikalismus. László Teleki im Siebenbürgen des Vormärz*, în „Ungarn-Jahrbuch”, 16, 1988, p. 28—45. Analiză a situației specifice a Transilvaniei în cadrul curentului reformist anterior anului 1848, a concepțiilor unuia dintre fruntașii acestui curent și a atitudinii sale în problema românească.

OLDSON, WILLIAM O., *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Policy in Nineteenth Century Romania*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1991, IX + 177 p. (Memoirs of the American Philosophical Society, Vol. 193). O istorie a ideilor politice, „logicii și retoricii antisemitismului” în România modernă.

PAJKOSSY, GÁBOR, *Problems of the Language of the State in a Multinational Country: Debates at the Hungarian Diets of the 1840s*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 97—110. Problema limbii oficiale în dezbaterile parlamentului ungar în ajunul revoluției de la 1848 și revendicările românilor și popoarelor slave.

POPOV, RADOSLAV, *La crise bulgare (1886—1887) et l'Europe* în „Bulgarian Historical Review”, 19th year, 1991, nr. 2, p. 18—40. Referiri la poziția Bucureștiului față de „criza bulgară” declanșată prin abdicarea prințului Alexandru de Battenberg.

POPOV, ZEKO, *La lutte des Bulgares de la Dobruđa du Nord pour obtenir de droits politiques égaux (1878—1900)*, în „Études balkaniques” 27ème année, 1991, nr. 3, p. 22—32. Material tendențios cu erori de conținut (de exemplu consideră că „Dobrogea de Nord” a fost atribuită României ca urmare a angajamentului acesteia de „a restitui Basarabia de Sud Rusiei”).

SZÁSZ, ZOLTÁN, *Nationality Policy in the Era of the Dualistic Monarchy. Possibilities and Restrictions*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 183—190. Studiu interesant, în care autorul analizează elementele principale ale politicii față de naționalități promovată de statul ungar în perioada dualismului: legea naționalităților, sistemul electoral, politica ecleziastică și școlară, politica economică și începutul acesteia asupra minorităților naționale.

WILDMAN, K. ALLAN, *The End of the Russian Army. The Road to Soviet Power and Peace*, vol. II, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, (1987), XVI + 444 p. Lucrarea, consacrată destrămării armatei imperiale ruse, face referiri la situația României în anii primului război mondial.

V. ISTORIA CONTEMPORANĂ

ÁDÁM, MAGDA, *The Little Entente and the Issue of the Hungarian Minorities*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 323—338. Punctul de vedere al istoriografiei maghiare asupra „opresiunii” la care au fost supuse minoritățile maghiare din România, Cehoslovacia și Iugoslavia în perioada interbelică, deposedate de drepturile lor economice și culturale (este reluată și problema optanților unguri) acțiunile guvernului ungar.

BREGENZ, CURD, *Haben die Deutschen in Ost und Sudost Zukunft?*, în „Sudestdeutsche Vierteljahres — Blätter”, 38. Jahrgang, 1985, nr. 4, p. 340—342. Articolul prezintă un scurt rezumat al întâlnirii prezidate de cancelarul Helmut Kohl, între 1—11 oct. 1989, „Congresul germanilor din întreaga lume”. Tema cea mai dezbătută s-a dovedit a fi „Eine Zukunft für Deutschen, in Südost- und Ost-europa schaffen”. La întrebarea dacă germanii din U.R.S.S.,

Polonia, Ungaria și România au vreun viitor s-a răspuns diferențiat în funcție de situația politică și economică a momentului (1989).

BECK, SAM, *The study of Romanian American*, în *The United States and Romania. American-Romanian, Relations in the twentieth Century*. Edited by Paul D. Quinlao, Woodland Hills, California, 1988, p. 33—43. Privire asupra emigrației românești în S.U.A. în sec. XX (răspindire teritorială, profesii, tradiții, organizații sociale și religioase, presă).

CHUBARYAN, A. O., M. M. NARINSKY, *International treaties in the context of the eve of World War II*, în *17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas*, Madrid, 1992, p. 429—434. Este discutat Pactul Molotov-Ribbentrop și se fac referiri la relațiile româno-sovietice.

COURTOIS STEPHANE, DENIS PESCHANSKI, ADAM RAYSKI, *Le sang de l'étranger. Les immigrés de la M.O.I. dans la Résistance*, Fayard, Paris, 1989, 470 p. Analiză meticuloasă pe baza surselor de arhivă a contribuției imigranților, între care și cei români, la rezistența franceză.

FLEISCHHAUER, INCEBORG, *The Molotov-Ribbentrop Pact: The German Version*, în „International Affairs”, 1991, nr. 8, p. 114—129. Prima parte a unui serial documentar. În minuta discuțiilor între Ribbentrop și Stalin de la 28 septembrie 1939, problema Basarabiei și a relațiilor sovieto-române în momentul respectiv.

GALLOWAY, GEORGE și BOB WYLIE, *Downfall. The Ceaușescu and the Romanian Revolution*, Futura Publications, London, 1991, XII + 308 p. Prezentare a regimului familiei Ceaușescu („familia regală roșie”), a revoluției la Timișoara și București, a noului regim instaurat la cîrma României și a evenimentelor din iunie 1990.

HODOS, GEORG HERMANN, *Schauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1949—54*, Links Druck Verlag, Berlin, 1990, 303 p. Amplă și bine documentată prezentare a epurărilor și proceselor organizate în Europa răsăriteană împotriva unor lideri comuniști în perioada 1948—1954, printre care și Lucrețiu Pătrășcanu și Vasile Luca.

KLIGMAN, GAIL, *Reclaiming the Public: A Reflection on Recreating Civil Society in Romania*, în „East European Politics and Societies”, University of California Press, vol. 1, Fall 1990, nr. 3, p. 393—438. Studiul, redactat la sfîrșitul primăverii lui 1990, înaintea alegerilor, își propune să urmărească modul în care în România a început să fie dezbătută, după 22 decembrie 1989, problema refacerii structurilor societății civile. Sint abordate o serie de realități mai mult sau mai puțin specifice românești, cum ar fi psihologia de bază a poporului roman, activitatea mass-mediei, rezistența vechilor structuri, probleme etnice etc.

KRONER, MICHAEL, *Warum wurden die Rumäniendeutschen bei Kriegsende nicht vertrieben?*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 39. Jahrgang, 1990, nr. 1, p. 46—48. Autorul își propune să răspundă, pornind de la lucrarea lui Mihai Pelin, *Requiem pentru Convenția de la Geneva* (Veneția, 1988), la întrebarea „de ce nu au fost germanii din România expulzați la sfîrșitul războiului?”

LENGYEL, LÁSZLÓ, *Europe through Hungarian eyes*, în „International Affairs”, Cambridge University Press, volume 66, April 1990, Number 2, p. 291—298. Se consideră inevitabilă unirea Basarabiei cu România, care poate fi cel mult întîrziată. În cadrul unei Români Mari renăscute Transilvania și Basarabia sînt socotite de autor ca urmînd să beneficieze de o „autonomie administrativă, economică și culturală”.

NJAGULOV, BLAGOVEST, *La question de la Dobroudja dans le contexte de la politique étrangère de la Bulgarie (1926—1931)*, în „Bulgarian Historical Review”, 18th year, 1990, no. 1, pp. 3—20. Material tendențios cu privire la revendicările Sofiei față de pămîntul românesc al Dobrogei.

JESÚS, PARDO, *La imposible coexistencia rumano-hungara*, în „Cuadernos de 14 Alzate”, Revista Vasca de la cultura y los ideas, Tebrero 1991, p. 60—68. Un punct de vedere pesimist asupra posibilităților de coexistență între români și unguri.

QUINLAN, PAUL D., *The 1970s: The Heyday of American-Romanian Economic Relations*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești”, Institutul român — Freiburg i.Br., t XVI (XX), s.n., 1990/91, p. 259—272. Analiză a factorilor care au asigurat maximum de intensitate comerțului romano-american în anii 1970—1980.

SAJTI, ENIKŐ, *Territoriale Revision und die Nationalitätenerhältnisse*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 393—406. Considerații asupra unora din măsurile de ordin național luate de autoritățile maghiare în teritoriile ocupate în 1939—1941, inclusiv nordul Transilvaniei.

SCHRAMM, TOMASZ, *La formation des frontières en Europe Centrale après la Première Guerre mondiale*, în „Relations internationales”, hiver 1990, no. 64, p. 359—369. Referiri la situația politico-teritorială a României după primul război mondial.

SEILER, JOHANN, *Die ersten sahmarschwäbischen Schulen nach den Zweiten Weltkrieg*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 39. Jahrgang, 1990, nr. 4, p. 339—342. Pre-

zentarea condițiilor în care s-a deschis prima școală germană din zona Satu-Mare (la Vișeu de Sus), în anul școlar 1955—1956 și împrejurările în care aceasta a fost desființată la sfârșitul aceluiași an școlar.

SIRKOV DIMITĂR, *Bulgaria's National Territorial Problem during the Second World War*, în „Bulgarian Historical Review”, 19th year, 1991, nr. 3, pp. 3—19. Referiri la teritoriile românești ocupate de Bulgaria în 1940.

SPASOV LJUDMIL, *Les projets d'un pacte méditerranéen et l'Entente balkanique 1934—1937*, în „Études balkaniques”, 23^{ea} année, 1987, no. 2, p. 13—19. Referiri ample la politica externă românească în anii '30.

SZPORLUK, ROMAN, *The Soviet West or Far Eastern Europe?*, în „East European Politics and Societies”, (University of California Press), vol. 5, Fall 1991, nr. 3, p. 466—482. Referiri și la fosta „R. S. S. Moldovenească” și actuala „Republică Moldova”, precum și la Bucovina de nord (regiunea Cernăuți).

TOKODY, GYULA, *Die Integrität Ungarns und die deutsche Diplomatie zur Zeit der Beendigung des ersten Weltkrieges*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 241—255. Evoluțiile intervenite în poziție Germaniei față de problema granițelor Ungariei și în politica Berlinului față de România în toamna lui 1918 și în 1919.

USCATESCU, JORGE, *Rumania : revolución, hora cero*, în „Cuadernos de 14 Alzate”, Revista Vasca de la cultura y de las ideas, Febrero 1991, p. 69—84. Scurtă incursiune în istoria României prilejuită de revoluția din decembrie 1989, văzută ca punct de plecare pentru un nou început istoric.

VOLOVICI, LEON, *Nationalist ideology and Antisemitism. The Case of Romanian intellectuals in the 1930s*, Pergamon Press, London, 1991, 320 p. Analiză a curentelor cultural-politice de dreapta din România interbelică, cuzism, legionarism, etnocrația ortodoxă etc.

WATT, DONALD CAMERON, *Alliance negotiations on the eve of Second World War*, în *17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas*, vol. 1. *Sección cronológica*, Madrid, 1992, p. 420—429. Autorul analizează, printre altele, și negocierile Marii Britanii și Franței cu România precum și relațiile româno-sovietice în ajunul celui de-al doilea război mondial.

ZACH, CORNELIUS R., *Politische Prozesse in Rumänien als Taktik der Machtübernahme der Kommunisten : der Prozess gegen Iuliu Maniu*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 37, 1989, nr. 2, 228—249. Analiză a unora din metodele adoptate de comuniștii din România în scopul preluării puterii după 23 august 1944.

ZACII, CORNELIUS R., *Schwerpunkte siebenbürgisch-sächsischer Beziehungen zum rumänischen Staat 1920—1930*, în „Ungarn-Jahrbuch”, 16, 1988, p., 72—81. Evoluția raporturilor dintre comunitatea sașilor din Transilvania și statul român în urma unirii Transilvaniei cu România.

ZACII, KRISTA, *Rumänien*, în vol. *Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, hrg. W. Benz, München, Oldenbourg, 1991, p. 381—409. Analiză comparativă a diverselor date cifrice referitoare la victimele holocaustului din România, cu diferențierea între Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina, Transilvania de nord sub ocupația ungară. Se indică dificultățile și caracterul aproximativ ale evaluărilor realizate până în prezent.

V I. ISTORIOGRAFIE, ȘTIINȚE AUXILIARE

* * * *European Bibliography of Soviet, East European and Slavic Studies. Bibliographie européenne des travaux sur l'URSS et l'Europe de l'Est, Europäische Bibliographie zur Osteuropaforschung*, ed. by M. Armand, M. Aymard, Cl. — L. Charbonnier, vol. XIII, 1985, Paris, 269 p. Informații despre România p. 200—207.

CIOBANU, VASILE. *Wer ist der Autor der Broschüre ||Ce sint și ce vor sașii din Ardeal||*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, t. XIV, 1991, nr. 1, p. 37—39. Fixarea identității autorului broșurii cu privire la sași editată de N. Iorșa, în 1919.

MESCHENDÖRFER, HANS, *Die „Siebenbürgische Quartalschrift“*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter” 39. Jahrgang, 1990, nr. 4, p. 321—323. Scurt istoric al publicației „Siebenbürgische Quartalschrift” la 200 de ani de la apariție.

V II. BIOGRAFII

BERGEL, HANS, *Niederlagen und Triumphe eines Genies*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 39. Jahrgang, 1990, nr. 1, p. 37—43. Trece în revistă a vieții și activității omului de știință Hermann Oberth bine cunoscut în întreaga lume ca „părinte al zborului spațial”. Născut la 25 iunie 1894 la Sibiu a murit la 28 decembrie 1989 (la 95 de ani) lângă

Nürenberg savantul a cărui vastă activitate s-a legat de studierea posibilităților zborului spațial, primele recunoașteri internaționale venind de la Berlin în 1929.

KASPER, HAINO, UWE, *Lucas Friedrich Zekeli (1823—1881) in Schässburg, Wien, Berlin*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 39. Jahrgang, 1990, nr. 4, p. 324—329. Biografia cunoscutului naturalist Lucas Friedrich Zekeli originar din Sighișoara.

KRONER MICHAEL, *Nicolae Iorga, und die Deutschen Rumäniens*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 39. Jahrgang, 1990, nr. 4, p. 331—337. Trecere în revistă a bogatei activități a eminentului savant Nicolae Iorga, subliniindu-se contribuția sa ca istoric și om politic la mai buna cunoaștere a minorității germane din România.

VIII. VARIA

BELLÉR, BÉLA, *Die ungarische Nationalitäten-Schulpolitik von der Ratio Educationis bis heute*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 433—454. Politica școlară și învățămîntul în limitele naționalităților în Ungaria, din sec. XVIII pînă azi.

BERGEL, HANS, *Civitas cibiniensis — Hermannstadt*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 38. Jahrgang, 1989, nr. 4, p. 328—331. Scurtă trecere în revistă a istoricului orașului Sighiu și a comunității germane de aici. Articolul este de fapt reluarea unei emisiuni prezentate de Hans Bergel la postul de radio bavarez, în 4.09.1989.

FEßLER, HELGA, *Zur Namentgebung der aus Amerika eingeführten Kulturpflanzen Kartoffel, Mais und Tomate im Nordsiebenbürgisch-Sächsischen*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, 1989, Heft 2, p. 130—143. Autoarca reface, într-un interesant studiu, drumul parcurs de plantele aduse din America pînă cînd au devenit cele mai populare culturi din Europa, salvînd practic populația continentului de la foamete, în secolul XVII—XVIII. De asemenea se întreprinde și o analiză lingvistică a originii numelui cartofului, porumbului și roșiilor în limba germană, precum și studierea răspîndirii acestor plante în Transilvania.

DAICHENDT, HEIDELORE, *Deutsche Ansiedler aus Rumänien*, în „Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter”, 38. Jahrgang, 1989, nr. 3, München, p. 171—173. Încercare de a clarifica situația etnicilor germani proveniți din țările Europei estice și de sud-est, stabiliți în Germania, modalitățile de integrare și de acomodare la un nou ritm de viață; chiar la un nou model cultural și lingvistic. Accentul cade pe situația germanilor proveniți din România, care au plecat din țară într-un procent 75—85% din totalul etnicilor germani de aici.

KATUS, LÁSZLÓ, *Multinational Hungary in the Light of Statistics*, în *Études historiques hongroises 1990*, vol. 2, p. 111—130. 21 tabele statistice privitoare la perioada 1773—1920 relative la: structura populației în funcție de naționalitate și de limba maternă; distribuția așezărilor după limba vorbită, limba maternă a populației evreiești, naționalitatea emigranților, repartiția popoarelor pe comitate, pe tipuri de așezări și în funcție de ocupație, structura socială a fiecărui popor în parte, știința de carte în rîndul popoarelor, numărul de rituri existent în 1910 în funcție de limba maternă.

KESSLER, WOLFGANG, *Universitas Saxonum*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 600 Jahre siebenbürgische — sächsische Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln—Wien, 1990, p. 3—27. (Siebenbürgisches Archiv, 24). Schiță a istoriei evoluției comunității autonome a sașilor din Transilvania.

NECROLOG

ERIC D. TAPPE

(1910 — 1992)

La 13 mai 1992 s-a stins din viață, la St. Leonard East Sussex, un mare prieten al României, profesorul universitar (Emeritus) Eric Ditmar Tappe.

Născut la Londra la 8 iulie 1910, ca fiu al unui bancher de origine germană, E. D. Tappe a urmat cursurile Colegiului Oriel din Oxford, activînd ca „master”, după absolvirea studiilor clasice în 1932 în cadrul Colegiului Brighton și al Școlii „King Edward VII” din Sheffield.

Necesități de ordin strategic ale serviciilor speciale britanice în decursul celui de al doilea război mondial, îl pun în contact pentru prima oară pe înzestratul clasicist cu problemele românești. Urînd intensiv cursuri de limbă română cu profesorul Grigore Nandriș cu începere din martie 1944 la „School of Slavonic and East European Studies” de pe lângă Universitatea din Londra, profesorul Tappe urma să îndeplinească o misiune secretă intrînd în contact cu cercurile opoziției antinaziste din România. Actul de la 23 august și semnarea armistițiului cu URSS și puterile anglo-saxone la 12 septembrie 1944, modifică situația învătăatului britanic care este numit membru al Comisiei militare de control din țara noastră și interpret al comandantului părții engleze, vicemareșalul de aviație (Air Vice-Marshal) Donald Stevenson. E. D. Tappe și-a desfășurat activitatea în România între octombrie 1944 — februarie 1946, făcîndu-și mulți prieteni din rîndul intelectualilor și politicienilor de vază dar asistînd — în același timp — cu durere la procesul de degradare politică a țării noastre, cotropită de armata roșie și comunitată cu forța. Reîntors în patrie și demobilizat, după o scurtă revenire la Școala „King Edward VII”, clasicistul englez este numit în aprilie 1948 lector de limbă și literatură română la „School of Slavonic and East European Studies” din Londra. Din această epocă E. D. Tappe își începe prodigioasa carieră științifică în domeniul istoriei, lingvisticii și istoriei literaturii române, precum și al studierii relațiilor anglo-române. Din 1954 a căpătat dreptul de a promova licențiați în probleme de istorie și literatură română iar din 1969 a obținut pentru catedra sa și un asistent, în persoana distinsului său elev și apoi succesori, Dennis Deletant. Între 1974 și pînă la pensionarea lui în 1977, profesorul Tappe a ocupat o catedră personală în cadrul Școlii amintite cu titlul de profesor de studii românești (Emeritus), înființînd astfel primul gen de un asemenea așezămînt în cadrul lumii anglo-saxone¹.

Profesorul Tappe și-a păstrat legăturile cu vechii prieteni din România, a ajutat pe mulți să suporte infernul comunist și a contribuit chiar cu bani la salvarea apreciatei literate Madeline Cancicov, sora fostului Ministru de Finanțe, Mircea Cancicov și a înzestratei cercetătoare în domeniul istoriei artei, Maria Goleseu, spre a putea emigra în Marea Britanie. Între 1964—1981, în epoca „dezghețului” temporar și a perioadei unei anumite destinderi cu Occidentul, învătăatului englez i s-a îngăduit de către autoritățile comuniste să revină de mai multe ori în România, unde pe lângă reînnoirea relațiilor anterioare, a stabilit legături cu cercurile academice și universitare din țara noastră, și a participat la numeroase colocvii și reuniuni internaționale la București, Iași și Cluj pe teme de istorie românească, sud-est europeană și a relațiilor anglo-române. Tot el — prin recomandări făcute instituțiilor Great Britain/East Europe Centre și British Council — a încurajat și contribuit foarte mult la efectuarea primelor călătorii de studii ale unor tineri cercetători români în Marea Britanie.

E. D. Tappe s-a evidențiat după cel de al doilea război mondial nu numai ca cel mai activ promotor al relevării valorilor universale ale literaturii române în Marea Britanic prin publicarea unui volum de *Romanian Prose and Verse* (1956) ca și a numeroaselor traduceri și studii

¹ Datele biografice și cele privind activitatea didactică au fost preluate din necrologul profesorului E. D. Tappe alcătuit în ziarul britanic „The Independent” no. din 22 mai 1992 de profesorul Dennis Deletant, conferențiar de studii românești la „School of Slavonic and East European Studies” din Londra.

dedicate între 1954—1979 unor personalități culturale de prim rang ca spătarul Nicolae („Milescu”), stolnicul Constantin Cantacuzino, Mihail Halici, Nicolae Filimon, Vasile Alecsandri, Ion Luca Caragiale sau Mircea Eliade, dar a ridicat la cote deosebit de înalte gradul studierii relațiilor istorice anglo-române din Evul Mediu pînă în perioada modernă. În acest sens învățatul englez a fost un demn continuator al începuturilor inițiate în acest domeniu de Nicolae Iorga, Robert William Seton-Watson și Harold Temperley. Contribuția sa cea mai de seamă a constituit-o, fără îndoială, valorosul său corpus de *Documents concerning Romanian History 1427—1601* (The Hague, 1964) adunate și transcrise din arhivele britanice ca un omagiu și o completare a vestitei colecții de izvoare externe Hurmuzaki, văduvită de aportul izvoarelor Regatului Unit. Partea cea mai interesantă a volumului se referă la perioada lui Mihail Viteazul, reliefat în lumina acestor documente ca o figură proeminentă a istoriei europene contemporane lui. Tot atît de prețioasă a fost relevarea, în mai multe numere ale prestigioasei reviste „The Slavonic & East European Studies” între 1950—1954, a corespondenței diplomatice inedite întreținută de domnia Moldovei din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și de Grigore I Ghica cu ambasadorul britanic la Poartă, lordul Winchilsea, precum și a domnului Constantin Brâncoveanu și a stolnicului Cantacuzino cu lordul Paget, de asemenea reprezentant al Coroanei în Imperiul otoman, descoperită respectiv în arhivele particulare ale familiei conților Finch și marchizilor de Anglesey.

Un aport deosebit de prețios l-a adus însă E. D. Tappe și în relevarea multor mărturii necunoscute ale unor călători englezi în țările române în secolele XVIII și XIX (ca de pildă ale lui James Dallaway sau John Sibthorp (1794), Philip Jackson (1797) William Wittman (1801), Sir Robert Wilson (1812), James Alexander (1826), Benjamin Barker (1834), George Borrow (1844), E. E. Crowe și J. A. Crowe (1857) și mulți alții) și tipărite de-a lungul anilor 1960—1987 atît în amintitul periodic londonez cit și în „Revue des études roumaines”, editată de emigrația română din Paris dar și în publicațiile din țară ca „Revue des études sud-est européennes”, „Revue roumaine de l’histoire de l’art”, „Bulletin de l’Association Internationale d’études sud-est européennes” sau „Balkan Studies” din Grecia (Salonic).

E. D. Tappe, a fost, astfel, un neobosit promotor al relațiilor de prietenie româno-engleze, un erudit pasionat, un om de inimă. Îi datorez nu numai inițierea mea în studiul relațiilor istorice româno-engleze (purtînd corespondență încă din 1957 înainte de a-l cunoaște personal în 1964) dar și ajutorul neprecupețit pentru călătoriile mele de studii efectuate în Marea Britanie în 1974 și 1978. Discuțiile vii și pasionante purtate cu savantul britanic, vizitele făcute împreună în marile centre universitare de la Oxford și Cambridge, monumentele istorice vizitate în sudul Regatului Unit precum și găzduirea mea în ospitalierul său „cottage” din St. Leonard mi-au lăsat impresii de neuitat. Adio, iubite profesor și după cum grăicește tradiția creștină românească „Să-ți fie țărîna ușoară” și amintirea neștearsă.

Paul Cernovodeanu

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Buletin bibliografic, Revista revistelor în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cel mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile intrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Rezumatetele vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscritele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Redacției, B-dul Aviatorilor, nr. 1 București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE THÉÂTRE -MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostatecii în relațiile daco-romane.

Spaime milenariste și cruciade în evul mediu.

Imaginarul medieval, simbolul și însemnul heraldic.

Un voievod al Transilvaniei și înrudirile sale.

Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.

Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Un personaj renascentist : Petru Cereel.

Mihai Viteazul și Țara Făgărașului.

O scrisoare inedită a lui Dimitrie Cantemir.

Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715—1783).

Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.

Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Considerații privind structura capitalului în România 1864—1878.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Convenții comerciale ale României cu statele din sud-estul european în ultimul sfert al secolului XIX.

Recensămîntul populației din Bucovina din 1910.

Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Tratative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.

Basarabia și relațiile româno-ucrainiene (1918—1922).

Cooperarea românească interbelică între deziderat și realități.

I. C. Filitti : Pagini de jurnal.

Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.

Construirea căilor ferate în Basarabia.

Toponimie și demografie istorică.

ISSN 1018—0443

S.C. „UNIVERSUL”. S.A. — c. 3693

43 356

Lei 100 pentru persoane fizice
Lei 200 pentru persoane juridice